

forrás

36. ÉVFOLYAM 2004. 12. SZÁM

<i>Buda Ferenc</i>	3	Hóból, fényből (<i>vers</i>)
<i>Molnár Miklós</i>	4	Bolond Istók zápszínháza
<i>Tornai József</i>	10	A véres kád fölött; „Volt erdők és ó nádasok”; És ki verhetné le a fény lázadását?, A költő, a festő, a zenész és a szobrász; Krétarajz-halál; Marathón emlék, Szalay emlék; A Jóisten segít; Odüsszeusz útja; Ezen az örökkévaló vágóhídon... (<i>versek</i>)
<i>Harkai Vass Éva</i>	15	Melyik kert; A Mérleghez; Gyalog a Dózsa Györgyön át (<i>versek</i>)
<i>Podmaniczky Szilárd</i>	17	Agyagbuborék
<i>Becsy András</i>	21	Ami marad; Zsena és a töltött káposzta; Az én drága árnyékom (<i>versek</i>)
<i>Gát Anna</i>	23	Megidézés (Kyrie); Átjárás (<i>versek</i>)
<i>Horváth Dezső</i>	26	Huszonnégy évvel később
<i>Ballagi Zsigmond</i>	35	Mohács után; Jobb tán a darvakkal; Palinódia (<i>versek</i>)
<i>Mózes Huba</i>	39	Erdélyi elégia (<i>Ismeretlen Dsida-fordítások</i>)
<i>Vasy Géza</i>	43	„Magyarnak számkivetve” (<i>Balázs József Magyarok című regénye és fogadtatása</i>)

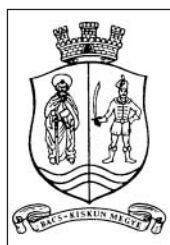
Nagy Gábor	53	A nemzeti közösség sorsértelmezése Baka István költészetében
Kántor Lajos	79	Apokalipszis – háborúban és békében <i>(Kolozsvári történetek, prózában)</i>
Wehner Tibor	90	„Nem akarok pitbull lenni!” <i>(fe Lugossy László művészetéről)</i>
Fehér Zoltán	93	Arra járnak a nagy ezüstgombosok <i>(A betyárvilág emlékei Bács-Kiskun megye néhány kétnyelvű közösségében)</i>
Valastyán Tamás	102	A kioltódás és elővarázlás dinamikája <i>(Bombitz Attila: Mindenkori utolsó világok című könyvében)</i>
Kabdebó Tamás	107	Morus Tamás ünneplése <i>(Thomas Morus: Erősítő párbeszéd balsors idején)</i>
Papp Róbert	109	Írás és mondanivaló <i>(Borisz Akunyin: Azazel, Török csel)</i>
Gömöri György	111	Puskás és Márai <i>(Márai-konferencia Cambridge-ben)</i>
fe Lugossy László		<i>festményei</i>

forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT •
Megjelenik havonként • Főszerkesztő: Füzi László • Bács-Kiskun

Megye Önkormányzata és a Katona József Társaság folyóirata • Kiadja a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Forrás Kiadója. Felelős kiadó: Füzi László • A kiadóhivatal címe: Kecskemét, Katona József tér 8. Telefonszám: 76/480-824 • Internet-cím: www.rkk.hu/forras • forras@mail.datanet.hu • Szedte és tördelte: VideoPix Bt. Tel.: 76/508-160, videopix@fibermail.hu • Nyomdai kivitelezés: Szilády Nyomda Kft., Kecskemét, Mindszenti krt. 63. Felelős vezető: Boros Gábor ügyvezető igazgató

A szerkesztőség tagjai: **Buda Ferenc** (főmunkatárs), **Pintér Lajos**, **Szekér Endre** (főszerkesztő-helyettes) **Gáspár Kata** (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: **Dobozi Eszter**, **Komáromi Attila**. • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. Telefonszámok: 76/504-204 (főszerkesztő), 76/504-202 (szerkesztő), (telefon, fax). Levélcím: Kecskemét, Postafiók 69. 6001. Szerkesztőség: Kecskemét, Katona József tér 8. • A borítón Benes József Forrás című munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalatnai Pál • Kéziratot nem őrünk meg és nem adunk vissza! • Terjeszti a Magyar Posta Rt. Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóság, és a regionális részvénytársaságok • Előfizethető a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (Budapest, XIII. Lehel u. 10/A, levélcím: HELIR, Budapest 1900), ezenkívül Budapesten a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság kerületi ügyfélszolgálati irodáin, vidéken a postahivatalokban. Előfizetési díj egy évre 1650,- Ft. • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

Buda Ferenc

Hóból, fényből

*Hóból fényből a hús ködig
eljutván végső tüntödig
léted leegyszerűsödik*

*Elmúlnak idők és terek
nem vagy se felnőtt sem gyerek
fölösleged mind szétpereg*

*Voltál valaha csecsszó
leszel – ha leszel – ősz apó
s elrejt a föld
belep a hó*

Tornai József

A véres kád fölött

*A mindennapi hírekből csak az emberiség
bábeli torony-arca néz rám.
Nincs más arc. Hazudozás, templomokban
megszentelt gyilkolás, tankfogú háború
rángatózik a gyerekkori mosoly maradékán.*

*Rikácsolnak a végzet-letagadók,
a sokkal-jobb-lesz-holnap-jövendölők.
És nem tudják az égbe-zengő
hegyek csúcsán elmélkedő szellemek
sem, meddig kell még itt fürödnünk?
Lebegnek a nagy, véres kád fölött.*

„Volt erdők és ó nádasok”

*Fűrészelik ki a fákat,
sikkant az üregi nyúl:
azt üzenem nagyapámnak,
találkozzunk ott alul,*

*majd helyettünk egyik bankban
ugrik nagyot a betét
s képeskönyvben halhatatlan
lesz rólunk a nyuszi-kép.*

*Volt erdőkben, nádasokban
se őzek, se madarak
nem maradnak, olyan gyorsan
gyilkolják a tájakat:*

*isten szerelmes csodáit,
melyeket majd semmi más
nem pótol, míg nem villámlik
egy újabb Ősrobbanás.*

És ki verhetné le a fény lázadását?

*Ő az az örökcella,
a világűr négy fala,
a Tejútak acélrácsán
az ő szeme figyel rád
egész nap, egész éjszaka,*

*nem lehetsz egyedül soha,
nem lehetsz önmagad,
még ha a szerelmed teste
fűti is jégvarras húsodat.*

*Azt hiszed, elbújhatsz
előle valahol a fejedben?
Így parancsolja az a Szem:
ne gondolj mást, csak engem!*

*Ő az a varangy-vallás,
ő az a mocsár-áhitat,
ő az az öröm-rothadás,
mely ki akar oltani magadból,
hogyan rádkenje a gyászt,*

*a külön-lét bűnét:
DE NEKED EZ AZ OTTHONOD,
és ki verhetné le a fény lázadását,
a május-nemző Napot?*

A költő, a festő, a zenész és a szobrász

*A költő titka: nincsen mestersége,
a festőé: nem értik a műfogát,
a zenészé: fürtök lógnak a szemébe,
a szobrászé: szétrágják a honatyák.*

*Így hát korunk művészete: dráma,
eljátszák-e vagy sem: csak a mi bajunk.
Hinni visszük a képet a szobába,
verstől sose támad föl a megboldogult.*

*Legjobb, ha semmit se látunk, se hallunk,
legjobb ha elhisszük: egy műremek
kócsaggá fehériti a varjút
s egy kecske Lisztnél forróbban mekeg.*

*Nem akarom a kultúrát kidobni,
de minek a gitár, az emlékmű a piacon,
ha Giordano Brunót is csak holmi
ecetfa-máglyán égették meg, úgy tudom.*

*Szóval a költő titka az, hogy kontár,
a festőé, hogy a fejeken nem jut át,
a zenészé, hogy fülén semmi hintál,
a szobrászé, hogy eszik, mint a kő-kutyát.*

Krétarajz-halál

*Megállította futókat
a tavalyi aszály.
Elsápadt marathóni nyírfák
a hegy sarkán és a kapunál.
És holnap? Égbe-karcoló
krétarajz-halál.*

Marathón emlék, Szalay emlék

*Kilenc előtt már a tengerparton.
Nem fürödtünk. Beszélgettünk és vörösbort
ittunk a bár magas székein. Eszelős
nyár a marathóni homokon. Sehol egy szál
fű. Ez más titkot rejtett, mint az otthoni zöld,
amit szemünkben őriztünk.*

*Hogy bírják ki az olaj- és leanderfák az
áprilistól szeptemberig mindent
kitikkasztó napot? Az asszonyok
kenyeret, salátát tettek délben az asztalra.
Nafoltos bőrrel a sátor fölé
épített nádtető árnyékában.*

*Szalay meg én, egy egész gyerekkor és
ifjúság: most két nevető szájú
férfi egymást-vigyázó könnyedsége.
Este mégis jött egy zápor. Marathón emlék,
Athén emlék, Szalay emlék. Elégnek az
idő tüzén a nyarak, emberek, bálványok.*

A Jóisten segít

*Ha nagy baj van,
és nem tehetiünk ellene
semmit, azt mondjuk:
a Jóisten segít.*

*Nemrég beszélgettem
egy asszonnyal, akinek meghalt
a fia. Azt mondta:
a Jóisten segít.*

*Ez nagyon emberi. Ez a mély bizalom,
hogy valakiben megfogózzhatunk
ebbe a torkáig kopár mindenségbe
belelökve.*

*A Jóisten segít. Pedig
tudjuk, a Jézuska
csak karácsonykor jön el.*

Odüsszeusz útja

*Honnan száműzettünk?
Nem tudjuk,
honnan száműzettünk.*

*Hova száműzettünk?
Tudjuk,
hova száműzettünk:
a tölcseresen mélyülő semmibe
száműzettünk.*

Ezen az örökkévaló vágóhídon...

*Ezen az örökkévaló vágóhídon
a böllérek elektromos villával
kábitják el és ölik meg
éhes késeikkel az állatokat.
Mi költők himnusszá varázsoljuk
a nagy vágócsarnokon végigvisszahangzó
halálhörgéseket és vízfecskendővel
eltűntetjük a sárga
keramitkockákról a vérnyomokat.*

Ez a kurvaság.

Magánmozgás

Harkai Vass Éva

Melyik kert

*gyanús esők settenkednek
a ház előtt a kertben
másik ház másik kert más idő
már majdnem elfeledtem*

*a málnabokron fennakadt ruhát
felsebzett bőr kivérzett pillanat
szemem alatt az érett délután
mély árnyéka kékiül*

*másik ház másik kert más idő-
számítás csúszik a régre
a kép kifakul végül
a kapu nyitva résnyire*

*a kerítés mögött munkálkodik
az ősz a megmaradt ritka
lombozatban még tartja
magát a dió a birs a szilva*

*melyik ház melyik kert mely idő
mikor és kikkel éltél
ott összezavarodott tavasz
nyár ősz tél*

A Mérleghez

*a fürdőszobamérlegen
csak nő csak nő a súlyom
itt nincs mit tenni
ám szívesen*

*venném s remélem
majd megmérettethetem
az égi Mérlegen
hogy lássam merre*

*billen nyelve
van-e súlyom
a Tejúton s alább*

*vagy súlytalanul lebegek
– üreges csontú gólyaláb –
a csillagképzői légben*

Gyalog a Dózsa Györgyön át

*abba a képtárba
szerettünk volna betérni
a kíváncsiság miatt vagy csak
a maró hideg elől
gyalog a Dózsa Györgyön át
kár volt nekivágni már
éreztek az arcunkra tapadt zúzmarát
a szél az egyik ház előtt
fagyott rózsabokrot darált
a csontig hatoló hideg okán
kiábrándultam a festőből is
fagyos tájakon rideg piramis-
alakzatok néptelen sugárutak
meg ez a kies
útszakasz a Dózsán a térdem
majd lefagyott de már
benne álltunk a képben
a keretből se jobbra se balra
előttünk egy villamos sínje
mögöttünk a háttér
reménytelenül dermedt rózsaszínje*

Podmaniczky Szilárd

Agyagbuborék

Aztán valamiért mégis hozzáfogsz, lelógó karral ülsz a támszéken. Ma már nem szabadna gondolnod semmire, túl vagy, túl innen vagy. Nem gondolni, ahogy egy fa, gondolod.

Nyirkos sötét van kint, vakmerő támpont így éjfél előtt. Mit ér az igazság, ha még csak alig múlt öt?

És sötét van, nagyon, és nincsenek bogarak a szobában.

Áthallatszik majd ide egy sláger, gondolod, hamarosan, és felfújja a fejed, rámutatsz vele, hogy mi minden zavar az életben.

Például, hogy nem látod át. Nem érted, hogy mit mondanak a mondatok, hogy valójában mit mondanak, egyenként, aztán sorjában. Nem tudod kiolvasni belőlük a szándékot. Annyira rejtélyesek. Azt gondoltad, az egyszerű mondat kiszámíthatósági és beazonosítási szintje nem túl magas. Pedig egyszerűen kézzelfoghatatlan, ha csak azt vesszük számításba, hogy fogalmunk sincs, a beszélő mikor mond igazat, mikor árnyal és mikor színez, mikor hazudik, vagy mikor lényegtelen mindez. És ez csak egy mondat, még nem egy egész beszélgetés.

Nyilván a legegyszerűbb az árnyalt igazság felé tolni el a szekeret, s mindez akkor nem is jelent semmi egyebet, ha egyszerű hallgatásról, meghallgatásról van szó, itt elsőbbek az esztétikailag árnyaló elemek.

Csakhogy ennél többre van törés.

Arra, hogy helyünk a világban.

A mondat szintjén megérteni a felénk áradó ítéletet, s felfogni kilétünket a külső zajtengerhez képest.

Képtelenség.

Praktikusan képtelenség, az igazság és hamisság közötti átmenetet nincs az a szemfűl – ha a dolognak nem közvetlen vesztese –, ami diagnosztizálja. A mondat személyleíró és világleíró tartalma olyan érzékszerv jelenlétét kívánná, ami túl minden felhozható eszközön, egyesítené azokat.

Utópia egy ideig.

Helyette nincs más: bizalom és gyakoriság.

Minél többször bízatsz valakiben, annál jobban hiszel neki, és ha egyetlen egyszer, csak egy ilyen picit nem bízatsz, jobb, ha veszed a kalapját, és menezted. Nő, férfi, egykutya.

Hm.

Szigorúnak kell lenned, különben fejvesztve bolondulsz meg egy téglagyárban. Hogy miért ott? Majd meglátod.

De mindenekelőtt szeretnéd tudni a feléd áradó érthetetlen tekintetekben búvó kérdéseket, a bizonytalanságot. Vagy mégsem. Túl egyszerű.

Mégy az utcán, mint húsz évvel ezelőttén, és arra gondolsz, mi minden más történhetne veled egy ilyen húsz év alatt. Olyan nagy számú a lehetőségek választéka, hogy már-már elképzelhetetlen, hogy mindezek ellenére te mégis itt sétálsz az utcán, s efféle ügyeken morfondosz(!) És mindezek ellenére, neked ez a legtermészetesebb, ez az utca, ez a lépéstepó, hogy van lábad, és hogy erre gondolsz. És még azt gondolod, hogy ezek nem csak a te fejedben fordulnak meg, mert annyira nem jelentősek, aztán meg mégis azt mondod, hogy az elmúlt húsz évben számos más utad lehetett volna, aminek nem az a vége, hogy erre gondolsz.

Számos más?

Vajon nem erre akartál mindig gondolni, nem ez járt már hatévesen a fejedben? Vagy nem erre készültél, amikor félelemtől reszketve ittad a hajnali hideg homokban a kakaót? Azt gondolod, így lehetett.

Csakhogy gondolatod elbizonytalanít, mert miért mutatna az időben arról erre valami olyan egyértelműen? Nem, nem, tévedés. Sőt, hangulatingadozás. És ezt a hangulatingadozást tartod lehető legrosszabb tulajdonságodnak.

Miért nem dolgoznak benned egyenletesen a hormonok, a savak, a bázisok, és ha már egyszer nem, akkor mi lenne inkább alkalmas, mintsem hogy saját feladványaidra pénzért felelj?

Kínos, mi?

Ó, csöppet sem?

Várod, hogy rád száradjon a tinta.

Nem, ezt nem várod.

Most azért bizonytalan vagy.

Lefelé vagy fölfelé mégy?

A legegyszerűbb lélektani mechanizmusokkal nem vagy tisztában. Mondjuk, mert kiöltöd, kiölték, kitöltötted magadból, és semmit nem utálsz úgy, mint (duplán) a reprodukív ismétlést, amely meglévő érzetanyagok bizonyos halmozát felelteti meg egy bizonyos elváráshalmaznak, amely elvárásokról ködös fogalmad van, de van. Elég magasról.

Tudod, mi számít a statisztikailag jól kimutatható többségi agynak. De ez az agy neked nem kenyered.

És miért kellene, hogy az legyen? Miért kérnek erre rá?

Kedves uram, legyen oly jó, és szolgálja mindétiglen művészete a statisztikailag csöppet szimplán érző/feldolgozó többség kényelmét, s ha ezt megteszi, jutalma nem marad el, legalábbis nem oly sokáig, mint azt pillanatnyi makacs álláspontja előrevetíti.

Szóval, így állunk, barátocskám. Nem lehetsz önmagad hangszere, hogy saját nótád elhúzzad.

Kollektivitás van megkövetelve, amely eleve rendszert feltételez, s bár kordonra ne gondolj, arra azért mégis, hogy szabadságélményedet a kifejezés eszközei határozzák meg, és ne pedig fordítva. Szolgálj, és ne félj, visszaszolgálódsz.

De te meg akarod mutatni, hogy hideg fejjel mégy át a forró falon, s miközben kezed-lábad tőből lemarad, azt gondolod, ez a mutatóvány lesz csakis a tiéd. Ezt tudod be annak.

Ó, ó. Tévedsz. Nagyot.

Ha már egyszer ennyi ész megadatott, legalább ravasz lehetnél egy picit. De majd elfelejtettem, te mondtad, nem tudsz olvasni magad körül. Hát igen, így valóban nehéz ravasznak lenned. És most akár össze is törhetsz, ripityára, ha úgy tetszik. Hiába, hogy vannak hetek, mikor bőven megérted, miért kell a világot támogatnod a harcban önmagad ellen, aztán pár nap, és elfelejtetted, más-ként érzel, és mégiscsak azt mondod: ugyan, világ!

A világ és te, így gondolkodsz, és minden gondolatmeneted akkor ér valamit neked, ha úgy merülsz a világba, hogy közben ott lóg a kezekben ötszáz biztosítókötél. Erre persze azt mondod, hogy nem. Hanem, hogy nagyon nehezen találás a világban olyan helyet, ahová alámerészkedj, és akkor lassú és körülményes vagy, szereted szóról szóra tudni, hogy jó helyen jársz, s ha már ott jársz, minél több élményt begyűjtenél.

Munkád közben kispajtás vagy!

Na, jó, így is lehet, de hát igazaink egymástól nem hazudnak el semmit. Hacsak nem azt, hogy elméd berendezkedésének foglya vagy.

Azt mondod, hogy állat és ember között az a különbség, hogy az állat nem tud beszélni. És ez lényeges statisztikai különbség, amellyel egyben a többség által irányított demokrácia színvonalára is utalsz, és nem átalod kifejtetni nézeted arról, hogy tehát a demokrácia nem más, mint irányított statisztikai tömegdiktatúra, amely mintegy az ösztönszerű fogyasztás szintjén a pénz erővonalain helyezkedik el, s rendeződik általa, és ha már így hiszed, azt sem felejtetted el, minél ostobább egy ország, annál több pénzt kell nyomni az államnak a statisztikailag nem szignifikáns kultúrába, jó esetben. Rossz esetben az ostobaság mobilitása élteti, és persze halasztja.

De te tudod a legjobban, hogy ezeknek a mondatoknak egy fájrontos kézlegyintéssel el lehet törölni az igazságát, ezért nem is töröd magad szónoklatra, csak konstatálsz, már megint visszhang nélkül maradt pár szó, amit kiböktél, amit oly ritkán más kibök, és unod és unod és unod a világ efféle renyhe lustaságát, mellyel önvédelmét megszervezi.

De valóban megszervezi?

Hallucinálsz, szerintem. Csak úgy néz ki, tudatosság csak a részekben van, és ettől olyan, mintha az egész kifundált lenne, összeadódik egy nagyobb erőre, de a bomlás mindenütt kinyitja a héját.

És akkor mégis, mire számíthatasz most, hogy mindezt így gondolod, így tudod jobb esetben?

Valójában semmire nem számíthatasz, mert inkább bízhatasz a kimondás és hallgatás ritmusában, mint a bennük foglalt tartalmak jó- vagy rosszlétében. Arra számítsál csak, hogy most este van, holnapra reggel lesz, léptekkel találkozol, egy valósággal megint, szegénykém, és azt fogod hinni, egy szó, mint száz, a gondolkodással nem vagy előbbre.

Keress valami másik játékot, annak ellenére, hogy a legvégsők egyike, aztán felejsél, felejsél és felejsél, míg nem statisztikailag leghülyébb szintre elérsz.

Hogy ne adjak demagóg tanácsot?

Persze. Tudom, milyen makacs vagy, épp ezért hoztam ezt elő, a legjobban tudom, hogy szóról szóra hogy pocskolódsz el, és hogy változol zsíros törpévé magad előtt, és aztán, ha kivált elegend lesz, értelmet ugyan kapsz, de nem kegyelmet. És csak utóbb válhatna világossá előtted, hazug és igaz mondat között egy különbség van, de bármekkora hajsza is az igyekvés, azt a különbséget nem te fogod odatenni.

Priváttotem

Becsy András

Ami marad

(Sz. M. tiszteletére)

*A többi itt marad:
csak levél, távirat,
néhány gyászjelentés,
egy őszi csoportkép
(kilencszázharminchat),
mellette egy hajtincs,
melyből lassan kilép
a jambikus lejtés,
ókút, bukszus, kilincs,
borostyánkerítés,
kották a zongorán,
egy kísérlet:
egy hang s a leütés,
a csend a kíséret.*

Zsena és a töltött káposzta

*Valami házi kosztra
fáj már fogam, ha lenne,
igen lekötelezne,
hálás lennék, ha hozna:*

*az a töltött káposzta,
mellyel vasárnap este
hiába várt, jól esne
most, ámde amint mondta,*

*kidobta rég, hisz látja,
hogy időről időre
egy másik asszony várja,
hogy verssé forrjon főztje,*

*s különben is, közölte,
a kosztom neve: Szárma!*

Az én drága árnyékom

*...asztán déltájt a föld nyeli,
de, mint a ház betonalap-
ja, mely kiint egy kis darab-
jával, feljön jelenteni*

*/pont úgy: alólam felfele,
talpam kontúrját (értsd: pere-
mét) épp csak éri, mintha volt
tanítónőm egy fekete*

*pontjába tettek volna be,
amelyet, persze, a hite-
lesség miatt láttamozott/,*

*hogy: „dolgaid nálam vannak,
semmitől sem kell tartanod,
én itt vagyok és tartalak!”*

Sajáttömeg

Gát Anna

Megidézés (Kyrie)

I.

*Ma éjjel elárultalak,
És kezem ügyéből a bűnbánat-ostorok
Szerteúsznak, mint a halak,
Utánuk hiába kapkodok.*

*Csipeszestül teregettem ki a szennyest,
Meghazudtoltalak és megírtalak.
Sánta futó gáncsolt ki, hogy elveszthesd,
Derekamon szétreped a célszalag.*

*Vödreidet holnaptól másutt merd,
Tengerem nem ad többé strandot, fázom.
Azt hiszem, seggbe kell rúgni az embert
Néha, hogy egyenesen járjon.*

II.

*Intellektusod emeli a vádat, pragmatizmusod
ítélkezik, fanatizmusod pedig máglyát rak.
A testemből sarjadó lángok közt szél susog,
ilyen dermesztő hideg hogy lehet? Szellemeim hátrálnak.
Összeégyve és vacogva fekszem a földön: feladom,
de előbb szemellenzős tudósaim megénekelem,
híred elmémből kirohan, át száz romfalon,
melletted a józan ész, démonjaim mellettem.*

III.

*És hűtlenségem, mint a méz,
Túlcsordul a számon. Azután
Kis patakként combjaimon tovavész,
Önnön nyomait kergetve a bokán.
Gyónás és térdeplés elmaradnak, a jeges
Konyhakő, a hűtő öreges dünnnyögése
Nem törnek meg. Szabad vagyok. Nem tömködhetsz
Kívülről büntudatot a levélrésbe.*

IV.

*Ma éjjel végre elengedtem a kezed,
Kapaszkodni nem szabad. A vak hunyorogva
Se láthat messze. Az ismeretlenbe egyedül megyek.
Vagy tapogatózom, rajtam öltöny, szoknya.*

*Te nem hallod a lépteket. Nem látsz el a ködíg.
Magod vesd máshol. Odüsszeuszt csak odakötözik.*

Átjárás

*Telihold van,
és megtérbolyodtak a macskák,
mintha szellemjárás lenne,
vágtnak fel-le
a lakásban,
talán
visszatért a nagymama.*

*Telihold van,
a kert világoskékben
ragyog,
arcom szürke,
amint kedves szóval
csitítom
a megszállt állatokat,
várom, hogy kint
a kék sárgába forduljon
végre,
mert az éjszaka neonfénye,
a térmozgás
a nappaliban,
a nagymama az emeleten
nem hagynak aludni.
Hátrafésülöm a hajam,
zárt inget öltök
és hosszúnadrágot,
mozdulataimból kikergetem
az egykori táncost.
Fejemet
a magasba emelem, mintha
nem volna apám,
és kimondom, amit nem szabad: minden*

hozzám tartozik,
mintha nem volna anyám.

Telihold van,
és a fák sercegve ingatják lombjukat.
Távoli zajok közelednek,
és mint hajót a kikötő,
úgy várom őket.
A macskák fejjel ugrálnak neki
a falnak,
megvadultak:
most kitombolják ősidóktól gyűjtögetett
mérgüket:
a beléjük költözött lelkek terhét.
És én meleg szemekkel nézem,
csupaszon, formátlanul,
bakancsban, nem balettcipőben,
és szeretem ezt a mozgást
körülföttem.
Végigsimítok bundájukon,
mint aki érti.
Megpróbálom megszelídíteni
a zűrzavart.

Magánuó

Horváth Dezső

Huszonnégy évvel később*

Családi termelőszövetkezet

Az elmúlt harmincöt év termelőszövetkezetei nem lehettek rá hatással – még ha kiegészítjük a megelőző 5–6 esztendő fuccsba ment erőlködéseivel, akkor se –, hogy családi alapon szerveződő gazdálkodó csoportokról beszéljünk, de észre kell vennünk, hogy támadnak ilyenek. Zsombón például háromról hallottunk, ebből szeretnénk kettőt közelebbről is bemutatni. A Barna család áradata az egyik, amelyről az következethető, hogy hosszabb időre is életképes lehet, és talán még terebélyesedhet is, a másik pedig a Sípos–Kálmán páros.

A Barnákról

Három generáció üli körül az asztalt a legidősebb Barna Andrásék tanyájában. Kilen-cen voltak testvérek, össze is tartottak, amíg ki nem röptültek, és önállóvá nem váltak. Két gyermekük, András és Károly a földnél maradt, és a helybéli szakszövetkezetben vezetőségi tagságot, illetve döntőbizottsági elnökséget is kaptak, amíg valakinek föl nem tűnt, hogy egy vezetőségbe egy Barna is elég lenne. Ha ketten voltak együtt, az már összeférhetetlenségbe torkollott. Andrásnak a fia is András, vasutas középiskolát végzett – akkor még nyugdíjas munkahelynek számított a vasút! –, aztán hazajött gazdálkodni. Károlynak is Károly a fia, ő viszont élelmiszeripari szakközépiskolába járt, dolgozott is a tejiparban, de ő is jobbnak látta hazajönni, és ugyancsak gazdálkodni.

– Ha két Barna összeférhetetlenek számított, akkor most a négy nem az?

– Eddig még nem tapasztaltuk semmi jelét – mondja az idősebb testvér jogán András.

– Honnan jött az ötlet, hogy együtt maradjatok?

– A kényszer hozta így. Mindketten úgy nősültünk, hogy feleségünkre a paraszti munkában legföljebb kisegítőként számíthatunk. Amikor a gyümölcsöt kell szedni, akkor jönnek, a csomagolásnál is hatalmas részt vállalnak, vasárnap is, de a megtermelés ránk marad. Mindenki tudja, nálunk egy paraszt nem paraszt, ezt a munkát egy ember nem tudja végezni, ezért fogtunk össze.

Eddig csak a kovácsmondókát hallottam ilyen tálalásban. Egy kovács nem kovács, két kovács fél kovács, három kovács egy kovács.

A kisebbik Andris és a vele egyidős Karcsi szándéka egyben volt közös: el innen, minél messzebbre. Azért végezték a szakközépiskolát, hogy biztos kenyér legyen a kezükben. Mert a szakszövetkezet jövőjében nem bíztak annyira, hogy maradni mertek volna. Karcsit, talán tizennégy éve lehet, mi vittük be Szegedre, a tejiparba, éjszakai műszakra,

* Részletek a szerző szociográfiai munkájából

népfőiskolai előadás után. Akkor még szóba se jött, hogy visszaönállósodnak a családi közösbe.

– Saját elhatározásra?

– Soha senki nem mondta, hogy jöjjünk haza. Egyszer az Andris kezdte, hazajönne, aztán meg én.

– Önkéntes belépési nyilatkozat?

– Nem kellett.

– Ünnepélyes fogadalom?

– Az se. Semmit nem foglaltunk még csak írásba se.

– Ki az elnök?

– Olyan poszt nálunk nincsen. Mindenki tudja, mi a munka.

Porciózni azért csak kell a föladatokat. Az idősebb András jár leginkább piacra, Pestre, a nagybanira. Öccse lenne a növényvédős, de azonnal rázza is le magáról ezt a tisztiséget is:

– A gyerekek már jobban értenek hozzá. Egyébként növényvédelemből mind a négyen letettük a vizsgát.

– Istenem, micsoda viták lehetnek itt, amikor permetezni kell!

– Nincsen vita. Minden újat kipróbálunk, amikor észrevesszük, hogy a régi vegyszer már nem jó, vagy van nála jobb, és annál maradunk, amelyik legjobban beválik. A nyáron jól belénk verte a csúfot Bálint gazda a televízióban. Mutatta, hogy büdös paradicsomot visznek a piacra, és hozzátette, nyugaton már növényvédelmi vizsgával rendelkeznek a termelők. Nem tudta, hogy a zombóiak is rendelkeznek, látták viszont a műsort a vevők is, nem akarták megvenni. Majdnem alapjaiban ingott meg a Barna-gazdaság.

– Azóta nem nézitek a műsorát?

– Nyáron nekünk még túl korán kezdődik, nem érünk rá nézni.

Csak növénytermesztéssel foglalkoznak, közel harminc holdon. Őszibarack, nyári és téli alma, körte, szilva, szőlő, földieper, sárgarépa, sárgadinnye, kelkáposzta, krumpli, ennyi jut eszükbe hirtelen. Több lábon kell állniuk, hogy el ne essenek. A földiepret abba akarják hagyni, mert mire a legkorábbi is piacra kerülhet a fólia alól, már itt van az olasz, és nem lehet illő áron eladni. Az almát hűtőházba rakják, és tavasszal mennek vele piacra, így aztán a hűtött alma összeér a fóliás zöldséggel.

A kisebbik Andrist és a kisebbik Karcsit külön is kérdeztem. Azelőtt fix fizetést kaptak. Lehet, hogy kevés volt, de biztos. A piac nem ennyire biztos. Azt felelték, pedagógusfeleségeik továbbra is fixet kapnak, igaz, az se sok, de katasztrófa nem érheti a családot. A gazdaságból ugyan nem egyenletesen csorog a pénz, de meg lehet szokni az ingadozást. Beosztással megtérül a várakozás.

A hűtőkamra külön is érdekelt. Amikor sorra tönkrementek a nagyüzemi hűtőházak, akkor kezdtek el szaporodni a maszeknak csúfolt kicsik. Talán az *Okos Papp Antal* csináltatta az elsőt, amikor a zánkányszéki presszóban javították a hűtőgépet. Közben a nagyüzemek is elhasáltak, és a nagy hűtőházak is annak a téveszmének a jegyében születtek, hogy kicsi ország vagyunk, ezért mindenképp a legnagyobb kell, de így is elgondolkodtat az egész.

– Igen egyszerű a magyarázat. Mi csak azt az almát rakjuk be, amelyik teljesen tökéletes. Ha a csomója beszakadt, már nem. Ha megsérült a láda szélétől, akkor se. Tavasszal minden ládát fölrakunk a padlásra, pedig tudjuk, hogy ősszel le kell hoznunk. És kalapáccsal a kézben átvizsgáljuk mindegyiket, nehogy kiálljon egyetlen szeg is. Voltunk Ausztriában, minden láda sarka le volt kerekítve, hogy véletlenül se sérülhessen meg az alma. A termelőszövetkezetben ezzel szemben diákokkal szedették le, és ömlesztve vitték a hűtőbe. Karóval levert almát nem lehet tárolni. A költség nagy volt, a haszon kicsi, természetes, hogy tönkrementek.

- Megéri hűteni?
- Drága az energia, az biztos, de legalább két dolgot figyelembe kell vennünk. Ha tavasszal üde, friss almát vehetünk ki belőle, azt jobban el lehet adni, mintha ráncosat vinnénk a piacra. Hűtés nélkül azzal is számolnunk kellene, hogy egyharmada marad csak meg, a többi elromlik. Újból válogatni nagy munka, sokszor gusztustalan is, és kész ráfizetés: mindig kevesebb marad.
- Fölmegey tehát András a nagybani piacra, és hazajön a pénzzel. Hogyan osztottok?
- Bizalom kérdése az egész. Én ugyanúgy jegyzetek, mint te. Főlírom mindig, mennyit adtam el az elején öt forinttal drágábban, és mennyit a végén három forinttal olcsóbban, és ezek a följegyzéseim megmaradnak, de nem aszerint számolunk el.
- Mindenki tudja, nincsen a zsebüknek titkos rekesze, és nem akar becsapni senkit.
- Zárszámadás?
- Amikor ráérünk, akkor osztozkodunk. A kiadások soha nem várhatnak, csak a maradékot kell szétosztanunk.
- Gépek?
- Most vettünk öntözőberendezést, három traktorunk van, két teherautónk, rotátor, permetező, és minden családnak személyautója. Az első Moszkvicsunk 1960-ban lett, az orosházi piacon nagyon meg is néztek bennünket: személyautóval hozták a barackot! A mi két autónk már erősen öregszi, a fiataloké újabb. Mindig így van ez, és így van jól.
- A jövő?
- Rejtély. Nem tudhatjuk, mi lesz holnap, de ha a szándékunk érdekel, azt elmondhatjuk: ezt szeretnénk folytatni. A fiatalok ereje, leleménye, többet tudása sok tartalékot jelent még.
- Maradna a harminc hold?
- Egyelőre elég, később majd meglátjuk.

A Sípos–Kálmán páros

Első látásra úgy tűnik, a közös gazdálkodás magját sikerült annyira elültetni paraszt-ságunkban, hogy akkor is azt választja, amikor már szabadulhatna tőle. Nem ennyire egyszerű a dolog. Maradtak szép számmal nagyüzemi gazdaságok, noha alaposan átalakultak, nem kell tehát föltétlenül múlt időben beszélnünk róluk, a másik szempontunk viszont az, hogy akik a családi összefogás alapján dolgoznak, azok valójában nem akarnak újabb kollektív gazdálkodásba kezdeni.

Ugyanazok a tényezők tartották együtt Sípos Mihályt húgával és sógorával, Kálmán Dezsővel, amelyek a Barna családot: így akartak többre jutni. Ha Barnáéknál igaz, hogy egy paraszt nem paraszt, nyilván igaz pár száz méterrel arrébb is. Lényeges különbség azonban, hogy a Barna famíliának mostanáig harminc holdra rúg a közösen művelt földje, a Sípos–Kálmán családnak azonban csak tíz. Négyen küszködnek amott a harminccal, hárman emitt a tízzel. A földterület nagysága akkor is meghatározó, ha az egy főre eső munka – hej, de szépen mondom! – egészen más.

A két gazdaságban egy mindenképpen közös: mindkettőben mindenki annyit dolgozik, amennyit bír. Megesik mindegyikben, annyi a munka, nem látni a végét.

Mindenki a maga hajcsárja!

Parasztí indíttatású Kálmán Dezső is, de a Délépnél dolgozott, mielőtt visszatért a földhöz.

- Remélem, panelházat építettél magadnak Szatymazon.
- Ugyan már! Vályogot.

- Megelőzted a főnöködet?
- Nem értem.
- A megbukott cég régi vezérigazgatója is vályogiskolát épített Dócon, noha a panelnak nála elkötelezettebb híve nem volt.
- Maradtunk a réginél, és egy percig se bántuk meg.
- Mit termeltek?
- Leginkább őszibarackot, egy kis almát, egy kis zöldségfélét, egy kis krumplit.
- Mindenből egy kicsit?
- Egyetlen kultúrára nem lehet föltenni egy gazdaság sorsát. Jön a májusi fagy, egyetlen éjszaka néhány órája elég, hogy egy szem barack se teremjen.
- Ti is megosztjátok a munkát? Egyikőtök a piacra jár, és a másik?
- Egyikünk a pesti piacra, a másik a szegedire. Szegedinek mondjuk akkor is, ha Dorozsmán van. A nagybani piacra visszük.
- És versenyeztek, ki árul többet?
- Értelmetlen lenne, de azért számon tartjuk. Ha valamit Dorozsmán lehet kedvezőben eladni, akkor abból ide viszünk többet, bár a másikat se hanyagoljuk el. A piac is ingatag, nem csak az asszony a dalban, és nádnál is jobban hajlik.
- Hazajöttök, és összeöntitek a pénzt?
- Furcsán hangzik ez mások előtt, ne így beszéljünk. Egybe vesszük. Nem nagyon jön össze annyi, hogy öntögetni lehetne.
- Van tehát közös kalap?
- Legföljebb közös doboz van, amiből a közös kiadásokat azonnal fizetjük.
- Miket például?
- Itt vannak a csirkék, rengeteg pénzt elvisznek. És mi soha nem tehetjük meg azt, amit velünk szemben akármelyik átvevő bármikor megtehet: pardon, gazdasági gondja-
im támadtak, nem fizethetek. Menjete a bíróságra, ha akartok. A szentesi baromfiipar máig adósunk egy szállítmány árával. Még mindig ígéri az utódvállalat, hogy kész fizetni, de a bolond is látja, legföljebb egy részét tudja, ha tudja egyáltalán. Csődbe ment, nincs miből. Ha csak az inflációt vennénk figyelembe, már akkor is hatalmas a veszteségünk.
- Azt az egy szállítmányt tehát a termelvények árából neveltétek föl. Amit hozott az egyik, megette a másik.
- Fizettük az energiát is. Éjjel is világítottunk rájuk, és télen fűtenünk is kell. A takarmányt hitelbe kapjuk, leadás után vonják le az árát, ez kedvező, de az összes többi mi viseljük.
- Ti akartátok!
- Nem mi, asszonyi akaratra lett így. Már gondolkodunk rajta, mit tehetnénk helyette, hogy az a kis jövedelem, ami onnan mégiscsak bejön, bejöhessen másból is, de egyelőre nem találtunk jobbat. A gombára is gondoltunk, de idő kell ahhoz is, amíg a megfelelő termelési tapasztalatra szert teszünk. Addig még nagyobb a kockázat.
- Korban nagyon egyeztek a két Barnával, ott azonban már dolgozik a két utód is.
- Ez a bökkenő, hogy nálunk nem lesz folytató. A mi gyerekeink olyan pályára mentek, ahonnan nem térhetnek vissza a földhöz.
- Ők egy lépcsővel följebb mentek, az egyetemet választották. Dezsőék fia már tanár, szívesen segít, de csak a nyári szünetben.
- Mi lesz veletek?
- A jövőnkre gondolsz? Józan ésszel számolva van még öt évünk, legföljebb tíz, és le kell állnunk. A gazdaságot és a vele járó tapasztalatot nem tudjuk átadni senkinek, valószínű, el kell majd adnunk az egészséget.

- Miskám, együtt voltunk Dániában, ott sok mindent másként láttunk.
 - Ott egyetlen gazda nyolcvan-száz hektáron gazdálkodik, és ráadásul disznóz, marhát vagy csirkét tenyészt, de micsoda különbség! Mindenhez testre szabott gépe van. Amit automatizálni lehet, az önműködő, és jól szervezett a piac.
 - Vegyük csak a földet. Ha ott akkora az optimális nagyság, akkor a kettőtök tíz holdja kezdetnek is kevés.
 - Azt hiszem, itt akkora birtok rendes körülmények között soká alakulhatna ki. Igen kemény nyomás kell ahhoz, hogy a sok kicsi parcella egybeolvadjon.
 - Akkor arra is gondoltunk, hogy a ti nagy erőfeszítésetek soha nem hozhat a dánokéhoz fogható eredményeket.
 - Abban bízhatunk, hogy a magyar mezőgazdaság is eljuthat arra a színvonalra, de hogy mikor, és mekkora késéssel, illetve hol lesz akkor már a mostani fejlett világ mezőgazdasága, azt nem lehet megmondani. Jósolgatnak sokan, sokfélé, de a jóslásokra mi már csúfosan ráfizettünk. Látod, még mindig ott tartunk, hogy mi segítjük a földolgozóipart például. Ránk marad az ő adóssága is, noha mindenki azért sír, hogy kapjon már végre támogatást a mezőgazdaság. Legalább annyit, amennyit minden fejlett országban megkap.
 - A szomorú jövő nálatok: a boldog összeomlás?
 - Majd eljössz akkor, és megírod, mivé válik valami, ha nincsen folytatója.
 - Köszönöm, ha bíztok benne, hogy én akkor még el tudok jönni.
- Tüneményes új permetező-berendezést vettek, büszkéek is rá. Drága volt, de nagyon megéri, mert kitűnően porlaszt. A csotrogányos időben itt bámulhattam meg a nagy leleménnyel liftmotorból eszkábált csodaszerkezetet, amellyel csörlőzni, permetezni és kettős ekével szántani is lehetett. Itt a kistraktor, csörlőzni már nem kell, szántani avval is lehet, és itt az új permetező is.
- Kidobjátok tehát?
 - Szó sincs róla! Most is azzal permetezünk.
 - Akkor minek vettétek a drágát?
 - Amikor egyenletes a vegyszer, akkor az a jobb, és ráadásul gyorsabb is, de a bordói lé például, amellyel az őszi lemosó permetezést végezzük, durvább, lépten-nyomon eldugulna a finom szerkezet. Elő a régit! Van még egy szempontunk: a liftmotor villannyal megy, és az még mindig olcsóbb, mint a benzin vagy a gázolaj.
 - Akkor is az számít olcsóbbnak, ha több vele a munka?
 - Mi még mindig nem nagyon számítjuk a munkát. Amit ki kell fizetnünk, csak azon tudunk takarékoskodni.

Ötszobás feketemunkás

Az élet az abszurd, nem az irodalom. Barátom szokta mondani, és eddig fél szóval se tudtam cáfolni. Tücsök, bogár, rémmese, minden megesik, ahol ember mozog. Olvasom a minap az újságban, valakinek elárverezték a házát. Nagyobb volt az étvágya, mint a bukszája, kölcsönt vett föl rá. Baleset érte, eltörött a lába, felesége is a kórházakat járja, két rokkantnyugdíjból nem lehet élni is, törleszteni is. Közben milliókra rúgott a pár száz-ezres kölcsön a késedelmi kamatokkal együtt.

Kilincselte a szerencsétlen, környezettanulmányokat is írtak róla, de a vége csak az lett, nagy a ház, segílyt erre nem adhatnak egy fillért se. A bank az bank, dobra verte. Ő meg fogta magát, elment éhségstrájkra.

Magyar abszurd.

Az én emberemnek ötszobás háza van otthon, és feketemunkás lett ideát. Van neve is, faluja is, de egyiket se mondom meg. Nem szerettem soha, ha akasztófával járnak a nyomomban, egyetlen paragrafusos szervezet munkáját nem akarom megkönnyíteni most se. Egyedüli magyar a romániai faluban, és a szászok házát vette meg. A szászokat – magyar szóhasználattal – eladták a németeknek, kifizették velük mindent, amit az állam állítólag rájuk költött, csak azt nem vették figyelembe, mennyi hasznot hajtottak ők az államnak. A házaikat pedig egységes áron kapták meg a helyükbe özönlő románok.

– Kétszer ki akartak menekülni, mindig elcsípték őket, és le is csukták. Utoljára mégis kimentek. Kilencvenben vettük meg a házat.

Név nélkül nem lehet írni emberekről, ha már feketemunkás, akkor legyen Fekete. Itt van a felesége is, ő meg legyen Icuka. Igaz, hogy ő román, de ideát már megtanult magyarul, lehet akár Icuka is. Megmondtam nekik, hogy átkeresztelem őket, úgy láttam, jó szívvel fogadták a hírt.

Csao idejében – Ceaușescu népi neve lett már – karbantartó lakatos volt az állami gazdaságban, aztán szőlőben dolgozott, szövőgyárban is, és hegeszteni is tud, csak éppen pénzt keresni nem. Tizenkét éve jött át Magyarországra. Legutóbb a piaci zöldséges keze-lába volt, hol a ládákat pakolta, hol meg fölvásárlóként járta a vidéket, de ha a szűkség úgy hozta, akkor árult is.

– Sajnos, tönkrement az illető.

– Zöldségben tönkremenni?

– Rákaptott az italra. Az pedig olyan portéka, elkezdni lehet, de abbahagyni nem. Amíg az öreg bírta a munkát, és irányítani is tudta a családot, addig virágzott, utána összeomlott.

– Hogyan került a zöldségeshez?

– Az emberpiacon találkoztunk össze.

– A köpködőn?

– Ezt a nevet nem ismerem.

– A múlt század derekén sokat írtak az embervásárokról. Móricz Zsigmond is. Köpködőnek is mondták. Koplalónak is.

– Nálunk nem ismerős Móricz se.

– Ha otthon maradt volna, és tegyük föl, munkát is kapna, mennyi lenne a havi fizetése?

– Magyar pénzben mondom: húszezer forint.

– Itt?

– Valamivel több.

– Nem akarok kölcsönkérni.

– Kétszáz forint az órabér.

– Napi hány órára?

– Most már tíz-tizenegy. Később több is. És teljes ellátás. Ráadás. Reggeli, ebéd, vacsora, szállás, gázhasználat, télen fűtés, tévé, minden van. Napi egy doboz cigaretta, kávé, cukor, minden.

Megszólal a gazda:

– Ha főzünk, ugyanazt eszik ők is, amit mi. Feleségem a hét végén mindig kijön, jól főz, együtt ülünk asztalhoz.

Feketéé a szó:

– Ki szed először?

– A gazda.

– És a hús öt illeti?

Móricz Zsigmond kellene a megértéshez. Elmondom, ha a cseléd merítette ki a húst, akkor vége volt.

– Mindenkinek jut hús is. A kívánság annyi csak, hogy amit kiszedünk, azt egyik is meg. Otthon is ez a regula, és itt, az ő családjukban is. És itt van a hűtőszekrény, mindig van benne valami, és szabad a bejárásunk abba is.

Előkerül a feleség, töri a magyart, de érthetően beszél.

– Otthon nem tanulhattam meg, mert csak az emberem volt magyar egyedül. Ő tanult meg románul. Most tanítanám a gazdát, de nem megy neki nagyon. Pedig jó lenne, ha szót tudna érteni mindenkivel, mert hamarosan jönnek a rokonok.

– Hányan?

– Heten vagyunk testvérek, és mind házasok.

Kiegészítés következik a gazda szájából.

– Nagy lutri, hogy kit fogad be az ember a tanyájába. Ha őket ismerem, rájuk bízom, hogy olyanokat hívjanak, akikben szintén bízni lehet. Legközelebb hozzájuk a rokonok vannak, őket hívják először.

– És ha hitvány a rokon?

– Létezik olyan is – ezt már Fekete mondja –, például a mi fiunk. Tekergő lett, átjött ő is, de három éve azt se tudjuk, hol jár. Én se játszhatom el a bizalmat, olyat nem hívhatok, akiért kezességet nem vállalok.

– Mi a munka?

– Ami van, minden. Fóliában zöldség terem, őszibarackot metszeni kell, a disznókat el kell látni.

– Az őszibarack metszése külön tudomány.

– Szőlőt metszettem otthon is.

– Más a szőlő.

A gazda megint megszólal:

– Neki kimondottan nincsen érzéke hozzá, de elfogadható a munkája. Volt itt egy srác, megmutattuk neki, két nap múlva ugyanúgy tudta, mint mi. Az a szerencse, kimondott rosszindulat kellene hozzá, hogy a barackfa ne teremjen. Jön a sógora, brigádvezető volt a szőlőben, kíváncsi vagyok rá, mire megyünk egymással.

Fekete azt mondja, mindig ott van a gazda, ugyanúgy dolgozik, ha nem tudja, megkérdezi. Inkább kérdezni, mint elrontani.

Hamarosan hazajön a gazda fia is. Műszaki ember, de visszakívánczik a mezőgazdaságba. Most telepítettek két nagy tábla őszibarackost, az már az ő kedvéért van. Távoztatás keretében tanulja a szakmát, most végzi az aranykalászosgazda-tanfolyamot.

– Mi csálja haza?

– Azt mondja, az iparban mindig csak alkalmazott maradhatna. Nagy úr az önállóság. Vissza a vendégmunkásokhoz:

– Hogyan lehet tizenkét évet távol lenni a hazájától?

– Úgy, hogy minden hónapban megyünk pecsételni.

– Ezt meg én nem értem.

– Hazamegyünk, beütik a határon a kilépő pöcsétet. Visszajövünk, akkor meg a belépőt. Egy hónapig érvényes. Május 1-je után talán már három hónapra kitart. Majd meglátjuk.

– Ismeri a bélelt útlevelet?

– Én még nem adtam egyszer se, senkinek, egy fillért se. Beszélük, hogy jobban jár, aki beleteszi az ezrest, és szó nélkül el is teszi a határór, de anélkül is lehet. Nem is a románok kukacoskodnak, hanem a magyarok. Rendnek muszáj lenni.

– Ha netán, ne adj' isten, mégis megtudnák, hogy itt is feketemunkások vannak?

– Ne adja isten, hogy megtudják. Sokakat összefogdosnak, és kitarítják őket az országból.

Itt aztán átcsúszunk egy szép oldalvágányra, és el is időzünk egy darabig. Mert, ugye, van egy csomó munkanélküli nálunk is, és félni lehet, előlük eszik el a jó munkát az idegenből érkezők. A baj csak az, hogy a munkanélküliek ide el nem jönnek. Nem csak az nem jön, aki korhely volt vagy korhely lett, egyáltalán egyik se. Mert itt dolgoznia kell mindenkinek. Állami cégnél annak idején ellazsálhattak számolatlanul, de a magángazdaság tönkremenne bele.

– Ugy értsem ezt, ha nem jönnének a románok, akkor nem lenne rentábilis a mezőgazdaság?

– Értse úgy. Vagy el se jön, vagy nem ér a munkája semmit. Csak a szesz kellene neki, és ha nem vagy mellette, azonnal lefekszik. Kemény fajta, akkor se pusztul el, ha semmit se csinál. Az öreg zöldséges iszonyatosan mérges tudott lenni, amikor összeszedték a románokat, a magyarok meg álltak a kocsmában. Megezik, hogy öt-hat munkaképes ember is van a családban, de egy se dolgozik. Rá vagyunk kényszerítve, hogy olyan embereket keressünk, akik hajlandók dolgozni, és jól is dolgoznak. Ők is rá vannak kényszerítve, hogy átjöjjenek, mert otthon kevés a kereset.

– Erre jön az állam bácsi!

– Jön az állam bácsi, és azt mondja, nyet! Mert az ő szemével még mindig a gazdaság ellensége, aki a gazdaságért dolgozni akar. Az olyan embert meg kell büntetni!

– És ha, teszem azt, netán mégis munkavállalási engedéllyel jönnének az idegenek?

– Hatalmas tortúrával járna. Minden kifizetett bérnek annyi a vonzata, se mi, se ők nem bírnánk ki. Annyi pénze se maradna, amennyit otthon megkereshet. Jártam nyugaton, szinte minden szóba jöhető országban, láttam, mindenütt ott a feketemunkás. Mindenütt szorongatják, de annyira sehol nem üldözik őket, mint nálunk.

– Mit gondol, mitől van így?

– Mert a sok munkanélküli bérét valamiből ki kell fizetni. És mert Magyarországon még soha nem volt úgy, hogy a mezőgazdaságban annak lett volna szava, aki ért is hozzá. Valahogy nem tud odáig eljutni az, akinek szívügye lenne. A talajunk és az éghajlatunk olyan, egész Európában nincsen hasonló adottság, mégis vergődni tudunk csak. Még az ideális birtoknagyságot se tudjuk meghatározni.

– Másról se beszélünk, mint a támogatásokról.

– Mert azzal lehet legjobban kézben tartani az embereket. A gyepelő a mi kezünkben van, elvtársak vagy urak. Ha akarja, meghúzza, ha akarja, megengedi.

Előállt tehát az a keserves helyzet, hogy havonta pecsételniük kell. Nem egyszerre mennek, ha az asszony indul neki, akkor kitakarít otthon, aztán jön vissza. Most is készül, meg kell csináltatnia a fogait. Alig van kettő-három, tovább nem halaszthatja.

– Kitűnő fogászataink vannak.

– Nekünk nagyon drágák. Magyar pénzre átszámolva otthon huszonötezerből kijön a két fogsor. Igaz, rokon a fogorvos, és az azért is jó, mert mindenki fél a székbe beülni. És talán nem is kér annyit, amennyit mástól.

– Ausztriából meg azért jönnek hozzánk fogat csináltatni, mert hozzájuk képest olcsók vagyunk. Otthon áll az ötszobás ház, tizenkét éve üresen?

– A rokonok a szomszédban vannak, ők vigyáznak rá. Az egyik unoka benne is lakik. Nem lehetne magára hagyni az épületet. Ott van például a kert. Akármit vetettünk bele, mire hazaértünk, mindig ellopták. Idén bevetettük lucernával.

– Kutya nincsen?

– Hogyne volna! Hej, de tud örülni, ha hazamegyünk!

Tanyán vagyunk, és a tanyáról kell beszélünk. Otthon nincsenek tanyák.

– Jó élet a tanyai élet. Jobb, mint a városi.

– Szomorú jövőt látok mégis. És ha jön a nyugdíj?

– Van húsz év szolgálati időm, nem lesz gond velem.

– Nálunk viszont úgy van, hogy a régi bérek szerint számítják, és akkor bagót se kap az illető. A feleségnek is van annyi?

– Neki tizenöt csak.

– Az is elég?

– Ezt még nem tudjuk.

Előkapom a végén a gazdát, és megkérdézem, tudja-e, hogy a régi tarifa szerint kizsákmányoló.

– Szerintem nem zsákmányolom ki őket. Amiért megdolgoznak, tisztességesen megfizetem. Velük dolgozom én is, akkor magamat is kizsákmányolom?

– Bizony, az is meglehet. De azért senkit nem fenyeget az adóhivatal. Állampolgári joga mindenkinek, hogy úgy dolgozza agyon magát, ahogy bírja.

Fölteszem a kérdést Feketééknek is. Tekergeti a fejét mindkettő. Nem értik a szót. Az nem lehet kizsákmányolás, ha valaki többet fizet itt, mint amennyit otthon valaha is megkereshetnének. Az csak jötevő lehet.

– Ha itt jobban járok, akkor ide kell jönnöm dolgozni. Aki elmegy Spanyolországba, nyilván azért megy, mert ott jár jobban. Szegény szerencsétlenek, jó pár magyar származásút is fölrobbantottak a minap. Boldogulni akartak, ez lett a vége.

Az ördögszekér jut eszembe. Kergeti a szél végig a homokon, megállás nélkül.

Sajátteher

Ballagi Zsigmond

Mohács után

*Vége van már, vége a hajdani gyásznak,
Lehasadoztak már a fekete vásznak,
Melyeket a fényes világosság előtt
A hajdani idők mostohás keze szőtt.*

*Ezt minap egy jámbor magyar énekelte,
S benne a huszadik századot képzelte*
Csokonai

*Most már próbált vitézek laza rendben
alig izamos parton a hősi tértől
lakott város felé csöndben haladva
kevés szóval szilárd vértjük dicsérik.
Foguk közt csörgő por, inaik kinyúlva.
Izzadt darócban előttük az érsek.*

*Hogy oldalazva a sereg szétvált az ágyúsánc előtt,
már megcsökött a nádasból húzó lovasroham.
A többi: józan ész és Krisztus kegyelme.
Tudhatta – reggel emelte Isten kardját,
röpült föl tüstént a vakuló köd,
mosdózott körülöttük a rét meg az égbolt.*

*Böven arattak a mai nappal ő s a király.
Tán elhívják erről a helyről majd a csatájuk.*

*Ideje árnikához fogni, tépéshez és timsóhoz.
Rézüstben zubog tűzhely fölött a víz,
a tölgyasztalra birkasült, cipó kerül, meg hólyagos
üveg pohárban vörösbor, melegre fűtve áll*

*a kőház, éppen kigyújtják a gyertyát,
faragott padra vetve a derekalj.
Másnap aztán a piactér kövén lassan lépdelni végig
ügetni sorban zászlók alatt harsonások körül.*

*Látszik mind a folyóról a harminckét rakott torony
győzőnek zúgó harangok szava a víz fölött
aranyos lombok nyúlnak a gálya kötélzete közt a magasba
le a hullám zöld színéig elér valahány árbc lobogója
szőnyeg borította hídon patkó dobrokol
ékesen kivarrva indul kincsei közt az egyházi rend
minden hallja a flótát szólni kvinternát hegedűt
tégedistent énekelnek oltár előtt meg az utca során
választ ráad a falakon túlról búgó szóval a kiürt.*

*Ámul társával Gellért csudamódra a parton
a magyaroknak szimfóniáját hallod zengeni Walter?*

Jobb tán a darvakkal

1956. december

*A tél igéz. Az esőhullta tél.
Ködével rámszakadt, síkos sarában csúszom
a sebzett járdán, s mintha álomból, közelednek hozzám
lassuló autók tárgyias lámpákkal.*

Ez a városom:

*görcsrel, veszettül, makacson, haraggal,
ésszel, reszketéssel, meredt mosolyokkal, zúzott kövek közt,
elpattant versekkel fogok élni itten.*

Van ilyen otthon.

Ez nem szonett-kor – üvöltésidő.

Köszönd még, hogy ha jambusban üvöltök.

Az én testem nem fogott ki golyót.

Engem egyedül hagynak.

*Átússzák a jéghideg Rábát,
vagy szuronnyal telt erdőn lopakodnak át
koccanó foggal. Annyian vannak, mint a
tömeg az omlott Nagykörúton.*

*Mire elérik napfényes, drága Bécset,
a félelem már csak olyan nekik,
mint nekem a bokámba kapó lezuhant felsővezeték.*

*A többiekkel elmész te is.
Kalandor új nyelv vár a ragyogó tó partján.
Számízzod magadat s vele engem,
csontunkban a kettős hazátlanság felszaporodhat.
Rángó kézzel inted le nyájas anyanyelved,
s megsüketülve elnémitasz úgy, ahogy
elnémulsz magad is.*

*(Más búcsúdalt is hajtottam már, kedves, elébed.
Mához ez illik. Védjenek isteneink.)*

Palinódia

*Nem tesszük egymás nyakára a lábunk
a ház meg én
szórt napfényes időben fásított térben
kellő távolság
nézzük egymást. Dúdoltatik:*

*Rákos homokján ingva áll
talajt fog a vasmacska váll
s míg házzá válik megremeg
a sárgálló téglaremek.*

*Közelben villamos és az elképzelt dombon sík
lapok határolta templom.*

*Átizzadtam a várost néhány utcája már
kivásott a nyakam körül
a sarkok csámpásra tiporva és vannak járatai ahol
összetapadva tengődik több sápkóros esemény.*

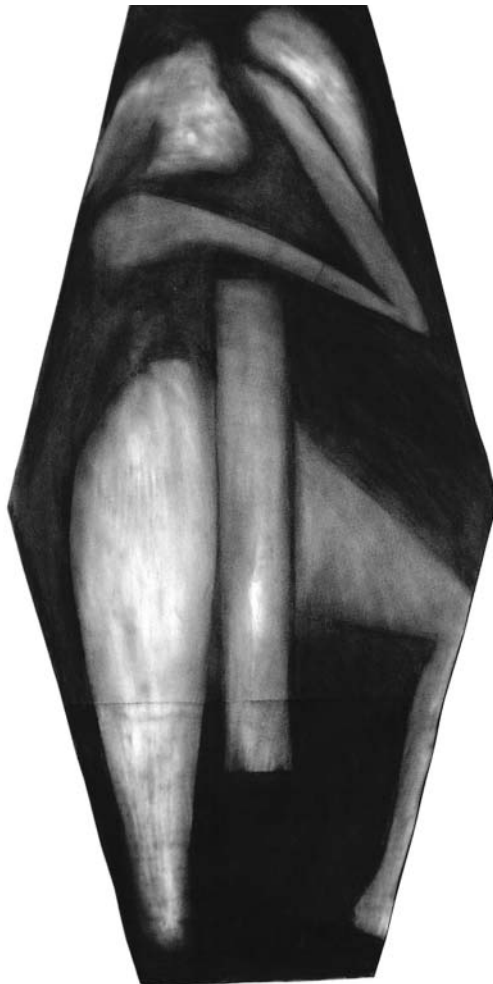
*Mi tartja egybe és mi mozgatja az egészet
a látószögön múlik-e vagy a helyes pillanaton hiszen
az ablakból délután mire lejárt
a fontosnak ítélt négyperces sellaklemez
állát aki az éppen kihűlt zefírkályhára tette*

*messzebbre sokkal alig láthatott
mint ma ha a kéniszagú aszfalton átsiet.*

Ennyi a hűség.

Mikor még épen állt a gesztenyés tér
te magad távol tóhoz nem enyésztlél
benne mi nem az idő járt magában
nem visszaemlékezhető az emlék

nagyon mono csöppet sem gámiában
óvnak azóta az eszményi emlékek.

Sajátidom

Mózes Huba

Erdélyi elégia

Ismeretlen Dsida-fordítások

A kolozsvári *Hitel* 1935. június 1-jei számában Dsida Jenőnek két versfordítása is megjelent (vö. Záhony 1991), ezeknek a fordításoknak az adatai azonban Réthy Andor Dsida-bibliográfiájában nem szerepelnek (Réthy 1966), s nem vesznek róluk tudomást a Dsida-fordításokat közlő kötetek sem, pedig a *Hitel*-beli két fordítás közül a második az Apollo ugyanazon évi III. kötetében is napvilágot látott (e helyen kisebb szövegromlásokkal). A költemények szerzője a regényíróként meg szerkesztőként is ismert erdélyi szász Adolf Meschendörfer, a költemények eredeti címe pedig *Schwarzes Meer*, illetve *Siebenbürgische Elegie* (Meschendörfer 1967).

A fordítások *Hitel*-beli sorrendjéhez igazodva álljon itt előbb a *Fekete-tenger* című szonett:

*Midőn szorító kagylóhéjba fájdukt
Iromba tested fölgerjedve forr,
Kelyhed rezegve fölnyílt és kitágult
S az ifjú napláng borzol és sodor:*

*Zengő színekkel akkor mélybe száguld
Forgó habod, a sok barázdator,
Mígnem kibékiülsz Kedveseddel ájult
Erdőtlenységben, mint már annyiszor.*

*Koronád: Constantinus ősi vára,
Sziporkázik még, bár dúlt s félig odvas.
Már gúny a fény az Ezer Kupolára.*

*Hiába esd ezüstkarod hatalmas
Halvány rózsád után, ha nemsokára
Súlyos pihegve visszahullsz, hogy alhass.*

Az egzotikus szonett után, íme, az egészen más hangulatú Erdélyi elégia:

*A kút másként csobog itt, az idő másként pörög.
Korán megborzad a gyermek, mindattól, ami örök.
Kriptákba falazva apáink szentelt csontja enyész.*

*Vonakodva ütnek az órák, vonakodva mállik a mész.
Látod az egykori címert? Repedt és csonka, komor.
Jöttek, mentek a népek s neviüket belepte a por.
Am a halálsikolyokba szánt-vet a lassú paraszt.
Búzáat csal ki belőlük, szőlőlevet fakaszt.*

*Itt más a március íze, a széna illata más,
Másként zeng szerelem s örök hűségfogadás.
Vörös hold, számos estén egyetlen hű barát,
Megsápasztja az ifjak nap-perzselt homlokát,
Érleli, mint a halál vad, émelyítő szaga,
Mint tölgyfák bölcs beszéde zúgó, zöld éjszaka.
Zordon érchomlokokként bukkannak az évek elő.
Ó, szeptember van már! Lomha, nehezen telő.*

Az első fordítás olvastán akaratlanul is rímelésének Dsidára egyáltalán nem jellemző mesterkélttsége tűnik fel.

A második fordítás nem annyira formájával, inkább intertextuális társíthatóságával vonja magára a figyelmet. A huszadik század magyar költészetében és műfordítás-irodal-mában jártas olvasó ugyanis egykönnyen felidézheti, hogy Meschendörfer költeményé-vel Radnóti Miklós fordításában már találkozott.

A költeménynek és fordításainak tüzetes elemzésére itt nem vállalkozom. Engedtessek meg azonban, hogy alább egyrészt a Dsida- és a Radnóti-féle fordítás több sorának hasonlóságára, másrészt pedig a fordítások zárlatának eltérésére próbáljam felhívni a figyelmet.

Nagy Mariann Radnóti-bibliográfiájának tanúsága szerint az *Erdélyi elégia* Radnóti-féle fordítása először a *Szép Szó* 1936. októberi számában látott napvilágot (Nagy 1989). Természetes tehát, hogy előbb Dsida korábban közreadott fordításából idézem az összehasonlításra kínálkozó részletet:

*Itt más a március íze, a széna illata más,
Másként zeng szerelem s örök hűségfogadás.
Vörös hold, számos estén egyetlen hű barát,
Megsápasztja az ifjak nap-perzselt homlokát,
Érleli, mint a halál vad, émelyítő szaga,
Mint tölgyfák bölcs beszéde zúgó, zöld éjszaka.*

A fenti sorok megfelelői Radnóti fordításában:

*Más a március íze, a széna szaga más,
másképpen cseng a szív szava s a hűségvallomás.
Vörös hold, számos éjen egyetlen hű barát,
megsápasztja az ifjak naptúzta homlokát,
belengi, mint a nagy halál barangoló szaga,
mint zöldes alkonyatban a tölgyfa bölcs szava.*

A két idézetben nagyon kevés az eltérés, s ezeknek egy része is, mint például a *széna illata/széna szaga* vagy a *számos estén/számos éjen* szókapcsolaté, inkább a fordítások hasonlóságára, mintsem különbözőségére utal.

Különbözik viszont a két fordítás zárлата.
Elsőként ismét Dsida fordításából idézek:

*Zordon érchomlokokként bukkannak az évek elő.
Ó, szeptember van már! Lomha, nehezen telő.*

És íme, Radnóti fordításának megfelelő részlete:

*Érces ragyogással futnak az évek elő,
szeptember érkezik már. A fűrtöt érlelő.*

A két zárlat különbözősége másfél sor viszonylagos megfelelését követően válik nyilvánvalóvá. Ez a fordulat a befogadót mintegy az eltérések újbóli számbavételére készíti. Magam az eltérések közül kettőt tartok igazán tanulságosnak.

Az elsőt a Dsida- és a Radnóti-féle fordítás alábbi szemelvényes részletei érzékeltetik: *Vörös hold.../Megsápasztja az ifjak... homlokát,/Érleli, mint a halál... szaga... – Vörös hold.../megsápasztja az ifjak... homlokát,/belengi, mint a... halál... szaga...*

Meschendorfer költeményének tizenharmadik sora a *Reifte* igealakkal indul. Ennek a pontos és ugyanakkor meggondolkoztató megfelelője a Dsida fordításában szereplő *Érleli* igealak. Meggondolkoztató azért, mert a vörös holdról nehéz elképzelni, sőt el is hinni, legalábbis az első pillanatban, hogy nemcsak sápaszt, hanem egyidejűleg érlel is. Aligha vitás, hogy a Radnóti választotta *belengi* igealak természetesebben simul szöveggörnyezetébe.

A zárlatban azonosítható második eltérés helyzeténél fogva fontosabb, mint az első, amellyel egyébként összefügg. Ezt mérlegelve megállapítható, hogy Dsida fordításának utolsó fél sora nem felel meg pontosan az eredeti költemény záró fél sorának, első olvasásra mégis közelebb áll hozzá, mint Radnóti fordításának befejezése.

A Meschendorfer-féle eredeti:

*Ehern wie die Gestirne zogen die Jahre herauf,
Ach, schon ist es September. Langsam neigt sich ihr Lauf.*

Dsida fordítása:

(...)
Ó, szeptember van már! Lomha, nehezen telő.

A Radnótié:

(...)
szeptember érkezik már. A fűrtöt érlelő.

Dsida fordítása az elő- és továtúnés lassú (netalán lassulónak vagy éppenséggel lelassulnak ítélnélhető) ritmusát negatív élményként rögzíti. Radnóti fordítása viszont azáltal, hogy a korábban *belengivel* helyettesített *érleli* igealakot 'szőlőt érlelő' jelentésben végül mégiscsak szövegbe iktatja, pozitív kicsengésűvé változtatja a zárlatot.

Az elsőként idézett fordítás befejezésének hangulati ellenpontja Dsida *Kóborló délután kedves kutyámmal* című lírai riportjának utolsó tirádájában jelölhető meg:

*Szép dolog átszökkenni az életen, átkarikázni
(...)
szállva, repesve, kifutva, kigyulva rohanni előre,
míg nem a Márvány-Trónus elé dobbanva jelentjük:
– „Ifjan tértünk színed elé, örök isteni Felség (...)*

A másodikként idézett fordítás zárzata Kosztolányi Dezső *Szeptemberi áhítatának* hangulatát idézi, ugyanakkor későbbi Radnóti-költemények előkészítésében is szerepet játszik.

Íme néhány sor Radnóti *Negyedik eclogájából*:

*Még csönd van, csönd, de már a vihar lehell,
érett gyümölcsök ingnak az ágakon.
A lepkét könnyű szél sodorja, száll.
A fák között már fuval a halál.*

És már tudom, halálra érek én is (...)

Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik (...)

A Meschendörfer-költemény Radnóti-féle fordításának *fürtöt érlelő* szókapcsolata nem annyira nyilvánvalóan utal a *Negyedik ecloga* „érett gyümölcsök ingnak”, „halálra érek én is”, „Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik” fordulataira, mint Radnóti *Kibékülés* című Horatius-fordításának utolsó sora a *Hetedik ecloga* „nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár” zárlatára. A Meschendörfer-fordítás és a *Negyedik ecloga* közötti kapcsolat az *érlel* és az *érik* igének, illetve származékainak köszönhetően mégis jól érzékelhető.

A hasonló – hipertext alapú elemzésekben ismételten szorgalmazott és megkísérelt (vö. Boda 2002, Boda – Porkoláb 2003) – vizsgálatok kiterjesztése nemcsak két alkotó költészetének és fordításainak egymásba játszására, hanem általában a költészet és a műfordítás-irodalom összefüggéseire is több fényt deríthet.

Irodalom

- Boda, I. Károly 2002. *Use of Hypertext in Information Science. Concepts, Systems, Models and Applications*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Boda István Károly – Porkoláb Judit 2003. *A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete.
- Meschendörfer, Adolf 1967. *Gedichte*. Mit einem Nachwort von Georg Scherg. Literaturverlag, Bukarest.
- Nagy Mariann 1989. *Radnóti Miklós*. Bibliográfia. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.
- Réthy Andor 1966. Dsida Jenő (1907–1938) irodalmi hagyatéka. Versek és műfordítások. In: Dsida Jenő, *Versek*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest. 497–538.
- Záhony Éva 1991. *A Hítel c. folyóirat repertórium*. 1935. In: Záhony Éva (szerk.), *Hítel*. Kolozsvár, 1935–1944. 2. köt. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest. 405–411.

Vasy Géza

„Magyarnak számkivetve”

Balázs József Magyarok című regénye és fogadtatása

A hatvan éve – 1944. március 19-én – született és sajnos már évek óta eltávozott Balázs József neve az utóbbi tizenöt-húsz esztendőben igencsak ritkán került szóba. Vele rokonszenvező nemzedéktársai, egykori olvasói, köztük különösen földije persze számon tartották, de a varázsszóként használatos kánon nemigen tudott róla, s így újabb olvasói se támadtak, részben kihullott az emlékezetből. N. Pál József igazságot szolgáltatni próbáló szép esszéje¹ és a lokálpatrióta Miklós Elemér könyvecskéje² törte csak meg a körülötte lévő csendet. Szülőfalujában, Vitkán emléktáblát, majd emlékszobát avattak, a budai házat, ahol lakott, már ugyancsak emléktábla jelöli, ám könyveinek csak egyetlen újabb kiadásáról tudok.

Pedig nem így indult a pályája. Ha volt hirtelen, robbanásszerű prózaírói pályakezdés, olyan tehát, amely egyúttal beérkezés is a hetvenes években, akkor az övé volt ilyen elsősorban. Mondták az időben azt is, hogy későn kezdte a pályát. Való igaz, elvéve megjelenő tárcanovellái nem keltettek, üzemi lapnál zajló újságírói munkája nem kelthetett nagyobb figyelmet. S a hetvenes évek derekához közeledve az irodalmi folyóiratok szerkesztőinek kissé már elégük volt a fiatal írók végeláthatatlan seregléséből: az 1968-ban megindult felfedezési kampány kezdett kifulladásra. Ez is magyarázhatja, hogy Balázs József jó darabig hiába próbálta *Koportos* című kisregényét – hosszú elbeszélését – valamilyen folyóiratban publikálni. Így már betöltötte harmincadik életévét, mire a *Forrás* 1975. évi januári számában megjelenhetett ez a mű. Önmagában is a felfedezés erejével hatott, s a pályakezdők bizonytalanságainak semmifajta jelét nem mutatta. 1975 őszén megjelent a *Magyarok*, majd 1976-ban a *Fábián Bálint találkozása Istennel*, s könyv alakban is a *Koportos*. Egyetlen esztendő alatt három regény – még ha karcsú is mindegyik – önmagában is figyelemkeltő, ám ezúttal – a fogadtatás szinte egybehangzó véleménye szerint – az esztétikai teljesítmény is magával ragadó volt. A visszhangot tovább mélyítette, hogy mindhárom alkotásából hamarosan film is készült. Fábri Zoltán előbb a *Magyarok* (1978), majd a *Fábián Bálint találkozása Istennel* (1980) megfilmesítésére vállalkozott, Gyarmathy Lívia a *Koportos* filmváltozatát készítette el (1980). Balázs József harmincas éveinek derekára híres író lett, akit ráadásul a hivatalos irodalompolitika is rokonszenvvel fogadott, ugyanis az ő műveinek némely vonását egyrészt nagyon hiányolta a nemzedék legtöbb tagjának munkáiból, másrészt éppen ezeket kiemelten fontosnak tartotta. Nevezetesen a szegény emberek, az alulélők világának ábrázolásáról, s ennek a móríci út folytatásaként is értelmezhető módjáról van szó.

Igaz azonban az is, hogy már az első három regény kapcsán is megfogalmazódtak mind világszemléleti, mind poétikai kifogások. A továbbiakban ezek fölerősödtek. Az ár-

atlan (1977), a *Szeretők és szerelmesek* (1978) és *Az eltévedt tank* (1983) kapcsán a kritika elbizonytalanodásáról, kifradásáról értekezett, elégedetlenségének adott hangot. Azonban mire ez az utóbbi kötet megjelent, az író már életveszélyes állapotban került kórházba, s 1997. október 13-án bekövetkezett haláláig állandó, életmentő kezelésre szorult. Innen kezdve a legzordonabb ítéseknek is be kellett látnia, hogy az élet előbbre való, mint az irodalom. S bár Balázs József tett hősiességét az irodalomért is, pályája valóban tragikusan félbetört. Tragikusan, mert szörnyű igazságtalanság ez a sors részéről a modern epika egyik legnagyobb tehetségével szemben. De az epika fejlődéstörténetében is növelte a gondokat, a furcsaságokat ez a szörnyű kór. Éppen 1980 táján kezdett egyértelművé válni a posztmodern irodalom diadalmas előretörése, amelyet irodalmi hatalomátvétele követett. Mint tudjuk, a klasszikus avantgárd óta a hagyománynak ilyen mértékű átértékelése, lesajnálása ez idáig nem volt tapasztalható, s a posztmodern túltett az avantgárdon is. Az újszerűség az epikában jelentkezett a legnagyobb erővel, s még inkább az őt támogató elméleti kritikában. S bizony ez posztmodernné válni nem óhajtó íróink jó részét megzavarta. Műfajt, sőt művészeti ágat váltottak, szerkesztővé váltak, elhallgattak, válságba kerültek. Ha példaként Bereményi Géza, Czákó Gábor, Marosi Gyula, Ördögh Szilveszter, Simonffy András nevét említem, akkor a negyvenes években született prózaíró nemzedék húsz évvel ezelőtti élvonalának legjobbjairól van szó, ha nem is mindükről, hiszen Nádas Péter ragyogó kivételként be tudott érkezni.

Még a körültekintő elemzés is odasorolhatná könnyen Balázs Józsefet az előbbi névsorba, még ha azzal a megszorítással is, hogy nem ő tehetett róla, nem tehetségének természetével volt baj, hanem egészségével, s bizonyára ki tudott volna kapaszkodni az alkotói hullámvölgyből. A *Forrás* két tavaszi száma közölte az írónak mindeddig kéziratban lévő, s 1982-ben, tehát éppen betegségének kitörése előtt írt regényét. A *torcellói Krisztus* befejezett alkotás, s csak abban az értelemben befejezetlen, hogy szerzője, szokása szerint, javítani szokott munkáin a kötetleadás előtt, ez esetben azonban ez már nem történt meg. Elgondolkoztató kérdés lehetne, hogy miért nem, hiszen az író betegsége alatt is dolgozott, de erre a választ inkább annak a regénynek az elemzése adhatná meg – ha egyáltalán megadható bizonyossággal. Aki majd elolvassa ezt a több mint két évtizedig Csipkerózsika-álmot alvó regényt, meggyőződhet róla, hogy Balázs József pályája az elkerülhetetlennek tetsző hullámvölgy után visszatért az indulás magas szintjéhez. A *torcellói Krisztus*: fő mű. Az idejébe esztendőnek remélhetően irodalmi eseménye lesz. S nem csupán az értékmentő felfedezés okán, hanem azért is, mert alighanem ez ma az író legidősebb alkotása. Az irodalomtörténeti folyamatba utólag beillesztve pedig azt tanúsíthatja – nem egyetlenként –, hogy a nem posztmodern próza is képes volt érvényes válaszokat adni az ezredvég kihívásaira. Ha Balázs József tovább mehetett volna ezen az úton, s ha nem térnek más utakra, nem hullanak el a társak, alighanem gazdagabb és érvényesebb lehetne az ezredvégi magyar epika.

Folyóiratközlések inkább csak szakmai érdeklődést szoktak kiváltani, tágabb érvényűvé a könyvek tehetik az írói jelentkezést. Balázs József első könyve a *Magyarok*. 1975 őszén a Magvető Kiadó pályakezdőket bemutató *Új Termés* sorozatának éppen századik köteteként jelent meg, s ez a formai elem már önmagában is figyelmet keltő volt. A következő nyáron már megkezdődtek a filmváltozat előkészítésének munkálatai, s természetes, hogy a sikeres film tovább mélyítette a mű ismertségét.

A *Magyarok* kritikai visszhangja igen széles körű volt.³ S megtörténhetett az is, ami elsőkönyves szerzőknél meglehetősen kivételes: a bírálók egy része több mű ismeretében fogalmazhatta meg véleményét. A *Koportos* ugyebár bárki által olvasható volt már, s hamarosan a harmadik regény is. S több folyóirat közölt olyan kritikát, amely egyszerre foglalkozott mindhárom könyvvel.⁴

Ma már nyilvánvaló, hogy a regény értelmezésében és megértésében kulcsszerepe van a címnek. Ehhez képest meglepő lehet, hogy a kritikák egy része egyáltalán nem reflektál erre, s amennyiben mégis, inkább csak mint a német földön vendégmunkáskodó tíz magyar megkülönböztető jegyét veszi figyelembe. Az egyik bíráló pedig – Funk Miklósé – rossznak tartja a regény címét, mert szerinte a regény szereplőit nem az jellemzi igazán, hogy magyarok, hanem az, hogy szegények. S ami még meglepőbb: Kulin Ferenc két évvel a regény megjelenése után írt tanulmányának kivételével senki sem említi elemzésében Kondor Ábris álmát: a legutolsó magyarral való találkozását. Erre a visszafogottságra, hallgatásra van egy magyarázat: a Kádár-kor minden szakaszában kiválthatta a nacionalizmussal való megbélyegzést a magyarságra való hivatkozás, a nemzeti sorsproblémák említése s még inkább elemzése. Egyes kritikák tárgyalásmódját ez is befolyásolhatta. Másrészt talán az is, hogy természetesnek mutatkozott számukra: e könyv szereplői magyarok, miért ne lehetne ez a cím. Funk Miklós említette, hogy ezt a címet Illyés 1938-ban megjelent naplójegyzetei számára már lefoglalta. De hát említhető lenne egy azonos című Illyés-vers is a harmincas évekből, megrázó magyarságsírató:

*Haj, szegény nép, haj magyar nép,
napod hátra mennyi van még,
talán halott is vagy már rég,
nem vagy több, mint hiú emlék,
már hantot rád én is vetnék,
ha nem a te fiad volnék.*

*

*Haj szegény nép, földre rántva
arccal a fekete sárba,
áróában a fuldoklónál,
mintha szívtemben forognál,
hogy felnyögjek én is, állván
apám pusztuló portáján.*

A regény ajánlása: „Apám emlékének”. A filmé József Attila ugyancsak *Magyarok* című, ifjúkori verséből négy sor:

*Leszámítva az ostobaságot,
múltunkat, életünket és a gyomraink,
ó jaj, mi igazán tiszták vagyunk,
nyisson ajtót nekünk a reménység!*

A Balázs-regény címválasztása – példát még egyet idézve – tudatos kötődés egy eszmetörténeti és irodalmi hagyományhoz. Mivel e mű a II. világháború idején játszódik, kiadatlanul is erősen utal Ady Endre világháborús verseire. A *Magyarok* alakjai is mesebeli *Jánosok*, és sorsuk rajza *krónikás ének* – 1943-ból. Természetesen Ábris álma is Adyt idézi fel.

A regény szereplőinek sorsa az Ady-, az Illyés-versekével rokon. Vagy József Attila *Hazámjának* körképével. A film mottójává azért válhatott a korai József Attila-mű, mert annak zárása a reménységgel, annak óhajtásával fejeződik be. A regényben az ad okot a reményre, hogy a főszereplővé váló Fábíán András – két társával ellentétben – élve érkezik haza a front utáni hadifogságból. A filmben viszont ő is meghal. S komorabbá teszi a

filmet az is, hogy emlékként, látomásként beleépül a *Fábián Bálint találkozása Istennel* néhány kulcsjelenete is. (Ez a regény az I. világháború után játszódik, s címszereplője Fábián András édesapja.)

Balázs József megnyilatkozásaiból, önértelmezéseiből is a remény fogalmát kell ideillesztnünk. Egy 1977-es interjúban így vallott: „amikor – még nagyon régen – otthon voltam, és Herder hírhedt jóslatáról olvastam, tudniillik, hogy a magyarság elvész a történelem süllyesztőjében, akkor azt gondoltam magamban: de kár, hogy ez a Herder úr sohasem járt mifelénk. Ha ugyanis járt volna, akkor ő maga győződött volna meg arról, ami számomra nyilvánvaló: a magyarság elpusztíthatatlan.”⁵ Évekkel később pedig arra a kérdésre, hogy e regény vendégmunkásai egy nemzet sorsát jelképezik-e, ez volt a válasz: „Botorság lenne ilyesmit mondani. Nem hiszem, hogy a figurák az egész nemzetet, legalábbis az akkori nemzetet szimbolizálták volna. De azokat mindenképpen, akik történelem alatt élnek, akik nem rendelkeznek hatalommal. Azokról az emberekről akartam beszélni, akik nem tudnak beleszólni sorsuk alakításába, nem tudják azt befolyásolni. Ez egy elég jelentős csoportja volt az akkori Magyarországnak. S az az érzésem, hogy ez volt az a csoport, amelyik a második világháború után elkezdte rendbe szedni az országot. Kis túlzással ez volt az a csoport, amely olyan erkölcsi értékeket képviselt, ami nélkül a nagy világegések után újra emberi életet létrehozni, társadalmat építeni, nemzeti keretek között valamit csinálni nem lehet.”⁶

A kritikákban Balázs József mestereiként-elődeiként Móricz Zsigmond mellett Veres Péter, Hemingway neve íródott le többször. A talán legnyilvánvalóbb párhuzamot csupán Szekér Endre említette: Sánta Ferenc munkásságát, az ő kisembereit, azok helytállását. S nemcsak *Az ötödik pecsét* kisembereire gondolhatunk, hanem a *Húsz óra* alakjaira is. Az imént idézett interjú fényében nem is csak egykori szegényember-sorsukra, hanem 1945 utáni szerepükre: ők is „elkezdtek rendbe szedni az országot”.

A Görömbei András által készített 1977-es interjúnak még egy igen fontos gondolat-sora foglalkozik a magyarsággal. A kérdés történelemszemléletünkre vonatkozik: „A legfontosabb dolgokat kérdezted meg... Még mindig – s valószínűleg még évszázadokig – a legnagyobb ajándéka az embernek, hogy orosznak, amerikainak, franciának, románnak, szlováknak vagy éppen magyarnak született. A kisgyermeket nemcsak az anyja, de egy közösség kultúrája – szokásai, nyelve, sajátos atmoszférája, tájai – is dajkálja. S egyszerre folytatja és átveszi annak a közösségnek a történelmi hagyományait, amelyben élnie kell. (...) A jelenlegi helyzetben úgy látszik, hogy a magyarságnak – egy igen szűk rétegtől eltekintve – nemhogy összetett vagy igaz képe lenne elődeiről, történelméről, de elemista színvonalú képe sincs róla. (...) Tudom, hogy amit én elképzelek az ideális történelmi-nemzeti tudatról, utópia: szigorú, felszámolhatatlan törvényei vannak a valóság mozgásának, így nemigen marad más hátra, mint az álmodozás ezekről a dolgokról. Nekem és a hozzám hasonló gondolkodású embereknek az a feladat jut, hogy amit fontosnak, helyreigazítandónak érzünk, azt írjuk is meg, ne csak beszéljünk róla.”⁷

Egyértelmű ez az írói hitvallás. Talán mégsem felesleges európai uniós csatlakozásunk kapcsán időszzerűségére figyelmeztetni. Alighanem örök marad a vita: mik vagyunk előbb, emberek-e vagy egy nyelvi közösség tagjai? Másként: embernek vagy magyarnak születünk-e? Pedig az élet évezredek óta kínálja az értelmes választ: konkrét közösség, konkrét kulturális, felnevelő hagyomány nélkül nincs ember. Egy ma született csecsemőt persze a világ bármely pontjára, bármilyen nevelőszülők közé helyezhetünk, s akkor tetszésünk szerinti nyelvhez és kultúrához fog tartozni, bár szüleitől, őseitől akkor is olyasmit örökölt, ami öntudatlanul is egy kicsit mássá teszi majd őt. Vagyis bármilyen kultúrában fel tudunk nevelődni, és a sokféleségben is nagyon sok a közös elem, mégis egy vagy két körülhatárolható kultúra, nyelv, nép, nemzet nevel fel bennünket, és – mint Balázs József

megfogalmazta – gyakorlatilag ahhoz tartozónak születünk. Egy adott közösség nélkül – hiába születünk embernek – nem válhatunk emberré, mert sem biológiai, sem szellemi értelemben nem vagyunk életképesek. A regény magyarságfogalmába ez is beleértendő.

Mikor játszódik a regény? Az első kiadás szerzői vallomása szerint „a második világháború már javában folyt”. A könyv zárófejezete pedig azt közli, hogy „A háborúnak pedig nemsokára vége lett.” A cselekményidő pedig egyetlen szűk esztendő. A film egyértelmű választ ad: Kondor Ábris fejfáján szerepel az, hogy „Meghalt idegenben 1943-ban.” 1943 végén, amikor Fábrián Andrásék bevonulnak, bizony még messze van a háború vége. Egy évvel később azonban Kelet-Magyarországról már aligha lehet frontra hívni katonákat, hiszen ott vannak az orosz csapatok. A „nemsokára” inkább balladisztikus kifejezés. Fölvethető lenne az is, hogy a német gazda az őszi hónapokban emlegeti, hogy mindennek vége, elvesztették a háborút. Ez reálisabbnak tűnne 1944-ben. Ne feledjük azonban, hogy a gazda ekkor már elvesztette katonafiát. Másrészt tájékozott ember. Eddigre a háború történetében nemcsak az év elejei sztálingrádi csatán vagyunk túl, hanem a szicíliai partraszálláson, az olasz fegyverletételen is. A szövetséges csapatok pedig rendszeresen bombázzák Németországot. A Fábri Zoltán által írt forgatókönyv mellett *Balázs József forgatókönyv naplója*⁸ édesanyját idézve ugyancsak 1943-at említi, de ez a valóság, a regény ettől akár el is térhetne, bár aligha teszi.

A regény alaptörténetét Balázs József emelte be a szépirodalomba. Németországban a munkaképes férfiak egyre nagyobb része került a frontra, s a veszteségek állandó utánpótlást igényeltek. Így került sor arra, hogy Magyarországról – s alighanem máshonnan is –, idénymunkásokat szerződtessenek a mezőgazdaság számára. Így indul el egy Kraszna menti faluból tíz ember: négy házaspár, egy idősebb és egy fiatal férfi. Itthon nyomorúságosan élnek: a napszámosmunka bizonytalansága létfenntartásuk alapja, esetleg kevéske földjük is van. Kivétel a tüdőbeteg Kondor Ábris, aki a kocsmáros fia, akit apja a többiek véleménye szerint kapzsiságból küld el. Németországi fizetésük – az ígéretek szerint és valóságosan is – többszöröse itthoni lehetőségeiknek. Az ő szintjükön a meggazdagodást kínálja: akár házacskát is vehetnek. S van még egy szempont: a férfiakat nem viszik el addig sem katonának.

Ez a valóságos történéseken alapuló cselekmény természetesen önmagában is foglalkoztatja a regény elemzőit, de általában nem figyelnek fel a téma újszerűségére. 1948 után a II. világháború sok szempontból tabunak számított, hiszen akkor azzal is érdemben kellett volna foglalkozni, hogy a fasiszták szövetségese és egyúttal 1945 utáni legfőbb jóakarónk, szövetségesünk ellensége voltunk. Így az irodalom inkább csak romantikus – és a valódi történelemben csak epizodikus – ellenállási, partizántörténetek lelkes bemutatására vállalkozott. A hallgatásnak és a hamisításnak a légkörét Cseres Tibor *Hideg napok* (1964) és Örkény István *Tótek* című kisregénye és drámája törte meg igazán. Utánuk kezdtek hiteles alkotások megjelenni, s ezek sorában illeti meg fontos hely a *Magyarokat*. Cseres műve a hadsereg tisztikarának, Örkényé a félig-meddig tájékoztatott kisembereknek, kispolgároknak a világszemléletét, magatartását szembesíti a történelemmel. Balázs József még mélyebbre ereszkedik: a társadalmi hierarchiában legalul lévők közül választja ki hőseit, akiknek szegénységéből, iskolázatlanságából is következik tájékozatlanságuk a világ dolgaiban, történéseiben.

A fogadtatásban ez a helyzet hangsúlyos szerepet kapott, minősítése azonban nem egyértelmű. Mindenki felfigyelt szinte arra a jelenetre, amelyben Brainer, a nyilván német nemzetiségű magyar gazdatiszt az újonnan jött vendégmunkásokkal a világhelyzetről próbál beszélgetni, s azok még azt sem tudják, hogy kik is háborúznak, s bizonytalan választ adnak arra is, hogy ki az a Hitler. A huszadik századi Európa közepén ez valóban tájékozatlanságra utal. Két dolgot azonban mindenképpen célszerű megfontolni. Ha

elfogadjuk azt, hogy ezek az emberek sok szempontból nem csupán naiv, de kifejezetten archaikus világszemléletűek, s nem az újságok, a rádió, hanem a népmesék, a népballádák, az íratlan hagyomány formálta őket, akkor nincs okunk meglepődni rajtuk. S ide illesztendő Kondor Ábris álom-látomása is a legutolsó magyarról, dacára annak, hogy ez Ady-rájátszás, s hogy Ábris bizonyosan iskolázottabb volt, alighanem elvégezte a polgári iskolát, tehát a nyolc osztályt. Ez az álom-látomás és Szabó János közlése, amit az édesapjától hallott még az első világháború idején, vagyis az, hogy akik a magyarokkal állnak össze, azok mindig elveszítik a háborút, ugyanannak a világszemléletnek kétféle kifejeződése. S ez esetben természetesen szükségtelen a magyar-német kapcsolat valódi történelmével szembesíteni a népi bölcsességet. S másodsor azt sem árt tudni, hogy ezek a földműves emberek egymás közt sem bőbeszédűek, de a náluk hatalmasabbakkal, főként idegenekkel szemben gyanakvóak, visszafogottak. Korántsem biztos, hogy annyira tudatlanok, tájékozatlanok, mint mutatják. A jelenetben megmutatkozik Brainer által tudatlanságnak értelmezett archaikus világszemléletük, de ott van óvatosságuk is.⁹ Egyébként Brainer hol erélyesen, hol tárgyilagosan, de többször figyelmezteti őket, hogy ne törődjenek semmi mással, csak a munkájukkal. Ez neki személyes érdeke is, hiszen nem szeretne konfliktusokba keveredni. (Elvileg ő maga is bármikor a frontra kerülhet, akár büntetésként.) De annyiban azért szolidáris a vendégmunkásokkal, hogy őket sem akarja bajban látni.

Márkus Béla szemléletes megfogalmazása szerint ebben a regényben az a fő kérdés, hogy „mi lesz, ha a »puszták népe« a nagyvilággal találkozik”. Kis Pintér Imre a nagyvilág helyett a történelem fogalmát használta, s a morális dilemmát emelte ki. Szerinte „A regényhősöknek az értelmes és erkölcsös cselekvésre objektívan nincsen lehetőségük; ha élni akarnak: cinkossá kell lenniök, szándékaiktól, indokaiktól függetlenül, erkölcsiségük ellenére. E ponton kap átvittebb jelentést a kisregény címe: *Magyarok*. A történet problematikája a nemzeti önismeret, a magyar történelem súlyos és gyötrelmes konfliktushelyzetei felé mélyít. Kérdése: lehet-e elítélni embereket vagy embercsoportokat olyan méltatlan helyzetért, amelynek ők ugyan részesei, de nem az okai, amelynek valójában maguk is kiszolgáltattjai.” Én úgy gondolom, hogy Balázs Józsefben az elítélés gondolata föl sem merült. Ha ugyancsak második világháborús regényének, *Az ártatlannak* csak a címére figyelünk, már maga az is cáfolat. Igaz, az 1970-es években már realisabb összefüggésekben vetődött fel a magyarság második világháborús szerepe, de még mindig élt az „utolsó csatlós” torz képze, s Balázs József azok közé tartozott, akik e csatlósminősítés ellen hadakoztak. Kis Pintér Imre a tehetetlenség kiváltotta büntudatot említette. Elismerete, hogy „e tíz ember helyzetében méltóbban viselkedni nem lehet”, s úgy látta, hogy „Az író nem eszményít, és nem vádol. Jól látja, hogy a törést a csoport szubjektív igaza és a regényszituáció külső – nagyobb arányú szóval – történelmi igazsága között semmi hatalom nem szüntetheti meg.”

A szolidaritáseszme ott él ebben a tíz emberben. Az nyomná el a büntudatot? Mert az aligha mutatkozik meg bennük. Tehetlenségüket valóban érzékelik, de lázadni csak akkor kezdenek, ha saját magukról van szó, akár anyagi értelemben, mint a krumpliszedés elszámolásakor, akár szellemi síkon, mint Ábris temetésének megszervezésekor. Nem csupán önző érdek ez, nem is csupán nemzedékről nemzedékre öröklődő hagyomány. Egy számukra teljességgel idegen világba vetődve, nyelvtudás és eszközök nélkül, még ha kommunisták volnának, akkor se lehetne tőlük öngyilkos partizánakciókat elvárni. Vajon tisztességesebb lett volna, ha nem vállalkoznak németországi munkára? Hiszen ezzel is a fasisztákat segítették. És ha itthon maradnak? Az egész magyar gazdaság kényszerűen a németeket szolgálta. S akit behívtak katonának, az is. Számukra nem volt érdemi választási lehetőség. S így még mindig jobban jártak, hiszen valamennyire segíthet-

tek saját magukon, családjukon. S közben erkölcsi károsodást sem szenvedtek. Konok erkölcsiségüket említi Kis Pintér Imre is.

S általános gondolata ez a korabeli bírálatoknak. Az etikai konfliktusokat és az azokban való helyállást emelik ki. Az alakok naiv tisztaságáról (Fogarassy Miklós), öntudatra ébredt emberekről (Földényi F. László), emberség és embertelenség konfliktusáról (Funk Miklós, Görömbei András, Márkus Béla, Nácsa Klára, Tóth Piroska, Vasy Géza) esik szó. Görömbei András az erkölcsi konfliktust állítja a regény középpontjába: a szereplők „Erkölcsi hatalommá válnak, végül maguk döntenek sorsukról, lemondanak a felajánlott védelestről és könnyebb munkaalkalomról. Hazamennek.” Így jelentheti ki, hogy a kisregény „az erkölcs önvédekezésének tükré”. Eltérő véleményen volt Kenyeres Zoltán. A szerző mindhárom regényét értelmezve úgy látta, hogy közülük kettő egy történelmi archetípus, a „lelki szegény” változatainak bemutatása, a *Magyarok* alakjait viszont – Gáspár Dániel kivételével – a lelki szegénység hiánya jellemzi. Értelmezése szerint a lelki szegénység nem ostobaság, hanem tudatlanság. Egyúttal „Szomjúság a szellemre, a szépre, a jóra.” Az ilyen alakoknak perspektívája van. Ennek a típusnak az ellentétei „az anyagi érdek megszállottjai (...) Hiányzik belőlük a tudásvágy lángja, hiányzik belőlük a lelki szegény fölemelő tulajdonsága, a kíváncsiság. Zárt lelkek, lelkükbe résnyi fény se hatol be: csak a ház, a bicikli és a pótlánc.”

Nehezen érthető meg, hogy ebbe a koncepcióba Gáspár Dániel mellé miért nem sorolódhatott oda Kondor Ábris legalább. S bár a *Biblia* értelmezése évezredes gond, talán elfogadható Herbert Haag magyarázata, mely szerint az *Újszövetségben* e fogalmat vallási kategóriának kell tekinteni. A lelki szegények azok az alázatosak, akik „tudatában vannak kicsiségüknek, méltatlanságuknak, mindent Istentől várnak, a világtól semmit nem kívánnak”.¹⁰ A *Magyarok* vendégmunkásai közül egyedül Kis Daniné tekinthető mélyen vallásosnak, bibliai értelemben ő nevezhető lelki szegénynek. De világi jelentéskörben e tíz emberre kevésbé áll a lelki szegénység hiánya. Valóban az anyagi érdek hajtja őket, ám nem megszállottan. S ez az anyagi érdek korántsem öncélú. A ház, a szekér, a ló, a kicsinyke föld olyan javak, amelyek emberszabásúbbá, méltóbbá tehetik az életet. Az anyagi gyarapodás perspektívája egyúttal szellemi, erkölcsi távlatot is ígér. A biciklit pedig nem is magának, hanem a testvérének veszi meg Fábián András. A bátyja beteg, azért nem tarthatott velük, s katonának sem viszik el. Ugyanakkor öccse távollétében az ő otthoni érdekeinek, értékeinek gondozója, nyilván a nagymamánál otthon hagyott kisfiúval is törődik. A bicikli a szeretet és a hála jelképe egyszerre. Ezeknek az anyagi javaknak szimbolikus jelentésük is van.

Nézzük „közömbösségüket” a tengeri és a párizsi kirándulás kapcsán. A tengert bozót, esős időben látták, késő tavasszal, de eleve illúziórombolóan. Pedig foglalkoztatta őket a tenger korábban is. A faházban talált holttest teszi negatívvá a kirándulást. S a párizsi kirándulás? Az autóból látnak menet közben valamit a városból, s bemehetnek egy templomba, majd a Szajna-parton töltik az időt a másnap hajnali visszaindulásig. A regényben ugyan ez az utóbbi elem nem említődik, de a filmregényben igen, ráadásul Brainer nyomatékos felszólításával, hogy onnan el ne mozduljanak, mert nem tudnak visszatalálni.¹¹ Gáspáron és Kondoron kívül semmi előzetes ismeretük nincsen Párizsról, Brainer nem válik idegenvezetőjükké, így érthető, hogy a nagyvárosokat eddig nemigen látott emberekre a nagy forgalom, a nagy épületek és a tarkaság van hatással. Nincs módjuk megtudni, hogy mit jelent Párizs az emberiség számára. De azt tudják, hogy mit jelent a ház, a család, az otthon, a szülőföld, a haza, mi a másik ember iránti szolidaritás. Tudják, hogy helyt kell állniuk a munkában, mert nemcsak önmagukat, hanem a magyarságot is képviselik. S mikor a hadifogolytábor-beli francia pap azt mondja, hogy ő embert dolgozni így még nem látott, mint Fábián Andrásné, akkor ez az elismerés egy kissé a

magyarságot is éri, azt a nemzetet, amelyről a művelt francia pap feltehetően ugyancsak alig tudott valamit.

A szereplőknek ez a negatív értelmezése a legsúlyosabban Fábíán Andrászt érinti, aki ebben a homogénnek tetsző közösségben mégiscsak főszereplő – a feleségével együtt. Igazi emberpár ők ketten: egyetértéseik és vitáik is érzékeltetik ezt. Nézetkülönbség kétszer keletkezik köztük. Először akkor, amikor a férfi a végső döntés előtt mégis visszakozna: ő nem megy el külföldre. Az asszony szidja és rábeszéli, mire a férfi belátja: ha az asszony már döntött, akkor az úgy lesz, úgy lesz jó. Másodszor a krumplicsedés elszámolásakor támadt vitában csitítgatja a feleségét, ugyanakkor ő maga is öltre menne a gazdatisztval az asszony igazságának védelmében. Végülis nem a szembenállás, sokkal inkább az összhang jellemzi őket ez ügyben, akárcsak a munkában. Vagy az egyetlen felidézett korábbi, hazai történésben: Fábíán Kis Dani feleségének a segítségére sietett, hogy visszaszerezze az iszákos férje által Amerikás Kis Jósának adott malacot. Próbálkozását végül odahívott férjének erélyes fellépésével siker koronázta.

Ami pedig Fábíánék zártságát, a kíváncsiság hiányát illeti: Fábíán azonnal kíváncsi lesz arra, hogy mi van a tiltott szomszéd épületben: az első munkanap az istálló padlásáról kilesi a fogolytábor. Ő is örült annak, amikor szóba került a tenger megtekintése. Egy naplementekor hallucinál: harangszót hall, s erre lelkendezni kezd, a többiek pedig furcsállva nézik, mert ők semmit sem hallottak. Foglalkoztatja őket, hogy mi lett a kocsisal, de csak Fábíán meri megkérdezni a gazdától. A válasz félelmet kelt bennük, mert azt jelenti, hogy ne kíváncsiskodjanak, mert könnyen hazakerülhetnek idő előtt. A tengerparti házhoz is ő ér oda elsőnek, ő tekint be az ablakon, látja meg a hullát. S amikor Kondor Ábris meghal, hatalmas indulattal ő harcolja ki a méltó temetést Brainertől, kényszerítve őt, hogy szerezzen tisztességes koporsót. Szinte önkívületben üvöltözik az udvaron: „– Se koporsó! Se harangszó! Se pap! Harangozzatok, az anyátok úristenit! Eldugtátok a harangot? Mert egy magyarnak minden jó? Egy ágrólszakadtnak minden jó? Harangozzatok! (...) Mindenki a magyarral akar elbánni? Mindenki a magyarra pályázik? Azt hiszik, azt hiszik, hogy nekünk a láda is jó?” S a koporsó után ő harcolja ki azt is, hogy a fogoly francia papot engedjék el a temetésre. S míg a német útra indulásban a feleség szava volt a döntő érv, az ott nem maradási, a hazautazást ő mondja ki.

Az asszonynak sem csak az egykori malacügyben és az útnak indulásban volt döntő szerepe. Az átmenetileg a kastélyba érkező lengyel özvegyasszonyok és árváik sorsát is ő szánja meg, ő ad tejet az egyik fiatalasszonynak, majd ő kelti fel éjnek idején a gazdát, mert nagyon lázas az egyik kisgyerek, s szerez így életmentő orvosságot.

Fábíán Andrászt rendszerint az ösztöne, az indulatai vezetik, de ezek mögött gondolatok vannak, határozott értékrend szerint. S ez az értékrend egyre tudatosabbá válik benne. Márkus Béla fogalmazta ezt meg a legpontosabban: a regény „Fábíán András öntudatra ébredésének története is. Az ő világlátása pokoljárása egyben”. S bár Fábíán András másodszor is hazatérhet falujába, lényegében ugyanazt kell felismernie, amit a másik regényben apja így fogalmazott meg: „hiba van a teremtésben. Helyrehozhatatlan hiba van a világban, mert bármihez kezd az ember, csak a vereséget ismerheti meg.”¹²

A magyarság, a munka, a háború, a fogság, a ház, a tenger, Párizs motívumai mellett még néhány más is meghatározó. Ilyen a szülőföld, az otthonosságtudat és vele szemben az idegenségérzet. Ilyen az utazás és az utazások az ideiglenes lakóhelyről. Márkus Béla utazásregénynek is nevezte a *Magyarokat*, s valóban: különleges formája annak. Aztán említendő a tudás és a tudatlanság; a vallás, a templom, a pap, az ima; az álom, az álmatlanság, a látomás; a zene; a találkozás más népekkel (németek, lengyelek, franciák, oroszok); a kiszolgáltatottság s annak különböző stációi; a halál, a temetés, a sír, a temető; végül: a bolondok.

E két utóbbi motívumra a *Magyarok* elemzése kapcsán meglepően kevés figyelem esett. Pedig a halál nemcsak a másik két pályanyitó regényben, hanem ebben is központi szerepű. Közülük a legfiatalabb, Kondor Ábris hal meg idegen földön. A fiú érthetően sokat foglalkozik halálával. Gáspár Dániel, a negyvenes éveiben járó férfi elképzeli a saját halálát. Tudják már itthon is, hogy a háború szedi a maga áldozatait, s ennek számos esetével találkozhatnak a háttérországban. Amíg ott vannak, eltűnik a német kocsis. Társa agyonlő egy német kiskatonát, mert az szökni próbál: nem akart agyonlőni két végsőkéig elcsigázott orosz hadifogyót, akik nyilván mégis agyon lesznek löve. Megtudják, hogy a lengyel asszonyok férjeit mind agyonlőtték. S ki tudja, rájuk, a gyerekeikre milyen sors vár. A tengerparton is egy halottat látnak. Meghal a gazda orvos fia is a fronton. Az epilógusból meg tudható, hogy Kis Dani és Tar Elek nem tért vissza a frontról. A népek háborúskodása ebben a kamaratörténetben is mennyi halállal jár. S mindezt általánosítja Ábris álma a legutolsó magyarról, aki egyedülként őrzi már a földet, ahol mindenütt az egykori magyarok fekszenek, s most ő meg fog halni, kéri a fiút, temesse majd el.

A német kocsis sánta és félnótásnak mutatkozik. Mégis, nagyon örül a magyaroknak. Ő mutatja meg Fábriának a padlásról a fogolytábor, s bizonyosan azért lövik agyon, mert a foglyokon akart valamiképpen segíteni. A szatmári faluban pedig Bacskó Bandi „A bolond. Vagy nem is bolond, csak ráfogták a népek.” Amikor a tíz ember elindult, Bacskó Bandi maradásra szeretne volna bírni őket. S amikor a hazatérőket meglátja az úton, lelkesen segít nekik, kíséri őket.¹³ Ez a két figura alighanem születésétől fogva kilóg társadalmi környezetéből, s ezért minősül bolondnak, pedig igaz emberek, akik kielezett helyzetekben emberségesen képesek cselekedni. Balázs József más regényeiben normálisan felnövekedett emberek megbolondulása jut szerephez, meghatározóan a *Fábián Bálint találkozása Istennel* lehet erre példa. A két típus nem azonos egymással. A megbolondulás válasz arra, hogy tragikus hiba csúszik be az egyén sorsába, általánosabban: a teremtés hibái kényszerítenek a torzulásra. A falusi, városi kisközösségek bolondjai azonban sokszor valóban nem bolondok: valamilyen testi hibájuk vagy egyéb ok miatt maradnak ki a kisközösség szokásos nevelődési folyamataiból, s válnak önhibájukon kívül legalábbis különcce. A *Magyarok* bolondjai pozitív jellemek, a teremtés hibáit ezek a hibás emberek is csökkenteni szeretnék. Amiként a királyoknak, a falvaknak is szüksége volt a bolond szerepre.

Ács Margit a *Magyarokat* és a *Koportost* tárgyaló kritikájában a két mű kulcskérdéseinek a következőket tartotta: „Mi a haza? Mitől magyar a magyar? – ez az egyik; Hogyan érti meg az élő a halált? – a másik.” A halálmotívum kicsit részletesebb vizsgálata alapján belátható, hogy a második kérdéskör a *Magyarokban* is meghatározó. Így félreértés Nácsa Klára igényes tanulmányának az a tézise, hogy a másik két pályanyitó regénnyel ellentétben, ebből hiányzik „a metafizikus árnyalat”.

Balázs József ábrázolásmódjával, poétikai eszközeivel kapcsolatban sokan említik a meghatározó szociográfiai-történelmi életanyagot, s az ebből következő realista eszközhasználatot és szemléletet. Kis Pintér Imre találó megfogalmazása szerint „Balázs nem azonosul egészen a hőseivel, de végig az ő szemükkel látja az eseményeket, és annyit mutat fel csupán a világból, amennyit az érzelmeik tényszerűen képesek befogadni. Hemingway-re emlékeztető stílusfogása így nem válik pózzá, sőt éppen ez a forma mutatja fel közvetlenül a szituáció belső törvényeit.” Vagyis az író nagymértékben azonosul a hőseivel. Bár sokkal többet tud náluk, ezt nem érzékelteti. Mindeközben a lehetséges mértékig tárgyilagosságra törekszik. Mások a balladai jelleget (Márkus Béla, Nácsa Klára), az erős atmoszféra-teremtő képességet (Szász Imre), a tömörséget (Szekér Endre), s nagyon sokan a filmszerűséget emelték ki.

A *Magyarok* fogadtatása méltó volt a műhöz. S bár a regény megjelenése óta majdnem harminc év telt el, a mű érvényessége nem fakult meg.

- ¹ Aki „fiatal író maradt mindörökké” = Kortárs, 2000. 9. 94–99.
- ² Miklós Elemér: *Balázs József emlékezete* (Nyírbátor, 2002.)
- ³ A korabeli kritikák, elemzések; Bp., 2000, 185–188.
 Ács Margit = Magyar Nemzet, 1976. május 1. és Á. M.: *A hely hívása, Bp., 2000. 185–188.*
 Czákó Gábor = Tiszatáj, 1976. 4.
 Fogarassy Miklós = Új Forrás, 1976. 3.
 Földényi F. László = Mozgó Világ, 1976. 2.
 Funk Miklós = Jelenkor, 1976. 5.
 Futaky László = Szabolcs-Szatmári Szemle, 1976. 1.
 Görömbei András = Alföld, 1976. 8. és G. A.: „Ki viszi át...?” Bp., 1986. 247–263.
 B. Juhász Erzsébet = Napjaink, 1979. 1.
 Kenyeres Zoltán = Jelenkor, 1977. 7–8. és K. Z.: *A lélek fényűzése, Bp., 1983. 432–438.*
 Kis Pintér Imre = Élet és Irodalom, 1976. 1. és K. P. I.: *Helyzetjelentés, Bp., 1979. 87–91.*
 Kulin Ferenc = Kortárs, 1978. 2. és *Fiatal magyar prózátrók, Bp., 1980. 25–35.*
 Márkus Béla = Tiszatáj, 1976. 4.
 Miklós Elemér = Kelet-Magyarország, 1975. december 7.
 Nácsa Klára = Népszava, 1975. november 29.
 Nácsa Klára = Valóság, 1977. 1.
 Szász Imre = Magyar Hírlap, 1975. november 16. és Sz. I.: *Háló nélkül, Bp., 1978. 110–116.*
 Szávai János = Kritika, 1976. 3. és Sz. J.: *Zsendül-e a fügefafa ága? Bp., 1984. 87–90.*
 Szekér Endre = Napjaink, 1977. 1. és Sz. E.: *Érték és írás, Kecskemét, 1981. 136–142.*
 Tóth Piroska = Forrás, 1976. 1.
 Vasy Géza = Magyar Ifjúság, 1976. 2.
- ⁴ Két vagy három műről írt Ács Margit, Fogarassy Miklós, Földényi F. László, Funk Miklós, Kenyeres Zoltán, Kulin Ferenc, Szávai János, Szekér Endre.
- ⁵ Görömbei András: „Egyforma esélyeket a társadalomban.” *Válaszol Balázs József = Alföld, 1977. 5. és Kérdések és válaszok. Tizenkét interjú a hetvenes évekből. Lakitelek, 1994. 63.*
- ⁶ Kovács Dezső: „A máról írni a legnehezebb.” *Beszélgetés Balázs Józseffel = Kritika, 1984. 5. 11–13.*
- ⁷ *Kérdések és válaszok. Lakitelek, 1994. 67–68.*
- ⁸ *Magyarok. Balázs József és Fábri Zoltán filmje. Bp., 1978, 385. Ötlettől a filmig c. sorozatban.*
- ⁹ Van olyan világtörténelmi jelentőségű hadiesemény, amelyet a tudomány is „népek-csatája” elnevezéssel tart számon. Ez Napóleon döntő veresége Lipcse mellett 1813-ban.
- ¹⁰ Herbert Haag: *Bibliái lexikon*, Budapest, 1989. Szegénység címszó.
- ¹¹ A regény epilógusa szerint „Fábián András pedig még egyszer megjárta Párizst – amerikai hadifogságba esett.” A filmben viszont kérdésessé válik, hogy Párizsban jártak-e. Vizuálisan egyértelmű, hogy nem; a Bad Doberani templom a helyszín. A szerző forgatási naplójában azt mondja az édesanya, hogy ő nem is tudja, tényleg Párizst látták-e, a teherautót nemigen hagyták el, de azt mondták nekik, hogy ez Párizs. N. Pál József kései tanulmánya (Kortárs, 2000. 9. 94–99.) nehezen tartotta elképzelhetőnek, hogy Németországból egy fél nap alatt Párizsba lehessen jutni, meg a tenger is közel legyen, ám ez sem földrajzilag, sem technikailag nem abszurd: a német-holland határvidéktől a tenger kb. 200, Párizs pedig 400 km.
- ¹² *Fábián Bálint találkozása Istennel. Idézte Kulin Ferenc.*
- ¹³ A regényben a bolond Gáspár Dániel kísérgetője, a filmben Fábián Andrásé.

Nagy Gábor

A nemzeti közösség sorsértelmezése Baka István költészetében

1. Apokaliptikus nemzetsors

1.1 A látomásra épülő világmodell

Meglehetősen ritka, hogy pályakezdő költő már első kötetében határozott gondolati megalapozottságról, egyszersmind karakteres poétikai elképzelésekről adjon számot. Fiatal költőtől többnyire aligha várható szilárd gondolati rendszerbe illeszkedő és poétikailag ha nem is kiforrott, de világos törekvések felé tartó költészet. Inkább a keresés, kísérletezés sokirányúsága, nemegyszer következetlen sokfélesége a jellemző.

Baka István pályakezdése e kettős tudatosság miatt különösen figyelemre méltó. Verseinek gondolati alapja roppant világos: a kevésbé jellegadó darabokban homályos peszsimizmus legtöbb művében a kiüresedett transzcendenciának, a lét apokaliptikus fenyegettségének ábrázolása révén válik jól körvonalazható, társadalmi-történelmi vonatkozásait is elnyerő egynemű világérzékeléssé, világlátomássá. Az egyes versek kirajzolta világmodell egyre egységesebbé válik, s a művek összessége – versciklusok és kötetkompozíciók – hangsúlyosabban, intenzívebben és gazdagabban, de ugyanazt állítják, mint az egyes darabok. E világmodell három alaprétege: a sérült, kibillent vagy éppen ördögivé torzuló transzcendencia, az égietől elhagyott, ezért esendő, sérülékeny és reménye vesztett ember, s az égihez hasonlóan sátáni alakzatba rendeződő, a történelem korszakaiban mindig hasonló alakot öltő földi hatalom által megroppantott, megnyomorított, végveszélyben lévő emberi közösség.

A gondolati rendszerhez illeszkedően alakította ki Baka István már nagyon korán azt a poétikát, amelynek módosulásai sohasem tették végérvényesen érvénytelenné azt, amire már indulásakor rátalált. Vállalta az egynemű poétika minden hátrányát: a ritkább ihletet, kevesebb művet, az egyhúrúság bélyegét. Igaz, az első kötet(ek)nél az ebből fakadó egységesség még inkább előny. Később válik kérdésessé a folytathatóság, merül fel a tevertett világ szűköségének kérdése.

E poétika egyszerűségében is izgalmas: metaforikus versbeszédet társít visszafogott, nemegyszer tárgyias látásmóddal. A tárgyiasság itt nem jelent személytelenséget. A versek költői énje azonban gyakran csak afféle „világ-én”: Baka nem az individuum mélységeit kutatja, hanem a kevésbé egyénített személyiséget teszi meg egy sajátos világérzékelés modelljének. Ez persze ellentétes a kor – a hetvenes évek – bizonyos tendenciáival, elsősorban az Újhold költőinek személytelen tárgyiasságával, illetve Petri György költészetének provokatívan kitarulkozó, a nyugatos stilizáltsággal teljesen szakító lírai alanyával.

A metaforikus versbeszédet Baka az allegorikusság felé tolja el. Így fogalmazta ezt meg maga a költő: „A kép számomra nem díszítőelem, és nem illusztrált gondolat, hanem a versbéli valóság alapeleme, ezért tartom szükségesnek, hogy egy versen belül a képek azonos motívumkörből vétessenek. Még pontosabban: legyen egy motívumkörük a metaforák »hasonlónak« és egy másik a »hasonlítottaknak«, ezáltal próbálom megteremteni a látvány és a mögöttes tartalom egységét.”¹ „Arra mindig vigyázok, hogy a kimondásul szolgáló látványba ne keverjek oda nem illő, az alapmetaforától idegen képi elemeket. (...) a versnek nemcsak képi, hanem gondolati központját is jelentő alapmetafora minden lehetőségét igyekszem kibontani.”² A vers tehát: világmodell, az alapmetafora e világmodell központja, lényegi kifejezője, s erre épülnek rá allegorikus, logikai technikával a további metaforikus elemek. Alapvetően más technika ez, mint az egyik legjelentősebb kortárs, Nagy László poétikájáé. Baka e poétika alapjait – már nagyon korán, indulásakor – József Attila költészetében találta meg; míg Nagy Lászlónál, Juhász Ferencnél, Kormos Istvánnál és követőiknél „a képben, a látomásban rejlő lehetőségek bontakoztak ki igazán, a József Attila-i versépítkezés, a költői képeknek először nála kiteljesedő rendszerbe szervezése még továbbgondolható.”³ Baka első könyvei – a *Magdolna-zápor* (1975), a *Tűzbe vetett evangélium* (1981) és a *Döbling* (1985) –, sőt részben későbbi versei is e továbbgondolás eredményei.

Elsősorban a poétika következménye tehát, hogy a versek költői énje mintegy világ-szemként funkcionál: a világra nem rányúló, rácsodálkozó – mint fiatal költőknél nem egyszer –, hanem a világra *rálátó* szemként. Így, e poétika folytán lesznek a korai versek a világérzékelés kifejezői, egyedi világmodellek. Ez a világ persze elvont fogalom, de Baka hamar túljut a filozófiai, egzisztencialista alapozású világérzékelés befolyásán, s az általa modellezett világ egyre inkább megkapja kontúrjait, egyre érzékelhetőbbé válik konkrétumai alapján. Nem világról lesz már szó „csupán”, hanem társadalomról, történelemről, magyarságról is. Így töltődik föl egyik nyilatkozata, amelyet akkoriban inkább poétikai természetűnek lehetett olvasni, új értelemmel, s válik az állampárttal szembehelezkedő, a magyar nemzet történelmi-irodalmi hagyományaira támaszkodó költő tanúságtételévé: „Nem hiszek olyan költészet érvényességében, amely hagyományok (elsősorban a nemzeti költészet hagyományai) nélkül akar boldogulni.”⁴

Az első versekben még a szorongás, a bizonytalan eredetű rettegés élményei dominálnak: „A rengeteg (...) minden levélre / kéklő farkastorok” (*Dal*), „Erdő, te zöld reménytelenség, / te szorongásommal teli!” (*Erdő, erdő*).⁵ Csak homályos utalásokból következtethetünk e szorongás ontológiai és társadalmi meghatározottságaira, a múlt-jelen-jövő hármasságra. Az *Erdő, erdő* a múltra – talán a világháború áldozataira? – utal e sorral: „Fél lábon álló tölgyeid / rokkantak emlékművei.” Nem is egészen illik e kép a vers struktúrájába, amelyben a passió mozzanatai is felsejlenek: „Ösvényeid korbácsütések /

¹ Görömbei András: „Közösségre vágyakozom”. Válaszol: Baka István = uő: *Kérdések és válaszok* (Tizenhét interjú a hetvenes évekből), Antológia Kiadó, Lakitelek, 1994. 123.

² „Akkor vagyok a legszemélyesebb, amikor álarcot veszek föl” (Vecsernyés Imre beszélgetése Baka Istvánnal), Tiszatáj, 1986/4.

³ *Mai költők József Attiláról* (Baka István és mások), Új Forrás, 1980/2. 16.

⁴ *Költők felelnek* (Baka István és mások), Mozgó Világ, 1978/2. 16.

⁵ A versek szövegét a legutóbbi és legteljesebb kiadásból kölcsönözöm: *Baka István művei. Versek*, Tiszatáj, Szeged, 2003. Bár a *Tájkép fohásszal* (Jelenkor, Pécs, 1996) posztumusz könyv szintén az utolsó kéz elve szerint készült, az életműkiadás kötete közöl néhány újabb, a hagyatékából előkerült verset, ráadásul Bombitz Attila gondos szerkesztői munkával jórészt kigyomláta a korábbi bántó sajtóhibákat.

mindig kiújuló nyoma." Az Azt hittük, hogy a dzsungelek a jövőt féltő képpel zárul: „s most rettegünk, gerillaként hová / rejtőzhet még a holnap”.

Ezek a versek a később kiteljesedő apokaliptikus látásmód kezdeményei. Ezért hiányozhat a romlás, pusztulás látványa mögül a konkrét ok, a társadalmi meghatározottság: „...felhő tőr habosra / zölddé penészedő eget” (Nyár. Délután). A „kiürült jövőbe lépés” gesztusa is a hatalmassá és félelmissé növesztett természet látványából nyeri értelmét: „E vidéknek / holtan se lennék semmije” (Itt). Még legendássá váló, a szabadság hiányát plasztikus képekbe sűrítő verse, a *Legenda, hát lehullasz* sem ad módot közvetlen társadalomkritikai értelmezésre. A nyitó szakasz korabeli áthallásos olvasata mégis magától értetődő:

*Legenda, hát lehullasz,
jövőnkől varrt ruha!
Erdővé válhatunk mi,
szarvasokká soha.*

A folytatás azonban megint általánosabb, apokaliptikus – ismét a jézusi szenvedéstörténethez is kapcsolódó – értelmezési körbe vonja a verset:

*Havas táj keszkenőjét
bevérezzük ma még.
Holnapra lány humusszá
feled már e vidék.*

Mégis, a Juhász Ferenc, Nagy László lírájában újraélesztett mitizált magyarságszimbólum, a (csoda)szarvas, Bakánál megfosztva épp mitikus erejétől, belemerevítve a hatvanas évek nyugat-európai költészetének és világlátásának pesszimizmusába, tárgyaltan szorongásélményébe, lehetőséget ad e világtérképezés jellegzetesen közép-európai újraértelmezésére. E térségben, az állampárti diktatúrák országaiban az apokalipszis látomása egyre gyakrabban ölt határozott formát, töltődik föl társadalmi-emberi tartalmakkal. Szinte szoborszerű élményt ad a verszáró kép, amely mozdulatlanságában a véglegesség, végérvényesség szorongató érzését kelti:

*Legenda, hát lehullasz,
sorsunkká nyítt ruha!
Állunk, mint holtra dermedt
erdők agancs-sora.*

1.2 Szerep és történelmi tudat egysége: Fegyverletétel

A *Legenda, hát lehullasz* ciklus már-már apokaliptikus hangoltságú verseit a *Fegyverletétel* ciklus történelmi-társadalmi ihletésű darabjai némileg új fényben láttatják. Mivel e versek is hasonló látványelemekből épülnek, visszamenőleg nyilvánvalóvá válik, hogy az apokaliptikus életérzésnek konkrét társadalmi okai is vannak. Úgy is fogalmazhatnánk: a Baka-versek megbolydult ege a földi látvány tükörképe csupán.

A konkretizálás eszköze a szerep is: a történelmi tapasztalat egyedi beszélő szűrőjén át fogalmazódik meg, „a szereplők által mintegy hitelesítve, mint egyszeri, egyedi tapasztalat, létélmény”⁶, válik elevenné a történelem.

⁶ Baán Tibor: *Szerepválaszok. Baka István: Égtájak célkeresztjén*, Új Írás, 1991/4. 116.

Az első két vers akár a kor hivatalos irodalmpolitikai elvárásainak is eleget tehetne: Dózsa-versek. Baka azonban mit sem törődik a kor Dózsa-kultuszának sablonjai. A *Temesvár. Dózsa tábora* című szerepvers beszélője nem Dózsa, hanem egy egyszerű katona Dózsa seregéből. S nem a heroikus küzdelem átélése adja a vers alaphangulatát, hanem a beszélő ironikus illúziótlansága. A győzelemben is az elkerülhetetlen leveretést sejtí meg, a ma diadalában a holnap rettenete éri: „Holnap – szügyig húsunkban / gázolnak úri ménék” – kezdődik a vers. A mai bátrak: „jövőtlenek”. A címben provokatívan megidézett elcsatolt magyar város, Temesvár motívuma válik hangsúlyossá a vers harmadik versszakában. Itt válik a jövőtlenség hazátlansággá:

*Holnapra elvégeztetett:
bakó, bilincsek, börtön.
Hadd higgyük – ma még lehet –,
országunk volt e földön.*

Az 1514 már a leveretés utáni állapot verse. A pusztulás itt is apokaliptikus árnyalattal kap. Ha az előző vers a hazátlanság verse, ez már a bujdosásé. A hazátlan bujdosó az értelmes emberi cselekvésben már nem hisz, vereségének keserűségét egyetemessé kívánja tenni:

*De nem görbíttem vissza mégsem
az envéremtől sáros kaszát.
Inkább dobom a gabonába:
hullassa termő bánatát.*

A nemzet történelmének megidézése is az apokaliptikus látomásába illeszkedik tehát. Joggal írta Szilágyi Márton a Dózsa-versekről, hogy itt Baka „az első lépést tette meg az Apokaliptikus állapotának egy egész kulturális hagyományra való kivetítése felé”.⁷ Ez a kulturális hagyomány szélesedik a kurucversekben, amelyek egyrészt folytatói a bujdosótematikának, másrészt Ady Endre költői hagyományát is bekapcsolják az értelmezésbe.

A hagyományt úgy értem itt, Szigeti Lajos Sándor nyomán, egyrészt „mint egy irodalomtörténeti korszak lehetséges hordozóját – a maga motívumaival, jellegzetes műfajai-
val és költői magatartásformáival, de egyúttal úgy is, mint folyamatosan, állandóan változó, újra- és újraalakuló közeget, amely a mindenkori újraolvashatóságot is lehetővé teszi, illetve amely éppen az újraolvashatóság által válik relevánssá, jellemzővé”.⁸

Szigeti Lajos Sándor értelmezése szerint mind Baka első kötetének tudatos megkomponáltsága, mind versvilága, mind pedig a versek „sajátos kompozíciója” az Ady-hagyomány újragondolására utal. Még a versek poénszerű zárlatát is Adyig vezeti vissza.⁹ (Magam úgy érzem, e zárlatok inkább a József Attila-i szerpentinszerű komponálás eredményei: a zárlatok a kiinduló látványelemeket szélesebb rálátással egybefogó összegzések.) Bár Szigeti nem utal rá, az Ady által újraélesztett műfaj, a kurucdalok hagyománya él tovább Baka kurucverseiben. Baka módosít az Adynál a keserűséget vagánysággal, csúfodárossággal, öniróniával oldó bujdosó kuruc képén. „Én se voltam zabigyerek, / De ki

⁷ Szilágyi Márton: *István jelenései (Baka István költészetéről)* = uő: *Kritikai berek*, JAK-Balassi, Budapest, 1995. 51.

⁸ Szigeti Lajos Sándor: *Háborús téli éjszaka (Baka István Ady-maszkbjai)* = uő: *(De)formáció és (de)mitologizáció (parabolák és metaforák a modernitásban)*, Messzelátó, 2000. 181.

⁹ Uo. 182.

kuruc, nem pityereg” – írta Ady a *Kuruc Ádám testvéremben*. „Elbocsát az anyánk csókja, / Minden rózsánk véres rózsza, / Bénán esünk koporsóba, / De így éltünk vitézmódra” – hessenti el a végső romlást hetykeséggel a *Bujdosó kuruc rigmusa*. „De sok arcról tépek le mosolyt” – fogadkozik szinte gyerekes elszántsággal az *Itt, a bozótban* bujdosója. Még *Az utolsó kuruc* is hajlik az önostorozásra: „vércsillogva látom / Utolsó kurucnak / Érdemelt, csúf sorsát”. *Lovatlan Szent György* végletes keserűsége is öngúnyba fullad: „Én meg, a dolgom elvégzett, / Megrugdalt és levitézlett, / Megdöglök gyászos kacajjal, / Magyar fajjal, jajjal, bajjal.” A (korábbi) *Két kuruc beszélgetben* is felvillan a remény: „Tán fölvidul országunkra / Valamikor jobbainak / Elfecsérelt vére.” Még a *Sípja régi babonának* siratójába is önkritika vegyül: „Szól a sípszó: átkozott nép, / Ne hagyja az Úr vetretlen, / Uralkodást magán nem tűr / S szabadságra érdemetlen”. A későbbi *Két kuruc beszélget* fanyar humorának is alig van nyoma Baka kurucverseiben. Talán a *Változatok egy kurucdalra I.* harmadik szakasza villant föl valamit a „kurucos” virtusból, a vereségben is megőrzött öniróniából: „Ki int vele? Ki intne? / Talán ha nem suhánggal... / Fütyömmre nem felel már / lóhorkanás, madárdal.”

Ady nem mond le azokról a kellekekről, amelyek a kurucversek kvázi-hitelességét biztosítják. Mégis már az ő kurucverseiről is elmondható, hogy „éppen úgy *nem* élnek egyetlen korban sem, mint amennyire *mindegyikben* ott élnek”¹⁰. Talán e hatás érdekében él Baka a „kuruc” kellekekkel még Adynál is szűkösebben: minden szerepversére jellemző, hogy egyszerre értelmezhető a korhoz kötöten és anakronisztikusan, pontosabban minden korokban érvényesen.

A keserűbb, lemondóbb szemlélet háttérében nyilván Trianon nyomasztó tudata, tapasztalata van. „Bércék szaggatta kendő / Magyarország határa” – fogalmaz sokat sejtetően a *Változatok egy kurucdalra I.* Egyértelműen, félreérthetetlenül szól a *Végvári dal*¹¹:

*A rongyos, megfakult mezőket
rólunk, Uram, letépheted –
Magyarország határait
ránk rajzolták a sebhelyek.*

A ciklus címadó verse, a *Fegyverletétel* már nyilvánvaló áthallásokkal aktualizál. A hetvenes években öntudatra ébredő értelmiségi tapasztalataként is értelmezhető. A szocialista eszme – és a szebb jövő eszménye – jegyében regnáló totális hatalom metaforikus állóképeként is olvasható az első versszak:

*Azt hittük, sorsunk szálait
jövendővé szövi a kor.
Megszöttek szőnyeggé, mire
a hódító tipor.*

A kérdésre: „Harcolni?“, Baka költői válasza a fegyverletétel kényszerűsége ellenére is a szó – és a szavakban őrzött emlékezet – megtartó erejébe vetett hit: „Égessen, mit kimondani / nem lehet, legalább mibennünk!”

¹⁰ Tamás Attila: *Költői világekpek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 115.

¹¹ A korabeli cenzúra által kikényszerített címe a *Tűzbe vetett evanagéliumban* – miután a *Magdolnázaporban* meg sem jelenhetett – még *Balassi-ének* volt, nyilván a jelenkori áthallást tompítandó. *Vö. Nem tettem le a tollat... Zalán Tibor beszélgetése Baka Istvánval (1994 nyara)*, Tiszatáj, 1997/9. 24.

Baka a versformában sem követi Adyt. Mint ez idő tájt sok más versében is, jambikus, de a szótagszám tekintetében lazán kezelt, félrímes, négy soros szakaszokból építkezik. Mindent összevetve, bár érthető e versek végletes illúziótlansága, Baka nem ad többletet Ady kurucverseihez képest, elhagyja azokat az elemeket, amelyek a szerepet egyéníté-
nék, a versbeszédet sajátossá tennék. Talán nem véletlen, hogy pályája során, amikor számtalan szerepvers-ciklusban tette próbára próteuszi alkatát, a kurucversekhez nem tért vissza.

A *Fegyverletétel* ciklus másik három verse Vörösmarty Mihály maszkját ölti magára. Bár önálló ciklussá ezek sem váltak, Baka később, a *Vörösmarty-töredékekben*, visszatér a *Vörösmarty. 1850 I–II.* és a *Vázlat A vén cigányhoz* attitűdjéhez.

A beszélő itt sokkal inkább egyénített, mint a kurucversekben. A *Vörösmarty 1850 I.* a „Hogy hozzámvénült ez az ország!” felkiáltását teszi meg a kompozíció középpont-jává. Mintha a beszélő bensejéből sugározna ki a tájra a szürkesség, a gyengeség érzete: „nézem, az úton hogy vonulnak / szürkületté fakult parasztok”; „Elerőtlenedtek a fák”. A II-es jelzetű darab az I-es indítását – „A cserjés börtönrácsba horgad” – idézi a zsandárköpenyként meggyűrt víz és az őrláncot álló nádas képével. A leveretés pusztulásá, az ország romlása apokalipszissé egyetemesül. (Talán csak a harmadik versszaknak van aktuális politikai töltete, a „pipacsszinük is átkozott” utalásával.) A zárlat egyszerre hordoz apokaliptikus és a társadalmi kataklizmára utaló jelentést a Dózsa-vers jövőtlenségének újrafogalmazásával: „Bánatunk üres szemgödör – hiába / néz farkasszemet velünk a jövő.”

A *Vázlat A vén cigányhoz* lázas monológja mind a beszélő költői magatartásában, mind a romantikusan felnagyított metaforákban *A vén cigány* Vörösmartyját idézi. Az 1-es jelzetű egység kötetlen verselése jobban megfelel a vázlat, előtanulmány műfajának, mint a második rész visszatérése a kurucversekben is használt formához. A lázálomból a tájba kivetített képek megint csak a természetet ruházzák fel a pusztulás legkülönbözőbb változataival. A „levélrés áruló szeme”, az „Ösvények hurkai”, az „ég hóhéringe” és a rendkívül plasztikus „Tisztássa irtódott a holnap” Baka egységes metafora-rendszerének, tudatos poétikájának következtében egymást fokozatosan erősítő képi elemek.

A 2-es jelzetű egység kevésbé csapongó – egyetlen szuggesztív, komplex képet bont ki. A virágot rágó ember és az őt rágó Isten hármassága egyszerre származik a megőrülő Vörösmarty képzetéből, az 1850-es évek keserű történelmi tapasztalatából és az 1970-es évek (tehát a költő számára adott) valóság tapasztalatából. A vízió *A vén cigány* egy szállóige érvényű sorát, illetve a *Szózat* nagy temetkezés-motívumát írja újra, a szemlélő, tanúságtévő lírai személyiség szorongásával oldva fel a látomás elvontságát:

*Oda az emberek vetése. –
Míg gyászba varrják az eget
az ég vastúi, rongy virágom
szorongatom és rettegek.*

A ciklus egyik legkülönösebb verse a *Petőfi*, a költő segesvári halála előtti monológja. Mint a *Vörösmarty. 1850 II*-ben, a pipacs itt is a vörös zászló színe. A magyar szabadságharc leverése a világszabadság eszméjének megrendülését is jelenti Petőfi számára. Ám a beszélő erdélyi halála fölött – anakronisztikusan, természetesen – már Trianon árnya is ott lebeg: „Hazámmá rothadok – akárki: / barát vagy ellenség temet.” A második és harmadik szakasz a megfulladás, megfojtás képzetével, illetve a zászlók színszimbolikájának a természetbe oltásával egyszerre utal 1849-re, majd Trianonra – az első versszak pirosa után a harmadik sárgájával és kékjével nyilvánvalóan Erdély román kézbe kerülésé-

re –, illetve a „kozákdszidák”-kal 1956-os leveretésünkre is. Baka modern szerepvers-értelmezése teszi lehetővé – mint későbbi verseiben még erőteljesebben – az idősíkok egymásra montírozását: a szerepet nem úgy fogja föl, mint saját énje teljes eltüntetésének alkalmát, hanem úgy, hogy egyszerre éli meg a maszk és a saját korát:

*Megfulladsz véliünk, Magyarország,
minden folyód kötél, hurok.
Ledöfködik kozákdszidával
erdőidet a záporok.*

*Egymásra rímelő virágok:
sárgára sárga, kékre kék...
Mít meg nem írhatok, a dalt
teremné máris e vidék?*

1.3 Nemzetsorsok: A Jantra hídján

A *Fegyverletétel* ciklus versei a nemzethez tartozással történelmi léptékben vetnek számot, kapcsolódva egyúttal a nemzeti romantika irodalmához. A *Jantra hídján* ciklus három verse a történelmet inkább csak háttérként, kulisszaként megjelenítve közelebb hajol a szűkebb emberi közösségekhez. E versek „a kollektív értékek képviselőinek defenzióba szorult helyzetét és a fenyegető hatalmakat érzéktetik meg”.¹²

A kor jellegzetes darabja – Nagy László költészetéből is ismerős a motívum – a *Bolgárok*: bár dokumentálható, hogy Baka bulgáriai utazása is ott rejlik ihlető élményként, a vers legalább annyira szól a magyarságról, mint a bolgárokról. Baka egy közös motívumot emel ki a két nemzet történelméből: a török hódítás időszakát. És mindkét nép esetében magától értetődő az aktualizálás reflexe: mind a magyarság, mind a bolgár nemzet szovjet uralom alatt sínylődik a vers írásakor.

Nagyon finoman kidolgozott a vers kompozíciója. Föld és ég tájai kapcsolódnak össze a metaforika révén – a földi vidék az emberhez (és Krisztushoz) kötődik, az égi táj Istenhez, a transzcendenciához. A földi szféra megpróbál persze jeleket küldeni odaföltre: „Tűzvészek füstje száll – ma éjjel / felmarja tán Isten szemét”, a két szféra elválasztottsága azonban végzetes, még Krisztust is az égiektől megcsúfolva, magára hagyva ábrázolja a vers: „Krisztus vért verítékező / arca a pipaccsal teli / rét, s torra csendülnek fölötünk / csillagok ónszerlegei”. Már-már szürrealisztikus képek érzékeltetik a fenyegetettség, a szenvedés földi légkörét: „Békákkal: rángó kézfejekkel / matat az izamós sötét”. József Attila mindent megelevenítő szemléletéhez hasonlít, ahogy a földi táj elemei élővé válnak: „Bokrok turbánjai – törökké / válik a föld is?” A kérdésre rácsapó felelet – „Az-zá válhat!” – nem a lehetőséget nyomatékosítja, hanem az elszántság, az ellenállás szándékának kinyilvánítását készíti elő. Baka korai költészetének emblemikus, szállóige érvényű, felejthetetlen két sorát: „Elbújtatja az anyanyelv / szerzetesköntöse hazánkat.” Ez a tárgyiasítás egyszerismind – metonimikus úton – megszemélyesítés is: a szerzetesköntöst, vagyis a *hűségeskü* szentségének jelét viselő *emberek*, az ő kitartásuk és hűségük bújtatja el, menti, tartja meg a hazát. Akár kisebbségben muszáj rejtekezniük, akár az idegenek megszállta anyaországban. S ahogy a szerzetesköntös közvetítést jelent az eddig tragikusan szétválasztottnak mutatott földi és égi világ között, úgy a negyedik versszakban

¹² G. Kiss Valéria: „Lenn fürtelem, fennen közöny.” Baka István: *Égtájak célkeresztjén*, Alföld, 1991/7. 73.

a harcosságot jelképező nádasok, az ötödikben a földtől az égig nyúló, egyszerre isteni és emberi építmények, a templomok kötik össze a két világot:

*S ha elfogyunk – a nádasok
törnek majd kopját a szélben,
tenyerünk, arcunk ráncai
tüntetnek minden levélen.*

*Elvegyülünk a templomok
falán a szentek seregébe,
de emlékezni fog minden faág
bordáink görbületére.*

A ciklus csak a *Tűzbe vetett evangéliumban* jöhetett létre – ez nyitja a kötetet –, mert a *Székelyek* a *Magdolna-záporban* a cenzúra miatt nem jelenhetett meg.¹³ Itt is a természeti képekből építkező metaforika a vers szemléleti alapja. Ezt egészíti ki, teszi teljessé az emberi tevékenységek köréből eredő képek sora. E kettősség foglalatja a vers harmadik sora: „Ringunk a szél bölcsődalában...” A fából ácsolt bölcső, amely a gyerekekből ringatja, illetve szél és emberi éneklés összekapcsolódása teremti meg a harmóniát. A harmóniát – amely csak az emberi képzeletben, az emberi tevékenységben él tovább: „Aszszonyaink párnára, ingre / mentik a szűkülő hazát”, mert az ember létvilágát szétzúzó erők is az emberek közötti kohéziót erősítik. A nemzet balsorsa egyszersmind a nemzet összekovácsolója is: „Úzhatnak – minket jégveréssel / szögezzet e földhöz az Úr”, s még a halál emlékezete is az élve maradtak összetartását szolgálja: „hol sírok kopfajai vívnek / miértünk halhatatlanul”. S bár mintha még az égi világ is az űzött kisebbség mellé szegődne – „átlobban öleléseinken / Isten teremtő gyönyöre” –, a vers mégis az égbe transzponálja az emberi közösségre leselkedő testetlen, megfoghatatlan fenyegetést: „Villámlik – martalóc-vigyorba / rándulnak újra az egek”.

A két vers szemléletét a címadó költemény (*A Jantra hídján*) fogja egybe – magánéleti számba sodorva (s így némileg súlytalanítva is) a nemzeti-közösségi témát: egy szerelmi történetbe. A *Székelyek* villám-motívuma hasonló szerepben ismétlődik itt: „Villám lobog – országhatárok / népeket torzító hege”, a trianoni sebet rögtön egy szűkebb dimenzióba emelve: „vagy mást jelent – leánymosollyá / lobban el az idők dühe?” A zárlatban sikerül összesímitani a nemzeti tragédia és a (csak egy pillanatra beteljesülő?) szerelem tematikáját: „Tenyeremmé szűkült hazád, / hazámmá tágult tenyered.”

2. Közösségi sorsértelmezés a hosszúversekben

2.1 Régi és új dzsentrik: Háborús téli éjszaka

A hosszúvers szintetizáló műfaj. Az összegzés szándéka hívja elő a sajátos formát. Miként Nagy László hosszú-énekeit a „szintetikus látásmód igénye”, a képzelet merészebb szárnyalása, a „szemléletes részletek jelképpé emelése” jellemzi¹⁴, úgy Baka hosszúverseit is hasonlóan írhatjuk körül. Különbség azonban, hogy Baka hosszúversei – a *Háborús téli éjszaka* és a *Döbling* is – különböző szerkezetű, változatos versformájú számozott tömbökből állnak össze. A más és más hangulatú, olykor önálló szemléletű egységek egymás

¹³ Vö. Árpás Károly: *Baka István Vörösmarty-képe*, Életünk, 1993/2.

¹⁴ Görömbei András: *Nagy László költészete*, Magvető, Budapest, 1992. 131.

mellé montírozása teszi sajátossá Baka hosszúverseit. E montázsjelleg nem teljesen egyezik Szilágyi Domokos vagy Kányádi Sándor technikájával: Baka külön egységei valójában nem külön nyelvi regisztereken szólalnak meg, egybefogja őket az egységes hang és költői magatartás. Természetesen Baka sokat hasznosított elődei – elsősorban Nagy László, Szilágyi Domokos és Kányádi Sándor – gyakorlatából. Két nagy kompozíciója, illetve *Farkasok órája* című verse poétikailag rokonítható azonban a félhosszú verssel is, elsősorban azzal a változatával, amely József Attila 30-as évekbeli lírájában vált meghatározóvá, s épp József Attila e versei – a *Külvárosi éj*, *Téli éjszaka*, *Elégia*, *A város peremén*, *Eszmélet*, *Költőnk és kora* – tekinthetők a legfőbb ösztönzőinek Ratkó József és Buda Ferenc hasonló műfajú műveinek. József Attila poétikája, mely természeti és épített környezetet ötvözve teszi a képeket jelképpé, általános érvényűvé, a végtelenbe emeli az olvasó szemhatárát.¹⁵ Ratkó és Buda – majdnem egy időben, de egymástól biztosan nem függetlenül – annyit módosít e poétikán, hogy a képek jobban őrzik konkrétságukat: önmaguk helyén állnak. A távlatosítás inkább a látványhoz fűzött reflexió által történik meg. Baka metaforikája itt is, mint rövidebb darabjaiban, önálló világmodellt alkot, eljárása ennyiben közelebb áll a József Attilához, ám a modellálás elsősorban a konkrét képek különböző – és mindig több – korokhoz kapcsolódása révén válik lehetségessé. A történelmi idők átfogását a *Háborús téli éjszakában* részben az intertextualitás, részben a rögzítetlen, Petőfit, Adyt, Nagy Lászlót és másokat egyszerre idéző költői személyiség és magatartás teremti meg.¹⁶ A *Döbling* ennyiben hagyományosabb, a költő Széchenyi István maszkját ölti fel, ám a metaforika itt is több idősíkot képes egybekapcsolni. József Attila filozofikus sugallatú időtlenséget teremt hosszúverseiben, Ratkóra és Budára határozottabb konkrétság, hangsúlyosabb jelenidejűség jellemző; Baka a nemzeti történelem széles horizontját rajzolja fel.

E történelem tehát nem annyira egyes történéseiben érhető tetten Baka versében, mint inkább a jellegzetes motívumok által megrajzolt folyamatszerűségében. Hóvihar, jégállkapcsok, csattogó patkók, dobogó szív, lovas; katonavonatok, vért buzgó seb, katonainduló, tábornoki vállrojtok, katonaing, lövészárkok, puszkacsőtorkolat; kitüntetések, hősi halottak, sírdombok, dögön hízott eb: háborús atmoszférát sugalló motívumok. Eleven vérfa, var, átvértzett kötés, vérrel rajzolt térkép, tömlőc, Ürömcskillag, lúgot ivott cseléd-lány, meggyalázott ország, vágóhidak, kivégzőosztag, börtönőr: a nemzet áldozati szerepét, az üldözöttséget érzékeltető motívumok. Céllövölde, átlőtt papírfigura, papírrózsák, célzó legények, egyenkokárdás besúgók, kifosztott katonahulla, körhinta, festett naplementék, cukormáz-tó, cigánybanda, búcsú, körvadászat, papírmásé ló, úri vadászat, mézeskalács-dzsentrík, kártya, hajtóvadászat, harminc ezüst: a nemzet (egy részének) végzetes felelőtlenségét, az úrhatnamságot, a hatalommal visszaélést megtestesítő motívumok. Baka később is jellemző (novelláiban is meghatározó) dzsentrimotívuma részben kényyszerű (a cenzúra miatt szükséges) metafora: azokra vonatkozik, akik hatalmukat értelmetlen dőzsölésre, a kismember szorongatására, pazarló fényűzésre használják. Bakánál szinte kizárólag erre az életmódra, magatartásra utal a vadászat, hajtóvadászat motívuma is. (Mint például a *Körvadászatban*: „S jönnek a vadászok, puszkacsőtorkolat / szemük is, a véráztatta iszákon / Európa térképe: vérfolt-fővárosok”.) A vásáriság, züllöttség atmoszféráját egészítik ki a nótarészletek, éles ellentétbe kerülve a vers minden más regiszterével. E metaforika aktuális jelentésköre, a pártvezetőkre vonatkozthatósága nyilvánvaló (különösen *Transzcendens etűd* című elbeszélésében) – itt az „egyenkokárdás besú-

¹⁵ Vö. Tamás Attila i. m. 147.

¹⁶ Erről részletesebben I. Nagy Gábor: „... legyek versedben asszonánc”. *Baka István költészete*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. 131–133.

gók” motívuma a legárukodóbb. A dzsentrivilág század eleji valósága ugyanakkor a történelmi felelősség folyamatrajzát is lehetővé tette számára. (S csak alig zavarja ezt a költői, sőt gondolkodói rendszert, hogy az új dzsentrik, a pártapparatszikok számára osztályellenség volt a régi, nemesi dzsentri.)

Igy válik a *Háborús téli éjszaka* egyik gondolati centrumává a VI (*Vadászat*) tétel. Főként e tétel alapozza meg Görömbei András értelmezését: „Pusztulásvízió ez a vers, mint a magyar történelem ihlette művek java része, de a pusztulás látomásánál fontosabb benne a felelősségre döbentés kijózanító iróniája, indulata. Mély hazaszeretet és keserű perlekedés a felelőtlenességgel, a hamis ünneplések történelmi vakságával.”¹⁷ A hosszúvers másik gondolati centruma a VIII (*Passio*) tétel, amely még határozottabban kirajzolja a versben amúgy is jelen lévő biblikus jelentéskört. Mivel az árulás (harminc ezüst), a megváltatlanság, az áldozattá válás hiábavalósága („tehetetlen / kínban fogad csikorgatod”), a kifordultság, kiüresedtség („torzképpül az Utolsó Vacsora”, „Üres a mennyek táblája”), a sátáni hatalom érvényesülése (Ürömcshellag motívuma) hatja át a verset, a nemzeti történelemre is az apokaliptikus pusztulás látomása vetül.

Pedig: „Voltak itt tavaszok!”, és „Virrasztottunk és énekelünk, / szomjan forradalomra, borra”. Mégis mindent áthat az auschwitzi katasztrófa hangulata: „A világ besoroztatott, – / (...) és megteltek a vagonok: // ACHT PFERDE UND ACHTUNDVIERZIG MANN.” A pusztulás – a nemzetre vetítve – általános és végleges: „kifosztott / katonahulla az ország.” És nem tudni, az Ady Endre eltévedt lovasát idéző alak hozhat-e örömhírt. Szinte *János apokalipszisébe* illő képpel zárul a vers:

... Ver még a szívem,
patkók csattognak bennem, hóviharral
küszködik egy lovas.

Hová fut?

Hová futhat még, meggörnyedve, gyötrött
arcát a halál fekete szelébe tartva?

Milyen üzenet bízott reá?

2.2 A nemzeti felelősségvállalás verse: Döbling

A bezártság, a börtönlét tudata, a transzcendens rend esztelen megbomlása, az üldözöttség, az eszement hajtóvadászat – Baka *Döbling* című, harmadik verseskötetének alapélményei. Ebben a kötetben a legerősebb e költészet apokaliptikus hangoltsága is.

E világban Isten „a biztosítólánc-Tejútát” akasztja ajtajára s „homályló kocsmapultra” könyököl (*Dalok harmincévesen*). Isten maga *A Nagy Vadász*, akinek „tekintetétől a nyúlprém / felbukfencezik kabátostul”, míg mi, emberek, „állunk mindenütt a négy / égtáj célkeresztjén”. Hogy a magyar történelemről – és a jelenről – is szó van e versekben, arra néhány konkrét tény figyelmeztet. A *Pohárköszöntő*ben a trianoni döntésben játszott nemzeti felelősségünkre emlékeztet: „többé nem fűzzük a primás / vonójába a térkép lapjait / bankó helyett”, a remek metaforikával egy jelentéskörbe vonva a történelmi felelőtleniséget és a nyakló nélküli mulatást, dáridózást, sírva vigadást – hagyományos magyarság-sztereotípiákat. A *Halottak napja* ’56-ot idézi – szinte csak egy kifejezéssel: „pán-

¹⁷ Görömbei András: *Baka István költészetéről – három tételben 1. Tűzbe vetett evangélium* = uő: *A szavak értelme*, Püski Kiadó, Budapest, 1996. 216.

célozott az ég”, illetve – mint majd később Nagy Gáspár a Nagy Imre-versében – egy ön-életrajzi adalékkal: „megyek, megyek az őszi parkon át, / zsebemben gesztenyék, nyolcévesen” – márpedig Baka István 1956-ban volt nyolcéves.

Az *Ady Endre vonatán* „válasz nélküli kérdéssora olyan nemzethalál-vízió, mely érzésvilágában hasonlatos a magát utolsó magyarnak tudó Adyéhoz. Nyomasztó tehetetlenségérzés sűrűsödik erőteljes látomásba, éjszakai atmoszférába.”¹⁸ Még a vers erotikus töltete is démoni jelleget kap az ajzottságot, úzottságot végsőkéig fokozó vízióban: „Hová robbog ez a vonat ki tudja / fekete szűz égő vörös szemekkel / fekete csapzott hajzata vonódik / utána sátán vasszüze hová fut / ki tudja talán csak a sínek / de ki tudhatja hogy a sínek is / hol csavarodnak föl a semmibe”. E vers zilált, szaggatott mondatai, túlfűtött képiisége jellemzi a *Döbling* II, III, V és VI-os tételeit is.

A bolondokháza motívuma pedig már teljes konkrétsággal a *Döbling* című hosszúvers felé mutat: „a Mindenség csak túlméretezett / bolondokházi kórterem tudom” – fogalmaz a *De profundis*, s mintha egy bolond látomását olvasnánk a *Circumdedeuntibus*: „e világ-pincében ahol körülkerítnek / Isten-szemét és Sátán-limlomok / mióta várom már ki szabadít meg / és rémlik olykor ott fönn láb dobog”.

A *Döbling* egyik nagy érdeme, hogy a bolondokháza motívuma nem csupán Széchenyi István személyiségéhez köthető. Sőt az egész vers centrális motívuma az I-es tétel keretversszakában megfogalmazott hármasság: „körülnézhetek Döbling ez vagy Magyarország / vagy a Döbling-Magyarország-Pokol”.

Telitalálát az is, ahogy az első keretversszak második sora – „az orvosok az ápolók sehol” – történelmi-politikai érvényűvé módosul, még hangzásukban is hasonló szavakkal: „az orgyilkosok árulók sehol”.

A versben Széchenyi vívódását részben az a kettősség határozza meg, amellyel saját magára gondol: „legnagyobb magyar szerencsétlen gazfi én”. Másutt az önmarcangolás dominál: „nyugodj meg Döbling anyaméh s te a / Sátán magzata el ne hagyj soha”; „Döbling vén embriója és bolondja / aludj aludj felébredned tilos”. Aztán megint a „legnagyobb magyar” öntudata, egyszerre önostorozó és nemzetföltő – s ebben Adyra is emlékeztető – hangja szólal meg: „Magyarország nincs többé már csak bennem él”.¹⁹

A hosszúversben (álom-, látomás)betétként olvasható IV-es tétel, Széchenyi egy régi emlékének félelmetes vízióvá torzulása a mű csúcspontja. Az emlékkép egy futkározó sovány kutya. Jelképes, apokaliptikussá azonban a Döblingben tépelődő Széchenyi víziójában válik. Keserű vízió: „Sovány gacsos lábak fakóvörös szőr / ernyővázként nyíló-csukódó bordák”. Az ételt keresgélő kutya (már a *Tízbe vetett evangélium* című versnek is alapmotívuma, csak ott a hit után hiába sóvárgó ember metaforájaként²⁰) nem más, mint a szövetségesre, segítő kézre, boldogulásra vágyó Magyarország: „Mit kutakodtál boldogabb fogakkal / lerágott Európa-csontokat / szaglásztaid félszegen az éjszaka / kátányával bemázolt Mennycsont-falat”.

Bár az egész kötetet tekintve igaz, hogy Baka itt „a közép-európai ember történelmi és létezés-tapasztalataira” koncentrált, az is világos, hogy a magyar történelem szemszögéből tekint az egészre. Az pedig végképp nem állítható, hogy „konkrét eseményekre, meg-

¹⁸ Görömbei András: *Baka István költészetéről – három tételben* 2. *Döbling* = uő: *A szavak értelme*, 221.

¹⁹ Vö.: „...az önemészto belso szamvetes a meghasonlotsag ellenere is a »Magyarország nincs többé már csak bennem él« lehetőséget rettegő nemzetföltő magyarsággélményt takar.” Keresztury Tibor: *Megtisztító öszinteség (Baka István: Döbling)*, Napjaink, 1986/1. 27.

²⁰ Vö. Görömbei András: *Baka István költészetéről – három tételben* 2. *Döbling*, 222.

határozott történelmi helyzetekre” ne utalna²¹. A kozmikus-apokaliptikus képekbe is bebeszüremlenek a nemzeti történelem sorsmodelljei: „... sivalkodva kitörnek / az Orion-csillagbéli szörnyek / előzőnk a levert vidéket / Haynau- és Bach-pofájú rémek”. De az ország folyóinak és havasainak féltése is köthető – igaz, szándékosan későbbi – történelmi helyzethez – Trianon fenyegető réméhez: „ülök hát mozdulatlanul nehogy elrebbentsem folyóit / a havasok cukorsüvegét föl ne nyalják / a hajnalok csak ülök mozdulatlanul”.

Feltűnő, Baka milyen tudatosan, szinte pszichológiai alaposággal építi fel a döblingi utolsó napjait élő Széchenyi személyiségét. Megszállott szenvedélyességű vízió és történelmi tisztánlátás vegyül a hosszúvers monológjaiban. „A vers lírai hőse az idegösszeomlásból gyógyulva minden korábbinál élesebben és tisztábban látja a nemzeti rothadást (Széchenyi szavai), a pusztulást. A hatodik rész ezt a lehiggadt, metszően okos, saját sorsát és a közösséget együtt látó Széchenyit szólaltatja meg.”²² A vers hőse azonban az egész nemzet nevében is beszél: „az önvád, a bűntudat, amelyet Széchenyi jobbára az egész nemzet helyett vesz magára, nem csak a nemzet, de a teremtett világ rendje, Isten ellen elkövetett bűnből fakad. Így válik a kiűzetettség metaforája: *Döbling*, a hazátlanság, a nemzetpusztulás metaforája: *Magyarország*, és a teremtett világ rendjének megbolydulását kifejező metafora: a *Pokol* azzá a hármas metaforává, amely az első tételben még kifejtve szerepel (»Döbling-Magyarország-Pokol«), az ötödik tételben azonban eggyéolvad, s a Döbling többszöri, dobszót idéző ismétlésében összegződik.”²³

A *Döbling* tovább gazdagította a hosszúvers műfajában rejlő lehetőségeket: „hatalmas, görög sorstragédiába illeszthető, hatrészes önmegszólító monológ, (...) egyetlen éjszakába sűrített lélekdráma”²⁴. S az egész kötet versei „nemzeti magatartásunk, önismeretünk alapkérdéseit vetik fel illúziótlan bátorsággal, éjféketében.”²⁵

3. Ironikus történelemértelmezés: a hommage-versektől a szerepvers-ciklusokig

3.1 A nemzethalál-látomástól a nyolcvanas évek szakadozott díszleteiig

Az *Égtájak célkeresztjén* (1990) új verseiben Baka ismét Vörösmarty maszkját öltötte föl. A *Vörösmarty-töredékek*nek azonban később nem lett folytatása, a három korábbi hasonló verssel együtt csak afféle „virtuális” ciklust alkot.

A *Vörösmarty-töredékek* a *Halál-boleró* ciklusban jelent meg. A ciklus címadó verse a *Trauermarsch* és a *Mefisztó-keringő* folytatása, abban a tekintetben, hogy Baka ezekben a versekben zenei formákat kísérelt meg versbe átültetni. Ám míg a két korábbi vers a romantika korából veszi témáját és „zenei” formáját – amit (hozzávetőlegesen: a zaklatott ismétlésszerkezetet és a harmónia ötvözését diszsonáns szólamokkal) csak kiemel a versek látomásos képsége –, a *Halál-boleró* régebbi időkbe, a középkor babonás világába nyúl vissza, sejtethetően a Baka által is fordított Carl Michael Bellman dalainak a hatására. A csúfolódó-csipkelődő, nemegyszer sikamlós vagy útszéli szóhasználatú dalok valószínűleg a Yorick-ciklus felé nyitották meg az utat Bakának (no meg egy remek triptichon,

²¹ Lengyel Balázs: *Baka István: Döbling*, Kritika, 1986/2. 33.

²² Olasz Sándor: *Baka István: Döbling*, Kortárs, 1986/3. 166.

²³ Nagy G. i. m. 143.

²⁴ Grezsa Ferenc: *Baka István: Döbling*, Alföld, 1985/2. 83.

²⁵ Görömbei András: *Baka István költészetéről – három tételben 2. Döbling*, 222.

a *Fredman szonettjei* ihletői is) – a *Halál-boleró* ezek egyik előzménye. Felhívja azonban a figyelmet a *Vörösmarty-töredékek* egyik alapmotívumára is, amelyet Baka részben a *Szózatból* – vagy akár Madách Imre *Tragédiájából* és számos más múlt századi példából –, részben zenei mintákból, Ravel *Bolerójából* és Saint-Saëns *Haláltáncából* vehetett át. Ez a haláltánc-, a „nagy temetkezés” motívuma, ami mind Vörösmarty-nál, mind Bakánál nemzethalál-látomás formájában jelenik meg.

A vers egyik érdekessége – és a Baka-líra módosulásának is egyik jele – a tragikus látásmód ötvözése részben groteszk, részben ironikus elemekkel. A rétek hullóbőrűek, a tavaknak düledt hullószemük van, Isten – „a részeges sírásó” –: „Égi Vak”, „Fehér bot fényel”, s a beszélő sem másért könyörög hozzá, mint hogy vakítsa meg őt is. Az első rész zárlatában a magyar nemzet temetésén a sírt „Köszönti Isten a világra”, a harmadik rész második versszakában – az első négy kipontozott sor: az elmondhatatlant érzékelte – a többi nemzet, a „nagyvilág” örömmünnepet ül a sír körül, s még egy megbotránkoztató utalással meg is könnyebbül (azaz nemcsak a lelke terhetől, de könnyít is magán). A második rész képviseli azt a hangot – s szorosan véve csak ez tekinthető Vörösmarty-monológusnak –, amely a nemzettragédiát a kétségbeesett ember szemszögéből látatja. Baka itt bőven él szó szerinti vagy módosított Vörösmarty-idézetekkel, mindannyiszor tragikus színezetű látomás-részletekbe ágyazva:

*Nincsen remény nincsen remény
Az emberfaj tudom tudom
Tudom sárkányfogvetemény
E hullóbőrű csillagon*

A *Tájkép fohással* ciklus néhány hommage-versében, költőtársaknak ajánlott költeményében a tragikus szemlélet már teljesen háttérbe szorul. A nyolcvanas években végőráit élő, egyre ziláltabb állampárti diktatúra díszletei jelennek meg ironikus fénytörésben. Míg a tragikus minőség a nemzetsorsból az áldozattá válás stációira, illetve a hatalom démoni természetére vetett fényt, az ironikus a hatalom működésének kisszerűségét, illetve a kollektív felelősség elvét teszi világossá.

Az ironikus hangvétel megtalálására ösztönzőleg hatott Baka számára a műfordítás. Erről tanúskodik a *Jegyzetek egy fordításkötethez* alcímű, a Jozsef Brodskij-kötet – és egyben egy nagy versciklus – címét (*Post aetatem nostram*) szellemesen visszajára fordító verse: *Post aetatem vestram*. Időszámításunk után helyett: a ti időszámításotok után. Miként Brodskij-nál a végőráit élő Római Birodalomról van szó (Baka István fordításában: „A Birodalom olyan, mint a gálya, / mely szűk csatornán próbál áthajózni. / Az evezők a partot verdesik, s a / fedélzetet felszaggatják a sziklák. / Nem, azt nem mondhatják, hogy megrekedtünk!”), úgy Bakánál az összeomlás szélén álló szovjet birodalomról: „Örvendezünk hát, és nem is titokban”. A mű nemhogy imitálja Brodskij csevegős, indázó mondatfűzését, de szándékosan túl is hajtja, szinte parodizálja azt a közbevetések, elhallgatások bonyolult hálójával. Brodskij ezzel az idézettel kezdi versét: „A Birodalom a hülyék hona”. Baka – mintegy a római kor örököséhez fordulva – az olasz Dantét idézi: „Ezerkilencszáznolcvannolc telén / egy nagy sötétlő erdőbe jutottam”. A negyvenéves költő azért emeli ki e tényet, mert, talán már élete felén is túl, felcsillant a remény a Birodalom összeomlására. S e létállapothoz rendeli – mintegy ellenpontként – a hetvenes évek emlékét, amikor először találkozott Brodskij versével: „hetvenegyben ott, a Né- / va nyirkos partján *Post aetatem nostram* / – latin nevű – poémáját élém / letette egy boglyas fiú a roppant, / Nyevszkij proszpekti ház emeletén”. A félbehagyott gondolatokon átindázó szöveg még most is csak áttételesen, utalásokkal meri kimondani, mint viszonyult akkor, a hetvenes években, a Birodalomhoz:

*bizony, nem hittem volna akkor én
(bocsánat, hogy két rímet visszahoztam);
hol is tartottam? nyolcvannyolc telén
a hetvenegyedik évbe így jutottam
vissza – virult a genszek, és remény
se volt, hogy egyszer az archívumokban
elsüllyedtek akták – post aetatem vestram –
előkerülnek, feldereng a fény,
s ex oriente Szamara de lux-ban
gördülnek új gen(min)szekek felém...*

Az idézet két utolsó sora iróniába csomagolja az illúziótlan tisztánlátást, ami a változások üdvössége közepette is észrevételi, hogy a régiek új alakban bukkannak föl hamarosan a fényre.

Míg Brodskij versciklusa epikus jellegű, külső nézőpontú történetmondóval, Baka verse epikus történetdarabakkal színezett lírai költemény, amelynek költői énje a vágáns dalnokokra emlékeztető iróniával reagál a történelmi változásokra; nem feledve, hogy a változások ellenére a pozíciója, létstátusa alig változott: „elég is ennyi – némulok, szegény / magyar, ki – hetven éve már – sarokban / térdeplek Európa szegletén.” E hetven év történetét foglalja majd a Sztyepan Pehotnij-ciklus néhány tömör lírai képbe.

Szintén az életút határát jelző megállapítással kezdődik a *Markó Bélának, Marosvásárhelyre* ajánlott *A negyvenedik év szonettje*. Már a felütés rögzíti az ironikusan szemlélt lét-szituációt, az egyén tehetetlenségét a fölötté elszáguldo idővel és külső hatalmakkal szemben:

*Betöltöttem a negyvenedik évet
és engem is betölt a negyven év
s redám ki ifju nem vagyok se vén
akár a rím úgy kancsalít a végzet*

A határpont viszonylagossága, a sokáig rabságban tengődő ember *gyanakodó* reménye kap hangot: „mindennek vége ez talán a kezdet / mi kezdetik talán a vég”. „Babilon, Déva, Jerikó” példája inti óvatosságra a változásokkal számot vető költőt – s a második tercetében ábrázolt létállapot, a szellemi-mentális porlódás-romlás ténye:

*a templom áll habár a nemzet omlik
s a nyelv akasztott kéklő nyelve romlik
rothad hiába éles mint a tör*

A Döbrentei Kornélnak ajánlott *Szonett és ellenszonett* már-már szatirikus hangütésű égi látomását – „és most fölöttem rózsás húsu felhő / fény-ujjal ágyékán matat / elbűvölő a festett pillanat / s be kár hogy lassan szétfolyik a delnő” – hervasztóan fullasztó földi képek ellensúlyozzák a mindig, okkal-ok nélkül üléstermekben aszalódó hivatalnokokról:

... foszlik sebesen mi megigézett

*s még sebesebben a nyolcvanas évek
díszletei a dezodorozott
hónalj-üléstermek az elnyomott
bűz amely átítatja még a véget*

Ez az olykor szatírába hajló, az erotikát is torznak, elfajzottnak mutató ironikus világlátás teljesebb ki a Yorick-ciklusok verseiben.

3.2 *Kettős közösségi és önazonosság: Liszt Ferenc éjszakái*

Hogy Baka mégsem a Vörösmarty-verseket építette ciklussá, annak egyik oka lehetett, hogy már nagyon korán zenei ihletésű ciklusban gondolkodott: „Mostanában különösen Mahler műveit hallgatom sokat, ebben az egyszerre ironikus és emelkedett zenében közep-Európa kisvárosait »látom«. Én is kisvárosban nőttem fel, de eddig »képileg« még csak a környezetét dolgoztam fel magamban. Talán ezután – s ehhez az első ösztönzést Mahlertől kaptam”²⁶ – nyilatkozta már 1978-ban. Gustav Mahler helyett Liszt Ferenc lett a ciklus hőse – a versek is jobban kötődnek egyfajta szélesebb nemzeti, mint regionális, kisvárosi látásmódhoz vagy tematikához. Még akkor is, ha a nyitó darab Liszt szekszár-di tűnődését fikcionálja. A kisvárosiasság azonban átstrukturálódik a magyar nemzet európai provincialitásává.

Még a *Döbling* című kötetben jelent meg a *Liszt Ferenc éjszakája a Hal téri házban*, a Graves-díjjal jutalmazott vers, amely az először szintén a harmadik kötetben publikált *Mefisztó-keringővel*, az *Égtájak célkeresztjén* új versei között megjelent *Szürke felhőkkel* és a *Balcsillagzattal*, valamint egyetlen új verssel, a *Gyászmenettel* állt össze ciklussá a *Farkasok órájában* (1992).

A *Liszt Ferenc éjszakája...*²⁷ a történelmi helyzet egyszerre illúziótlan és ironikus számbavétele. A *Magyar rapszodiákat* szerző Liszt részben személyes kudarcként, részben nemzeti sorstragédiaként éli meg, hogy „a rapszodiák / aranysujtása megfakult molyette / díszmagyarodon, én szegény hazám”. A Teremtés kudarcát tétélezi a vers – mégpedig több szinten: az alkotóművész kudarcra tükröződik az égi szférában is: „a / mennybe, mint ősszel felázott talajba / a krumpli, belerohadtak az angyalok”. De a nemzeti öntudat megteremtésének kudarcáról is szó van: „Bemuzsikáltalak az Európa / Grand Hotelbe, s nem vettem észre, hogy / neked a konyhán terítettek.” A vers apokaliptikus romlást és nemzeti sanyargatást egybefogó zárлата Baka egyik legerőteljesebb verszárása. Egy röpke utalásban felvillan Marx szelleme (amint „fejéről a talpára” állítaná Hegelt), illetve a 20. század második felének magyarországi (kelet-európai), a transzcendenciától megfosztott lélekölő atmoszférája. A zárókép teljes metaforájában mind a szerephez illő 1850-es évek, mind Baka korának léthelyzete érzékletesen fejeződik ki:

*halbűzös, fejtetőre állított
Mindenség, amelyben az angyalokból
keményítőt főznek vagy krumpliszeszt, és
a kokárda a lólap közepe.*

Kiüresedett, rothadó mennyet ábrázol a nyitó vers – a Sátán hegedűszavával nyit a *Mefisztó-keringő*. A jambusi – olykor chorijambussal gyorsított – 9-esek és 8-asok dinamikája és a mellérendelő szerkezetek halmozása révén sodró lendületű dikció poétikai szinten is a Sátán diktálta tánc tempójába vonja az olvasót. Az 5 tizenöt soros strófájú mű aranymetszéspontján, a harmadik szakaszban bontakozik ki a vers félelmetes látomása a temető halottainak meglevenedéséről. A vers ajzott, torz erotikája – „a hölgyek izzadt

²⁶ „Közösségre vágyakozom”, 129.

²⁷ Érdekes, hogy a nyitó vers *éjszakája* és a cikluscím *éjszakái* formulája – Fülep Lajos *Ady Endre éjszakája és éjszakái* tanulmánya révén – Ady alakját is hozzárajzolja Lisztéhez.

szirmai / mint párzás közben megfagyott / csigák tapadnak össze” – készítette elő e groteszk látomást:

*remeg a bálterem remeg
s vonagló kékes ajkait
széjjelnyitja a temető
odvas fogai sírkövek
vacogva villannak elő
örvénylik részegen a valcer
míg a föld megundorodik
és gyomortartalmát kihányja
csontváz-serpentin koponya-
konfetti esőzik a bálra
és örvénylik aranyfog rendjel
a holtak fölkaavart pora*

A vers alapgondolata szerint mindnyájan a Sátán dróton rángatott bábu vagyunk. Így válik a tánc saját haláltáncunkká, egy öntudatára nem ébredt nemzet végvonaglásává. Ennek az üzöttségnek allegorikus kifejezése a *Balcsillagzat*, amelyben az öröklét ígérete csak ironikus értelemben adatik meg: „Balcsillagom, lobogj az éjszakában, / gyalázatunk, akár a fény, örök”.

A *Mefisztó-keringőben* a groteszk, a *Balcsillagzatban* az irónia révén válik a tragikum mintegy kívülről szemlélt tárggyá. A *Szürke felhők* ötvözi a két minőséget, visszataszítóan groteszk Isten-képe – „Felhők lefittyedt bőrredői / a golyvás alkonyati égen – / valaha másnak láttalak / most – lüktető hullótoroknak” – a blaszfémikus irónia által válik még lesújtóbbá: a hulló-Isten elemésztette ember lesz a zárlat szerint Isten vemhe: azaz a vemhe inkább „ürüléke” értelemben olvasandó.

A *Gyászmenet* önmagában megismétli az egész ciklus pusztulás felé tartó folyamatrajzát: „a variált refrénként strofikusan visszatérő sorok szerint a gyászmenet »vakon vonul«, »némán bolyong«, »süketen bolyong«, »kővé meredt«, »málladozik«, végül – és már múlt időben – »szétporladt«.”²⁸

A *Liszt Ferenc éjszakái* ciklusban a nemzeti sors folyamatrajza egyben személyes – a Liszt Ferenc-i – sors története is, mint ahogy Liszt személyében a nemzet identitástudatának problematikája is benne rejlik. Liszt identitásának kettősségei jellemzőek a 19. századi Magyarországra, illetve a Trianon utáni, a határokon kívül kisebbségbe szorult magyarságra is. „Magyarság és idegenség (mint magyarnak és idegennek lenni egyszerre), otthonlét és kítaszítottág összefonódik Liszt személyében – miként a több milliós számban határain kívülre szorult, a határain belül saját magyarságával meghasonlott, illetve annak számon tartásáról leszoktatott magyar nemzetben is e kettősségek kavarnak a második világháború után.”²⁹ Mind a Vörösmarty-, Ady- és Liszt-szerep verseiben „a közösséget felemelni, szellemileg, lelkiileg gazdagítani, a maga értékeiben megerősíteni törekvő személyiség lehetetlenné válásával, tragikus létszituációjával azonosul Baka István költői személyisége, s a megnevezéssel, a kimondással ennek a szituációnak az abszurditása ellen tiltakozik.”³⁰

²⁸ Nagy G. i. m. 154.

²⁹ Uo.

³⁰ Görömbei András: *Baka István költészetéről – három tételben* 3. *Farkasok órája* = uő: *A szavak értelme*, 223.

3.3 A világ alulnézetből: Yorick-versek

Ha a nemzeti önazonosság sérül, és e sérülés oka, jellege nem fogalmazható meg nyíltan, mert hatalmi érdekeket sértene a kérdéseket feltevő művész, szinte ösztönös reflex a kérdések álcázása. Az álca a lírában legtöbbször valamilyen, első látásra félrevezető maszk, szerep felvétele. Baka István korai maszkverseiben ez a kényszerűen álcázó attitűd is tetten érhető. Ám Petőfi, Vörösmarty, Liszt vagy a kurucok maszkját felolteni nem csupán álcázást jelent: a nemzeti identitás csak folyamatában ragadható meg, így bármilyen jelenkori sérülése végeredményben a múlt legkülönbözőbb eseményeihez is kapcsolódik.

Ha az álcázás kényszerének megszűnte után is maszkot ölt a költő, feltételezhetjük, hogy ebben az ösztönös reflex továbbélésének is van szerepe. Fontosabb azonban, hogy az ilyen esetben elsősorban poétikai megfontolásokról lehet szó. Baka a Yorick- és Sztjepan Pehotnij-verseket 1990-ben kezdte írni. Ekkoriban semmi szükség nem lett volna már az „álcázó kód” működtetésére. (Ez különösen az első esetben szembetűnő, hiszen Pehotnij megteremtése aligha lett volna lehetséges 1989–90 előtt.) Többről van tehát szó, mint kényszerű rejtőzködésről, áttételes fogalmazásról.

Yorick sokszorosan közvetített figura: Shakespeare *Hamlet*jében „szerepel” – egy halott koponyájaként. Nálunk először Kormos István „keltette életre”, Baka tehát Yorickkal egyszersmind újabb nemzeti hagyományt kapcsol be költészete áramába. Yorick ugyanakkor jóval kisebb, ránk hagyományozódott tehertételt jelent, mint a kulturális emlékezet legfontosabb darabjai: akár az antik hagyományra, akár a Bibliára gondolunk. Yorick: nem sűrűn teleírt lap, így több teret ad a művészi teremtésre, innovációra. (Bár az is igaz, hogy Shakespeare *Hamlet*je maga is meglehetősen széles kulturális hagyomány alapműve.) Mindenesetre Baka „a demitizálás szándékával”³¹ nyúl az európai műveltség egyik nagy mítoszához – ezt jelzi a hősválasztás, amelynek révén a képlet – Hamlet kezében Yorick koponyájával – megfordul, Yorick tartja kezében az elhunyt Hamlet koponyáját.

A Yorick-szerep felszabadította Baka versnyelvét a jórészt maga vállalta kötöttségek alól. A groteszk és ironikus minőségek mellé itt már a nyers szókimondás, a szabadszájúság, esetenként a trágárság társul a szöveget gazdagító, ugyanakkor fel is lazító elemként. Korábbi önmagához képest a Yorick-versekben apoétikus, depatetizált a Baka-líra; ez az azonban nem jelent lírai programként értelmezhető költőietlenséget, Baka csak fel lazítja a kereteket anélkül, hogy a kor jellemző irányzataihoz kapcsolódna, gondoljunk bár Petri György vagy Tandori Dezső költészetére. Persze Baka ez alsó, nemegyszer argó jellegű nyelvi regiszter hitelesítését, elfogadását nem bizza a véletlenre: erre is szolgál Yorick „társadalmi státusa”, lévén udvari bolond.³²

A szándékos anakronizmusok is jelzik: Baka nem történelmet lírizál, hanem történelmi kulisszák segítségével mutat rá az emberi sors bizonyos tértől és időtől független jellemzőire. Arra, hogy azok a sorsképletek, amelyek a 20. század végi magyarság életét meghatározzák, hasonló formában léteztek és létezhetnek más térben és időben. Norvég-dán helyett svéd-dán függőségi rendszer szerepel a versciklusban. Ám hogy e viszonyrendszer minden értelmezői önkény nélkül megfeleltethető az orosz–magyar – vagy talán még inkább: a román–magyar – kapcsolatnak, arra maga a szöveg hívja fel figyelmünket, a *Yorick monológja Hamlet koponyája felett* soraiban:

³¹ Szilágyi Márton: *István jelenései (Baka István költészetéről)* = uő: *Kritikai berek*, Balassi-JAK, Budapest, 1995. 55.

³² Vö. „A bolond veszélyes határokon él. (...) A bolond egyrészt talpnyaló, másrészt a legkeményebb ellenzéki. A bolond államtitkok beavatottja. A bolond a kristálytisza józanság és az örület beavatottja.” Darvasi László: *Yorick, Hamlet koponyájával. Baka István új kötetéről*, Délmagyarország, 1992. jún. 12.

szegény Hamlet amikor még a te bolondod voltam
senki se kapott kardjához ha dánul mondtam vicceket
persze a svéd is szép sőt igazi kultúrnyelv nem úgy mint a dán
s az urak a hasukat fogva röhögnek mucai kiejtésemen
(...)

Helsingöörtől nem messze kecském van és gazdasszonyom
az enyémmel is csángóbb tájszólással...

A svédde gyúrt Dániában a kultúrnyelvvvel a szellemi, morális barbárság is meghonosodik. A transzcendens szféra eljelentéktelenedése, sőt szándékos megszentégtelenítése szintén inkább közép-európai jelenség – itt *Fortinbras* képviseli királyi szinten:

...ilyenkor arra figyelmeztetem hogy
ne túrja orrát és ne köpködjön a szőnyegekre
ott van a köpöcsésze mit Cellini mester
szenteltvíztartónak csinált megfelel hát e célra is
s hogy tartja azt a jogart Hamlet még a farkát
is előkelőbben fogta a pizsoárban
mivelhogy nem a fal mellé járt mint a svédek

Számtalan, a mi korunkra utaló jelet lehetne még felsorolni a letiltástól a beépített embereken, spionon, ügynökön át a rendszerváltásig. Kétségtelen, részben a mi negyven évünkről van szó, határokon innen és túl. De „e leképezésben egyetemes, örökérvényű igazságok fénylenek”³³. A mű az alávetettség-zsarnokság, alkalmazkodás-szembenállás, önfeladás-önmegőrzés végleteiről is szól. A túlélés különböző – nyilván nem egyformán sikeres – módzatairól.

Négy év múlva a már lezártnak hitt ciklushoz mintegy toldaléku elkészült a *Yorick visszatér* két Yorick-verse, a *Yorick visszatér* és a *Yorick panaszdala*. A rendszerváltozások történetét vázoló Yorick monológjai után egy kvázi-rendszerváltozás hívta elő Yorickot: az 1994-es magyarországi, részleges visszarendeződésként is értelmezhető választási eredmények. A hét tíz soros, jambikus, párrímes szakasz közül a negyedikre, nagyjából a vers aranymetszés pontjára esik a meglehetősen egyértelmű politikai aktualizálás:

Itt isten az kinek bár púp a hátán
Koalíciós partnere a Sátán
Hol jobbra ülve hol meg balra fent
Így működik az égi parlament

Az allegorizálás égi szférába transzponálja a politikai eseményeket, mindvégig következetesen, s ennyiben Baka korabeli verseszményét követi, egyben fönntartja az értelmezés többirányúságának lehetőségét, elhárítva az egysíkúság veszélyét: egyszerre vagyunk Dániában, idehaza, s a „káplár-hierarchia” szerint működő Mennyben (sőt régmúlt bibliai időkben, mint erre Ararát, Ábel és Káin, Noé említése is felhívja a figyelmet). A szorosán kötött formát azonban fellazítják az olykor szavakat is megtörő áthajlások, s ami egykor a tragédia teljes átélésével, az áldozatiság hangsúlyozásával jelenetездődött, az itt most ironikus, sőt szarkasztikus hangon, ugyanakkor a Yorick-szerephez illő kivagyfi vagánysággal és vagáns szókimondással fogalmazódik meg:

³³ Darvasi L. i. m.

*Helsingőr úgy lebeg a semmiben
Ahogy Noé kasztrált hímtagja éppen
(Nem megható e bibliai képm?)
De hát mit ér a vén kasztrációja
Lányát fiát meghozta már a gólya
S elfetrenghet holtáig részegen
Véget nem ér amit e sárgolyóra
Kimért az Úr s akárcsak ideleln
Kétharmaddal dönt a történelem*

*Fent vagy elég az egyszerű többség
Hogy ezt a kis világot romba döntsek
Ki tudja hogy amott kibem mi munkál
Ki mirtuszt nem kapott kinek meg oltár
Eleg díszes nem épült jaj ki tudja*

E velejéig romlott égi s történelmi léthelyzetben Yorick a dacos öntanúsítást választja, ezt is a szerepéhez illő blaszfémiával:

*S ha minden varjú azt károgya voltál
Azt felelem nyugodtan félig holtan
Igazatok van udvaroncok voltam
De nem ti én én támadok fel újra.*

Azt a kényes egyensúlyt, amit Baka a *Yorick monológja*iban megteremtett, nem engedvén, hogy akár az aktualizálás, akár a történetiség felé billenjen a mérleg, itt a *Yorick alkonya* állítja helyre: aktuális töltete, politikai vonatkozása csekélyebb. Nagyrészt az ügynökök említésében s e Nagy László-s szentenciában merül ki: „Émelyítőn becukrozott a nép”. Itt már a halállal számot vető, a halálra készülő költő monológjáról van inkább szó, talán a bebörtönöztetés is a betegség, a halálra ítéltetés metaforája. Igaz, a zárlat még mindig a lélek sanyargattatását, a pusztuló világ lélekromboló hatását hangsúlyozza: „tudom nem a testem / Világ-cellámban lelkem rothad el.”

A Yorick-versek Bakája „szinte közvetlenül reagált bizonyos személyes történelmi tapasztalatokra, a széthulló, szétrohadó világ képzetébe építve bele saját szituáltságát – még ha hibátlanul működő költői ösztöne ezúttal egy többszörös kulturális utalórendszer kereteibe is illesztette bele az érintettséget.”³⁴ A ciklusnak egyik újdonsága az a tragikomikus játékoság³⁵, amit Baka Yorick, az udvari bolond szerepéhez hűen alakít ki, bizonyára nem függetlenül Kormos István példájától.

3.4 *Kettős kulturális kód: Szytepan Pehotnij testamentuma*

Szytepan Pehotnij lefordítva nagyjából annyi mint 'Gyalogos István', 'Baka István'. Itt tehát úgy ölt maszkot a költő, hogy kimondottá, hangsúlyossá teszi önmagával való azonosságát is. Én és nem-én határainak felbontása nem pusztán költői játék, nem is csak az én-identitás bizonytalanságát tételző posztmodern belátás: a két kulturális kód egymásba írhatóságáról is szó van. A két kulturális, társadalmi-politikai közeg egymásba olvadása, egymásba olvasása persze elsősorban nem kulturális összefüggéseken, hanem az

³⁴ Szilágyi M. i. m. 55.

³⁵ Vö. Görömbei András: *Baka István költészetéről – három tételben* 3. *Farkasok órája* = uő: *A szavak értelme*, 225.

1948–1988 közötti közös történelmi-politikai sorson alapul. Hogy ezeket az összefüggéseket Baka nem csak a rendszerváltás után fedezte fel vagy merete feltárni, arra egyértelmű bizonyíték, hogy a ciklus *Első füzet*ében jó néhány még a hetvenes-nyolcvanas években írt vers szerepel, s került ezáltal mintegy új poétikai környezetbe.

Sztyepan Pehotnij „a kollektív emlékezet megtestesítője, afféle 20. század végi krónika, akinek a tudatán szinte átzuhan az orosz történelem.”³⁶ Az orosz történelem persze közép-európaiakat is jelent, mint erre a név fordítása minduntalan figyelmeztet.

Míg az *Első füzet* inkább csak prelűdje a ciklusnak, a *Második füzet* és a *Harmadik füzet* már valóságos tablósorozata az elmúlt hetven év orosz valóságának Bocskarjova-osztagostul, GUM-ostul és csésztül, urkástul (még hosszan lehetne sorolni a jellegzetes reáliákat). Hangsúlyozandó azonban, hogy a *Harmadik füzet*ben „a múlt orosz kultúrája (...) már nemcsak az áldozat szerepében, az erőszakítélet objektumaként van jelen, hanem mint ellenerő az általános pusztulás és elvadás folyamatával szemben.”³⁷

Persze az alaphangulat már az első részben jól kirajzolódik: Raszkolnyikov „Baltaként rándul”-ó szíve (*Raszkolnyikov éjszakái*), a kutyasors látomásában az égen „Rúgások csilagképei” (*Kutyja*), a „Vad szívlokés vak vodkabúz” önemészti szenvedélye (*Rachmaninov zongorája*), a „néma és sötét / Vágányok” (*Prelűd*) – mind-mind egy lefojtott világról, megfojtott szenvedélyek honáról adnak számot. Legplasztikusabban – és szarkasztikusán persze – a *Hodaszevics Párizsban* rajzolja meg az orosz valóságot: „Kátrányszínű s klozettszagú az égbolt. / Csukd be a század ablakát! Elég volt!” E szonett zárlata az alkotó-teremtő emberi cselekvést is hiábavalónak ítéli:

*E korszak semmitől sem ódzkodik.
Rút katlanából ránk borult a szenny.
Tedd le a tollad! Torkig ér a menny.*

A *Második füzet*től az ironikus szemléletmód válik uralkodóvá, mint Baka más, ez idő tájt írt verseiben is. A kitalált esendőségét, védtelenségét a rá leselkedő veszélyek ironizálásával viszonylagosítja: „Az én csizmám lyukas. A hólé / Nyelvével körülnyalogat, / Megízlel – jó lennék-e estebédre / A fagyhalál falkáinak?” (*Téli út*) A hatalom perverz „tapintatát” érthetjük meg a *Hideg teremben hölgyek és urak* révén: „Szuronyra tűznek mindegy férfi nő / De csak ha minden húr elhallgatott / A bolsevik művészettisztelő”. Az *Oroszország asszonyaihoz* az örök asszonyi („Das ewig / Weibliche”) eltűntét kesergeti: „Lapátos, köpködő, pufajkás / Menyecskeink volnának Éva / Leányai? (...) Otromba férfizajtól és kenő- / Olaj szagától kótyagos fehérnép”. Ugyanez az *In modo d'una marcia* keserű anapesztusaiban: „Mít üvölt ez a kasszai szotyka? / Sose tudta ez itt, mi a nő.” A *Leningrádi estében* a korszak legszentebb tabuját sérti meg Pehotnij-Baka a bolsevik hatalom jellegzetes eszközét, a jelmondatot (és fő kiagyaloit, az ideológusokat) „blaszfémizálva”: „Egy égi száj jelmondatot bőfög: // Lenin-ikonosztáz a tér fölött...” Vagy a másik hatalomgyakorló (hatalom-fitogtató) eszközt, a kongresszust kigúnyolva *A tengerhez* című darabban: „Nyál tengere, amit összefröcsögtek / Kongresszusok küldöttei, / Sirályok öröködnék fölötted: / Iljics dús szemöldökei”. E lefojtott atmoszférában a vodka és a testi szerelem nyújthat némi, ideiglenes menedéket: „De vodka vár és halkonzerv, ha végül / Megérkezel hozzám a kis lakásba. / Kezdhethet máris söprésbe, mosásba, / De jobb, ha most a testünk összebékül, // Kirángva minden vágyát és dühét.” (*A szigetekre szánon*) Allegorikus képsorral, az *Alászállást a moszkvai*

³⁶ Nagy G. i. m. 178.

³⁷ Guszev, Jurij: *Baka István: Sztyepan Pehotnij testamentuma*, Tiszatáj, 1999/9. 118.

metróba pokolraszállásként ábrázolva foglalja össze Pehotnij életérzését, világérzékelését a ciklus utolsó előtti verse. Itt is az elférfiasodott, elállatiasodott nő rettentő hősünetet – minden diktatúra jellegzetes nőalakja, aki éppen női (és emberi) mivoltából vetkőzik ki:

*Kit lágyíthatnék meg dalommal én
Talán az ellenőrnő-Kerberoszt
Ki öklét rázza és üvölt felém
S ígér milíciát és Tartaroszt
Nem inkább vissza föl a napvilágra
Bakkhánsnők vermutmámoros karába*

A ciklus záró verse (*A Nagyszínházban*) visszatér Baka egyik kedvelt víziójához, a haláltánc-látomáshoz, egybemontírozva azt a közösség „személyiségének” megroppanásával, végső magába zárkózásával: „...Elfedve még az új tragédiát / Mely végkifejlete felé rohan // A nagy finálét melyben színre lép / S magába mint verembe hull a nép”.

A *Harmadik füzet* amennyiben módokat kínál az ellenállásra, a szembeszegülésre is, annyiban személyesebb is. Talán mert az ellenállás a rendszer fennállása alatt csak személyes ügyként volt kivihető? Lehet. Miként az is valószínű, hogy Baka személyes sors-tragédiája, súlyos betegsége, szembenézése a halállal is hozzájárult a személyesebb hanghoz, még inkább a hagyakozó gesztushoz. Egy csavargó hányattatása válik egy egész nép szenvedéseinek metaforájává – a két eseményszint a csavargó részeg álmaiban folyik át egymásba (*Szentpéterváron újra*). Pedig itt már a rendszer bukásáról is értesülünk: „hát megértem / Mondtam magamban hogy Lenin ledől”. S miközben „hol írásra, hol sasra” fordul „Az orosz história garasa”, a „Kihűlt, mosogatólélszürke éj” nyújt siralmas menedéket az élet kitaszítottjainak (*Társbérleti éj*).

A szembenállás elsősorban az értékes kulturális hagyomány megnevezésében, feltámasztásában testesül meg. A csavargó víziójában Mandelstamtól Ahmatován, Blokon, Hodaszevicsen át Puskinig az orosz irodalom száműzöttjei, elhallgatott (vagy éppen mártír) szerzői vonulnak fel (*Szentpéterváron újra*). A *Társbérleti éj*ben Bulgakov *Mester és Margaritájának* alakjai elevenednek meg, az *Előadás után* a *Don Carlost*, az *Álmatlanság* Proustot idézi meg. A *Testamentum* pedig szinte gyűjtőmedencéje az elődök hasonló gesztusú szövegdarabkáinak Tarasz Sevcsenkótól Kosztolányin, Juhász Gyulán, Zrínyi Miklóson át Baudelaire-ig.³⁸

Hogy Baka maga is fontosnak tartotta két különös teremtett figuráját, a félig Hamletté vált sosemvolt-Yorickot és a félig orosz, félig magyar, de legfőképpen kelet-közép-európai Pehotnijt, az nyilvánvaló abból a gesztusból, hogy *Búcsú barátaitmtól* című versében végleg elbúcsúzik tőlük. Paradox, hogy éppen az nyújthatott vigaszt e hányatott korban Yorick-Pehotnij-Bakának, akit Pehotnij oly sokat bíralt lázálmos monológjaiban, vízióiban:

*Jó volt-e élni mondd Yorick s Sztjepan te
Vagy legalábbis elviselhető
Vigasztaljon ha nem fogad be Panthe-
On titeket befogadott a Nő*

³⁸ Erről részletesebben l. Nagy G. i. m. 189–191.

Baka István már meghalt, amikor a hagyatékából előkerült Sztyepan Pehotnij feltámadása révén Pehotnij még egyszer szót kapott. A töredékben maradt vers utolsó szakaszában a feltámadó Pehotnij a halál bizonyosságáról beszél:

*Voltam, ki voltam, s vagyok, ki vagyok,
De nem leszek – csak ennyit tudhatok
Előre, biztosan, de semmi mást,
Így ítélj meg s a bűnöm így bocsásd!*

4. Századvégi látletelek és utolsó üzenetek

4.1 Egy korszak búcsúja: Farkasok órája

A *Magdolna-zápor*, a *Tűzbe vetett evangélium* és a *Döbling* kötetei: Baka költészetének első korszaka. Egységes metaforika, apokaliptikus látásmódba szőtt nemzetisors-értelmezés, a tragikum mint uralkodó esztétikai minőség, többnyire jambikus és négysoros strófa, általában fél- vagy keresztrímekkel – így írható körül az a poétika, amelyet Baka kötetéről kötetre következetesebben vitt végig.

Az *Égtájak célkeresztjén* új verseiben válik nyilvánvalóvá e líra módosulása: a versmondatokba mind erőteljesebben szivárognak be a köznapi nyelv elemei, a formák töredezettebbé válnak, a tárgyias kifejezésmód felé fordulásra is van példa (*Angyal, Thészeusz*)³⁹. E folyamat egyes előzményei már néhány korábbi versben megfigyelhetők⁴⁰: az ironia már a *Trauermarschban*, *Mefisztó-keringőben*, *Háborús téli éjszakában* megjelenik⁴¹, ugyanezen versekben hajlik el a tragikus-apokaliptikus képiség a groteszk-apokaliptikus felé, s bomlik fel a strofikus versszerkezet változatosabb és szabadabb képletekre.

A *Farkasok órájában* e változások következményei is jól megfigyelhetők, az is szembe tűnővé válik azonban, hogy az egységes, allegorizáló metaforarendszerről nem mondott le teljesen Baka – nem is mond le soha: a *Sztyepan Pehotnij testamentuma* (1994) és a *November angyalához* (1995) versei között is jócskán találunk ilyen elven felépített költeményt. És az ironikus-groteszk látásmód sem válik egyeduralkodóvá,⁴² sőt az utolsó két kötetben némileg megszelídül, s újra hangot kap a mélyen átélt tragikum – nyilván a költő súlyos betegsége, halálközelség-élménye következtében is.

A *Farkasok órája* negyedik ciklusa, *Az Apokalipszis szakácskönyvéből* szerves folytatója a *Döbling* apokaliptikus verseinek, épp csak a versek valamivel játékosabbak, ironikusabbak („Homorún / borul fölénk, mint szájpaddás, a menny: / begyulladt boltozat, nyál-

³⁹ Vö. Lator László: *Baka István égtájai* = uő: *Szigettenger*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 308–309.

⁴⁰ Füzi László hangsúlyozta Baka két utolsó kötete kapcsán, de a korábbiakra nézve is igaz: „...a költő világa nem kötetről kötetre változik, hanem lassú átalakulásokkal, átfejlődésekkel”. Füzi László: *Szerepverek – sorsverek* (Baka István: *November angyalához*) = uő: *Balvégzetű évtized?* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996. 90.

⁴¹ Vö. „Azok voltak az első kimondottan nem a metaforára, hanem az iróniára épülő verseim.” *Nem tettem le a tollat... Zalán Tibor beszélgetése Baka Istvánnal* (1994 nyara), Tiszatáj, 1997/9. 26.

⁴² Vö. „Ott sem »költőietlen« Baka, ahol ironizál, parodizál, ahol idézőjelbe tesz megszentelt hagyományt. Ha olykor elhagyja is a rímet, az időmértéket nemigen, képalkotó képzelete pedig töretlen. Nem kevésbé törekszik a szinte retorikus jellegű megszerkesztettségre, nem egy ízben (...) keretbe foglalja a verset, máskor a keret a nyitó tétel átformálását, visszavonását teljesíti ki, folyamatot zár le, az időiségébe lépett lét helyzetét körvonalazza.” Fried István: *Baka István „benső világtere”* = uő: *Árnyak közt mulandó árny. Tanulmányok Baka István lírájáról*, Tiszatáj Könyvek, Szeged, 1999. 122–123.

gleccserek, – / nazális szél szipákol odafenn”), sőt még a szomorkás idill is hangot kap a *Kerti óda* meglehetősen társtalan soraiban: „Elégedett az égi kertész, / és tán a mennyek susztere / is, ki a legfénylőbb sugárral / Isten bakancsát fűzi be.” Persze a ciklus hangvételét a nyitó vers, az *Örökség* határozza meg:

*élősködünk, s nem csak mi, ámde fenn
az angyal-regimentek is, – miénk lett
a bomló, édes, rég kihűlt tetem;
zabáljuk hát, míg át nem jár a méreg.*

Szintén apokaliptikus jellegű, de társadalmi töltésű a *Farkasok órája* ciklus. Rendszerváltás környéki közérzet-versek, melyek egyrészt, egységes metaforikájukkal, visszautalnak Baka korai verseire, másrészt már előremutatnak utolsó, óvó üzenetet, figyelmeztetést megfogalmazó verseiig. Az *Esős tavasz* bravúrosan végigvitt anapesztusokban – az orosz líra leggyakoribb metrumában – búcsúztatja a letűnt birodalmat, a felcsillanó reménnyel, hogy nemsokára végleg kivonulnak a szovjet katonák. Mégsem a hurrá-hangulat vagy a felszabadultság-érzés jellemzi, hanem a hosszú kínzó évtizedek elmúltá utáni fásultság, kiüresedtség:

*Hetek óta esik, hetek óta
csukaszürke az ég.
Katonák menetelnek, a nóta
ugyanaz, ami rég.*

A nemzet lassan-lassan tán megszabadul a megszállóktól; a nemzeti színekbe azonban – a kukában kotorászó öregember szatyrán – a szegénység és igénytelenség, a sebzettség, illetve a romlás metaforái vegyülnek:

*Parizer, nem a vér, a piros ma,
a fehér meg a géz;
s mi a zöld? Kenyerünkbe torozva
bevonult a penész.*

A nemzethalál-látomás után – „S kiterítve – halott ez az ország? / S a világ ravatal?” – rendkívül pontos, a korabeli magyar gazdaság állapotára is utaló, mégis távlatosított képpel áll előttünk a fenyegető századvég:

*Ma akadnak, a tort akik állják,
de utána vezek-
leni kell, ha – benyújtva a számlát –
jön a fin de siècle.*

Még a rímhívó szó eltérése is mintha a fenyegető jövőre utalna. S a vers itt véget is érhetne. Ám Baka, ekkoriban írt verseiben mind gyakoribb eljárással, önreflexív kódát csatol a kereserű dalhoz. A reflexió – József Attila és Szilágyi Domokos egy-egy versére is utalva⁴³ – az alkotás terébe is bevonja a társadalmat bomlasztó, rothasztó erőket, azt állítva ezzel, hogy semmi (és senki) sem vonhatja ki magát a mindent megmérgező hatalmi viszonyokból:

*Csupa rom, csupa rím, csupa omlás
ez a vers, – magyaros
csak a rög, csak a rag, csak a romlás,
s noha nyers, takaros.*

⁴³ Erről részletesebben l. Nagy G. i. m. 107.

A vers rendkívül gazdag hangzás- és ritmusvilága itt éri el tetőpontját, anaphorás szerkezetekkel, a cs és r hangok alliterációs szimbolikájával, az igék hullásképzetét erősítő anapesztusokkal. Baka azonban jó érzékkel nem a tetőponton zárja a verset, a nyitó strófával variatív keretet alkotó zárlattal a verset átható romlás, bomlás, rothadás folyamatjellegét emeli ki.

Az *Esős tavasz* párverse, az *Őszi esőzés*, amely az előbbivel keretbe zárja a *Farkasok órája* ciklust, s mintegy inverze is a nyitó versnek, amennyiben az anapesztus helyett a fordított versláb, a daktilus lejtésére bízva a nagyjából hasonló közérzetet, kevésbé erőteljes, mert a kis városi pillanatképeket nem emeli szélesebb összefüggésbe. Találószerűen azonban, ahogy az *Esős tavasz* utolsó, Szilágyi Domokos *Bartók Amerikában* című versével felelős sorát – „De hiába ujul meg a nóta, / ami régi, se új” – más értelmezési síkra helyezi: míg az filozofikus sugallatú, emez földhözragadtabb, ám a társadalmi folyamatok következményeit jól foglalja össze: „gennye fakadt ki a régi sebeknek, / s máris az új sebe fáj”.

Az ironia kevésbé keserű, játékosabb, szabadosabb formájával a Yorick-versekhez áll közelebb a *Századvégi szonettek*, különösen a második szonett. Mesei elemekből építkező metaforikával nyit, majd a „terülj-terülj asztal”-ról kiderül, hogy kocsma csupán, a magyarság mindent felélő és eltékozló mentalitásának metaforája:

*Zabáltuk hát, amíg tartott a készlet;
tej-méz folyók és porka hó: cukor;
a térkép volt az étlapunk, s komor
főpincér állt hátunk mögött: a végzet.*

Miként a főpincér a fogyasztás végén, egyszer a jövő is benyújtja a számlát, amit egy egész nemzetnek kell fizetnie sok évtizednyi kollektív felelőtlen dorbézolásért, tékozlásért, a jövőre nem tekintő mohóságért: „hazánkban nem éltünk, hanem fölélünk azt; másképp fogalmazva: életterünk, életmódunk annyira csak a vegetatív szintig terjedt, hogy végül saját hazánkat zabáltuk föl.”⁴⁴ Ehhez ott volt családoknak „az Eszme”: „Egér-fogóban szalonna”.

De a felelősség mintha azóta sem tudatosult volna. A század és – metonimikusan – a század magyarsága a nemtörődomség legdurvább jelével vesz búcsút: „asztalt bont, feláll a jóllakott / század s búcsúzva szellent egy nagyot”.

4.2 A hagyaték záradéka

Baka István utolsó két kötetében a személyiség küzdelme a létért, léthez való jogáért válik meghatározóvá. A szembeszegülés a közelgő halállal a magyar líra József Attila utolsó versei óta legmegrázóbb vallomásos darabjait hívta életre. Ám még a *November angyalához* verseiben is nyílik rálátás a tágabb emberi közösség sorsproblémáira.

A fölerősödő vallomásos jelleg és a környező világ mind erősebb profanizálódása⁴⁵ hátterbe szorította a nemzeti identitást érintő kérdéseket, és amikor ezek mintegy visszatértek a Baka-lírába, akkor erősen módosult poétikával. Ráadásul az utolsó pillanatban: jól érzékelhető, hogy a költő tervezett egy olyan ciklust, ami e profanizálódott társadalom kis és nagy ügyeivel vetne számot, megírni azonban nem maradt ideje. Az *Üzenet Új-Huligániából* társtalansága is csak most, a *Baka István művei. Versek* kötet megjelenésekor (2003) vált semmivé, vagy pontosabban viszonylagossá: hisz az új kötetben közölt társa, a

⁴⁴ Uo. 56

⁴⁵ Füzi László mutatott rá e szempontokra idézett művében, 92–93.

Phaetón bukása bár befejezettnek tűnő vers, egyáltalán nem biztos, hogy Baka véglegesnek is gondolta. Mert ha igen, miért nem közölte folyóiratban, mint az *Üzenetet*?

Érdemes összevetnünk e két verset az *Orosz triptichonnal* a *November angyalához* kötetből. Az *Orosz triptichon* a mártír sorsú nagy orosz költők közül háromnak állít emléket. Nyikolaj Gumiljov volt az orosz terror első költőáldozata. Szergej Jeszenyin öngyilkossága is tisztázatlan körülmények között történt, s ha öngyilkosság volt is, nem független a rá nehezedő állandó hatalmi nyomástól. Marina Cvetajeva pedig szovjet lágerben lett öngyilkos.

A *Gumiljov a Csekában* a költő elsőségére helyezi a hangsúlyt, már ami a szomorú véget jelenti: „Meglelte mégis a költői vénát / És megcsapolta a Történelem”. A zárlat a harmadik strófa metaforáját ismételve a megalázó erőszakos halált a hősiesség, mártíromság magasába ragadja:

*Ólomgolyóként átsurrantam én a
Világon, s úgy szállt vélem, mint soha
Még senkivel, az égen át a néma
Kométa: az Orosz História.*

A *Jeszenyin az Angletterre-ben* ironikusabb hangvételű, már-már csúfondáros szembenézés a halállal – épp az azt megelőző (vagy azt követő?) pillanatban: „Már szétterjedtem vörösén, akárha / Borfolt, a mocsos terítőre öntve”. A vers az udvari költő hamis szerepét leplezi le (mondani sem kell talán, minden korokra és terekre, így a magyar történelem hasonló korszakára, negyven évre is érvényesen):

*Ott voltam mindenütt – engem citáltak
Cuppogva-kéjjel, mint itallapot;
De rádöbentem, hogy mindez csalás csak,
És hogy sehol, ha mindenütt vagyok;*

*Hogy rám is az vár, ami bárki sorsa:
Ahogy kenyérből, húsból a fasírt,
Gyúratom én is, megborozva-sózva,
S hallom szférák zenéjeként a zsírt*

Sercegni...

A vers szarkazmusához híven Jeszenyin az öröklétet, illetve halhatatlanságot is önlefozókó trópusban jeleníti meg: „Eméssze meg a vendéglői lárma / E verset is, hadd öblítse le vodka! / Mégis továbbél, odatetoválva / A légerektől keshedt mellkasokra.”

Keserűbben, enyhébben ironikus a harmadik darab. Mintha az előző kettő hangütését ötvözné. Mégis, van, ami szembetűnően közös a három versben: a kiinduló látványból fakadó alapmetaforára épülő, allegorizáló metaforika. A Gumiljov-vers az égbolt, a glóbusz, a térkép elemeire épül. A Jeszenyin-vers a kulináris képzetekre építi az iróniát, mint teszi azt majd az egyik hagyatéék-vers is, a *Toldi*. A *Cvetajeva Jelabugában* pedig a láger siralmas tárgyi kellékeiből épít szuverén, egységes világot. Csak a zárlat utolsó soraiban lendül ki e kellékek közül a vers – Cvetajevával együtt:

*Elfogadom az odavetett koncot,
Tál mosogatólé: szenteltvizem, –
Hurokká megkötöm a horizontot,
S föllendülök tehozzád, Istenem.*

E versek tehát az induló költő programjához illeszkednek egységes képi világukkal, ugyanakkor jellegzetes kései darabok indázó mondat szerkezeteikkel, változatos, erősen funkcionalizált rímeikkel és főként ironikus szemléletmódjukkal.

Baka egyik utolsó rádióinterjújában beszélt arról, hogy poétikáját tekintve elérkezett egy újabb végponthoz, ami után új utakat kell keresni. E keresés dokumentuma, rész-eredménye lehet az *Üzenet Új-Huligániából* és a *Phaetón bukása*. Talán a két utolsó Yorick-versek felől nyílt erre út: az ott zaklatott, bonyolult tagmondatokból épülő dikció itt tovább lazul, a partikulák gyakorisága még inkább a köznyelv felé közelíti a szöveget, a képek a közvetlen utcai világból vétetnek. A hasonló szótövek szinte mágikus jelentéstani játékot űznek a nyelvvel, a betűk szintjéig mélyítve az értelmezés útjait.⁴⁶ A „megszentelt” kulturális hagyomány emlékeit a mellémontírozott képsor rögtön profanizálja: „áldjon vagy verjen itt a sors keze / mint valutázó szerbé vagy cigányé / valódiak közt pénzformára vágott / újságpapírral van az is tele”. Minden ideiglenes itt (*itt*: a vers leggyakoribb szava, állandóan figyelmezteti az olvasót: Új-Huligániáról, Új-Magyarországról van szó), még a képek is a metamorfózis stációi szerint következnek egymásra: a „hernyó-talp” a „hernyó”-t hívja elő, a petéből báb lesz, abból a hit allegorikus képe, pillangó – „szállnia / ideje is jut legalább egy hétig”. Egyedül a zárlat Vörösmarty-parafrázisa veendő „szó szerint”, azaz végső, komoly és komolyan veendő üzenetként: „országunk ország még hazának árnyék / itt rég nem halni itt túlélni kell”.

A *Phaetón bukásában* még a zárlat súlyosságáról is lemond a költő: az új aranyifjak világában – mert ide kalauzol minket a parodisztikusan antikizáló vers – nincsenek balladák, tragédiák. Még ha a vég valóban vég is:

*mikor kocsiba ült egy perc alatt
érezte fölszállt felhők tarajára
száguddott és géppisztolysorozat
zúdult feléje Hélios fia*

*ragyoghatott de most a szakadék
felé robog alul a halhatatlan
ligetben borral Bakkhosz lép elébe
és alhat majd örök mirtusz-lugasban*

Amott valutaüzérek, itt már „killerek” lépnek színre, összevegyül „benzin és babér szaga”, ám mindvégig érezhető, hogy az antik mítoszt nem bírja el a kocsin száguddó aranyifjú története, szinte leveti magáról, így a Baka verseiben meglehetősen ritka, az egész szöveget a paródia vagy kísérlet irányába hajlító feszültség jön létre.

Nem ezek Baka legjobb versei, csak a hagyatékában maradt nem egy sokkal jelentősebb (mint a *Március*, a *Sellő-sonett*, az egészen különleges *Tavaszeveg*, vagy a csak 2003-ban közölt [*Oly messzi-messzi minden*]). De így, a hagyatékunk mintegy a záradékához tartozván is érdemes figyelni rájuk. Jeleznek egy olyan költői szándékot, irányváltást, amelynek igazi eredményeire már sohasem derülhet fény. Így azt sem tudhatjuk meg, elérkezhetett-e volna e lírai út olyan eredményekig, mint Baka korai, a nemzetisors-értelmezést apokaliptikus világlátással összekapcsoló, vagy későbbi, a szerepciklusokban önálló világot teremtő, mégis a mi világunkról láttelepet adó és ítéletet mondó verseiben.

⁴⁶ Vö. Fried I. i. m. 181–182.

Kántor Lajos

Apokalipszis – háborúban és békében

Kolozsvári történetek, prózában

Hetvenhárom évvel első (és tudomásom szerint mindmáig egyetlen) kiadása után, újra hozzáférhetővé vált az olvasók számára Kuncz Aladár torzóban maradt regénye, a *Felleg a város felett*. Fontos könyv ez, ha nem mérhető is a *Fekete kolostor* európai mércéjével. Történelmi súlyú könyv – erdélyi, magyar nézőpontból különösen. A város, amely fölött a fellegek gyülekeznek: Kolozsvár, a XX. század második évtizedében. A fellegek pedig azóta sűrűsödtek. Kuncz Aladár kortársai és utódai a megmondhatóinak, hányszor és hányféleképpen fenyegetett a vihar, illetve a megállíthatatlan vész mi mindent sodort magával.

Közvetlenül az ezredforduló előtt született meg az ötlet, végigkísérni ezt a történetet, regények (helyenként más műformába sorolható prózai munkák) tükrében, némi kommentárral összefűzve különböző korok és szerzők szövegrészleteit. A néhány folyóirat-oldalnyi esszé könyvvé dagadt, beépültek a régi-új historiába egészen új kiadványok (például a budapesti Pont Kiadó által 2004-ben megjelentetett interjúkötet, Várdy Péter és Tóth Imre emlékezése). Ennek a megjelenés előtt álló könyvnek egyik fejezetét kapja most kézhez az olvasó. Talán megérdemli a figyelmet, hiszen olyan kötetekről is szó van benne, amelyek a maguk idejében nem kerültek a kritika figyelmének előterébe.

K. L.

A város felett sűrűsödő fellegek mondhatni az egész évszázadon át fenyegették az itt lakókat; a második évtized végén, a harmadik elején a többség földrengésszerűen érzékelte a változásokat, ám az igazán apokaliptikus történésnek s az ezeknek megfelelő leírások – akár dokumentumértékű vallomásokban, akár személyes tapasztalásra alapozó fikciókban – a negyvenes éveket, az ötveneseket, majd az újabb, még abszurdabb, vad nacionalizmussal átszótt „népboldogító” diktatúra korát jellemzik. Hivatásos vagy éppen elhivatott írók mellett különböző társadalmi kategóriák kárvallottjai szólaltak-szólalnak meg, a lehető legszélesebb skálán. A szélső pontokat jelezve: egy kolozsvári ideggyógyász szakorvos, Mester Zsolt – barátja, a prózaíró Panek Zoltán biztatására – megírja, és 1979-ben a Kriterionnál meg is jelenteti *Koppantó* című, nagy visszhangot keltő regényét, amelyben erdélyi értelmiségiek és egy (szilágysági) földbirtokos familia története kerekedik kortörténetté (a teljesség, a sorsalakulások érzékeltetése végett érdemes megjegyezni,

hogy ugyanez a Mester Zsolt a kilencvenes években induló nagyvárad Sulyok István Református Főiskola első rektora volt); 2004-ben a budapesti Pont Kiadónál megjelenik egy hosszú című interjúkötet – „Az életben van, amit az ember nem tesz. És tesz...” –, benne az eredetileg villamosmérnök, majd a tweentei egyetemen filozófiát tanító kérdező (a Budapesten született Várdy Péter) faggatja a Szatmárnémetiből elszármazott, Bukarestben egyetemi tanárrá lett, 1969-ben már kizárt párttagként Németországba távozott, a regensburgi egyetemen a tudományfilozófiai tanszéket vezetett, ma Párizsban élő nyolcvanhárom éves Tóth Imrét (születésekor: Roth), aki a matematikát Kolozsvárt kezdte tanulni felső szinten, és akinek a kommunista mozgalomban szerzett élményei, börtönei jelentős részben Kolozsvárhoz kapcsolódnak.

Mester Zsolt könyvéről így vélekedik Panek Zoltán: „Nem hiszem, hogy írtak volna az utóbbi negyven évben Közép-Európában olyan regényt, amelyben több tárgy szerepelne, mint a *Koppantóban*. És minden a helyén; és minden elmozdul; és minden szétszóródik a végén.” Tóth Imre elsősorban az eszmékről, az eszmék kiszolgálásáról és elárulásáról, a kiszolgálókról és elárulókról beszél, hangsúlyosan pedig a világ, Románia és Magyarország zsidóságáról, a kommunizmusról, a nacionalizmusokról, az elmélet és a gyakorlat szintjén – akarva-akaratlanul a szétszóródásról is szólva.

A „fikciók” szerzői – Bálint Tiborról, Csiki Lászlóról és Köntös-Szabó Zoltánról lesz szó ebben a fejezetben – ezt a kort idézve, szükségszerűen beleütköznek ugyanezekbe a kérdésekbe; persze, a nézőpontok nehezen egyeztethetők össze, ám a sokféle közelítésből alakulhat ki a XX. század Kolozsvár-képe. A XX. századé, amelynek állítólagos végét az 1989-es év jelezte. Ennek is van kolozsvári dokumentuma, Kiss János naplójában.

Idegének a házban

Noha Szilágysomlyó a fő színhelye a nemrég újra kiadott *Koppantónak*, a szerző kolozsvári iskolai emlékei (a Református Kollégiumból), a második világháború átvonulása Kolozsvár fölött, az újjáépítés (a Református Kórházé), aztán a félelem, a meghurcoltatások ideje – nem kevésbé fontos mozzanatai, motívumai Mester Zsolt önéletrajzi regényének. „Bármennyire közömbös volt is nekem kolozsvári házunk az utóbbi években, fájt viszontlátni jelenlegi állapotában. Az utcára néző ablak bedeszkázva, a teraszajtó betörve. Bent kiráncigált fiókok, szétdúlt szekrények, feldúlt ágyak. Az ebédlő közepén, a parketten nagy égett folt. Az összes befőttesüveg összetörve – tartalmuk nem hiányzik. Hiányzik viszont a telefon; helyén, a kis asztalkán tizenkét személyes ezüst evőeszközkészlet: kés-villa-kanál. Idegen holmik keverednek a sajátjainkkal. Csak egy nincs a házban: élelem.” E háborús képhez tartozik a könyv következő soraiban leírt, másfél órás „zongorahangverseny”, egy németül tökéletesen beszélő fiatal (nyilván orosz) tiszt Chopin-játéka a romos szalonban. Valamivel előbbi a város bombázásának következményeit felviláglató, valóban apokaliptikus mozzanat, a ház környékéről és a kórházról: „Az első bomba a két szomszéd ház közé esett, a tanítóék háza összeomlott, a néni eltűnt. Aurel bácsit két nap múlva ásták ki a katonák – apám segítségével – a romok közül: életét a ruhászekrény óvta meg, amelybe a pénz után kotorászva behajolt. Lidit is megtalálták – a jobb karját, amit a kezében szorongatott kapukulcsunkról azonosítottak. A kórház telitalálatot kapott, csak a tűzfala maradt épen egyetlen második emeleti kórteremmel, ami odargasztott fecskefészekként meredezett a magasban. A légiriadó alatt ott rekedt frissen műtött beteget tűzoltólétrán hozták le. Életben maradt, mert a kórház egyik fiatal orvosa mindjárt a támadás után felmászott hozzá a kiálló köveken, gerendavégeken a csodálatosan épen maradt szobába, és három napig kötélén húzta fel a magasba a gyógyszert, a

kötszert és az élelmet.” Az ifjú kollégista emlékei közé tartozik a kolozsvári gettózás is, illetve egy Buchenwaldból megmenekült zsidó öregasszony, Sári néni kapkodva, össze-függéstelenül előadott megdöbbenő története, az orvos-apával való találkozásokor.

A háború után történetek folytatólagos leírása a Kolozsvár-história kevésbé feldolgozott része, jóllehet igazságtalanságokban, visszaélésekben, kegyetlenségben ez is megkerülhetetlen életanyag. Ahogy Mester Zsolt szinte szenvtelenül kezdi az emlékezést: „Egy nap apámat megidézik a bizottság elé – tisztogató bizottság a neve –, gondterhelten, de nem ijedten megy el hazulról, teljesen letörve tér vissza. Három nap alatt el kell hagynia Kolozsvárt. A bizottság egyetlen szótöbbséggel határozott így, sokan álltak ki mellette, ezeket azonban letorkolták, végül is az a döntés született: apámnak három napon belül el kell foglalnia a kőrösfői körorvosi állást; ha nem foglalja el, többé állami állást nem vállalhat.” A fiú a kollégium egyik tanárához költözik albérletbe, a félig lebombázott házba idegenek költöznek. („Amikor megértem, hogy apám miért hagyta »azokat az idegeneket« a házukba költözni, már elég sok mindent értek. Ha apám fél valamitől, akkor már nagyon nagy bajnak kell lennie. Ha ő fél, vajon én biztonságban vagyok-e még?”) A családi kálváriának ezzel még koránt sincs vége, vizsgálati fogság, alaptalan vádak – és az ifjú (a későbbi orvos-író) számára a legdöbbenetesebb élmény: a lehetséges tanúk elzárkózása, az apát tisztázó múlt bizonyításának sikertelensége. „Dante »sétája« a pokol bugyrai között. Orrunkra csapják az ajtót, letagadtatják magukat, jöjjünk holnap, holnap nincsenek otthon; képmutató sajnálkozás, végeérhetetlen mellébeszélés, rideg visszautasítás; olykor még mintha káröröm is vegyülne mindebbe. De végigcsinálom, ha belepusztulok is. Eleinte csak kipipálom a kék füzetben a neveket, később saját rendszerű titkosírással feljegyzem, ki hogyan viselkedett velünk. Estére holtfáradt vagyok, mégsem tudok elaludni, sokáig forgolódom és terveket kovácsolok sérelmeim, megaláztatásaim megtorlására.”

Megtorlásokra nem kerül sor, a történelem túllép e sérelmeken – és az emlékezőnek is sikerül átlépnie a bosszúforraláson; immár saját családi életét, orvosi pályáját kezdheti építeni.

Az egyetlen volt egy tanár...

Tóth Imre a másik oldal tanúja, szükségszerűen másképp emlékező, de ugyanúgy (persze: másképp) objektivitásra törekszik. Am van-e teljes objektivitás, különösen olyan történetek után, amelyekkel a múlt század második fele „megajándékozta” az emberiséget – és benne az erdélyieket, a kolozsváriakat?

A Várdy Péter jegyezte izgalmas, másutt tabuként kezelt témákat nem megkerülő beszélgetőkönyv emlékezetes lapjai azok, ahol ismert kolozsvári közszereplők jellemzését kapjuk. Talán a legmeggyőzőbb, már-már regényfejezetté (regényvázlattá?) emelkedő emlékezés az egykori matematikaprofesszort, Borbély Samut (1907–1984) állítja elénk – az 1944 előtti és utáni évekből. A történet attól még csak vonzóbb, hogy Tóth Imre úgy idézi itt a régmúltat, mint ami zsidótudata alakulásában sorsdöntő volt. Íme a történet: „Az egyetlen volt egy tanár, Borbély Samu, akit a diákok imádtak. Mi aztán személyesen is nagyon összebarátkoztunk, nagyon közel kerültünk egymáshoz. A Borbély Samu a húszas években végzett Berlinben, a legnevesebb német műegyetemen Berlin–Charlottenburgban, Samuel von Borbély, így írta alá a nevét. Régi erdélyi unitárius családból származott, Péchi Simon rokonság, ő maga is az erdélyi unitárius egyház egyik presbitere volt. A húszas-harmincas években Berlinben élt, a Polytechnikán volt asszisztens. Alkalmazott matematikával, differenciálegyenletekkel foglalkozott. Hamel

professzornak volt az asszisztense, aki a század elején a legjelesebb német matematikusok közé tartozott. A Borbély Samu Németországban vad antináci lett. A doktori értekezése a kétdimenziós felületekre ható rezgéshullámokról szólt. Ennek a differenciálegyenletnek a megoldása tette lehetővé a Stukák konstrukcióját. Az volt a nehézség, hogy a repülőgépek szárnyai a hangsebesség fölött leszakadtak, és Borbély Samu oldotta meg ezt a matematikai problémát. Az angolok azonnal le is fordították a dolgozatát. Na most neki akkor Berlinben felajánlottak egy katedrát. Ez 1940 táján lehetett. Ő a katonai kutatólaboratóriumban dolgozott. Mondták neki, hogy vegye fel a német állampolgárságot, és katedrát kap. Visszautasította. Erős antináci volt már. Kiutasították, és el kellett hagynia Németországot. A bécsi döntés idején már itt, Kolozsváron volt tanársegéd. Volt egy kis garzonlakása a Tordai utcán [úton]. A házigazdája román ember volt. Amikor a magyarok elkezdtek oláhozni, Borbély Samu személyesen, fizikailag védte meg a házigazdáját. És amikor Kolozsvárott is bevezették a zsidótörvényeket, és a zsidó diákokat kitiltották, Borbély Samu személyesen ment el zsidó diákjaiért, például Ney András barátomért, bekísérte őket az egyetemre az órájára, majd hazakísérte őket az órákról. Amikor a németek március 19-én bejötték Kolozsvárra, az első személy, akit a Gestapo letartóztatott, Borbély Samu volt. Elvitték Németországba. Mikor aztán a nyilasok jutottak hatalomra, akkor Borbély Samut kiadták a nyilas kormányoknak. És Borbély Samu megszökött. Nagyon jó barátja volt Szent-Györgyinek, együtt bujkáltak. A háború végén megint megjelent Kolozsváron. Még rajta volt a hatósági pecsét a szobája ajtaján. A diákok imádták, a mi követelésünkre nevezték ki egyetemi tanárnak. A »Bolyai Egyetem« elnevezés különben kettőnkől származik. Eredetileg egy íróról vagy Tótfalusi Kis Miklósról akarták elnevezni az egyetemet.”

A közvetlen epizód, amelynek Tóth Imre oly kiemelt szerepet tulajdonít, már 1945-ből idézhető: a zsidók felhívást intéztek az egyetemekhez, hogy május 5-én (a gettózás kolozsvári megkezdésének évfordulóján) ne tartsanak előadásokat, a kommunista pártnak viszont az volt az óhaja, hogy ne legyen ilyenfajta – zsidó jellegű – emlékezés; Tóth Imrét mint a Párt hűséges emberét megbízták a népszerű Borbély Samu meggyőzésével: tartsa meg előadását. Tóth Imre elvállalta a pártfeladatot, provokációnak, erkölcsi zsarolásnak minősítve a zsidók követelését. „A Párt érdeke az volt – kommentálja közel hatvan év távolából az akkori helyzetet Tóth Imre –, hogy javuljon a közhangulat, hogy ne lehessen a népet rossz lelkiismeretével zsarolni, és főként: legyen a nép tudatában annak, hogy a Párt védi őt a zsidók erkölcsi zsarolása ellen. Ez volt a munkásosztály érdeke, ez volt tehát a moralitás mércéje. És erre mondta a Párt, hogy ez az, ami politikai szempontból helyes, és nem az, amit a kispolgári erkölcs hirdet. Azt én tudtam, hogy a Samu nem olyan pasas, aki erre bukik, tudtam, hogy túl szigorú jellem, és túl kemény karakter, nem zsarolható. Sejtettem, hogy neki az sem imponál, ha egy zsidó kommunista ifjonc mondja neki, hogy nem kell engedni a zsidóknak. De én azért csak győzködtem.” Borbély Samu folyamatosan kitért a válasz elől – és a kérdéses napon a következő feliratú cédulát rajzszegesztette ki, saját kézírásával: „Május 5-én, az emberiségnek eme szégyennapján, a Matematikai Intézet nem tart előadásokat.” – Borbély Samunak a negyvenes évek végén – más kolozsvári és marosvásárhelyi professzorokkal együtt (akik magyar állampolgárságukról nem mondtak le) – el kellett hagynia Romániát. Tóth Imre kommentárja: „...azért, mert a román hatóságok nem akartak magyar egyetemet.” Borbély Samu Budapesten hunyt el, a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként.

Egy másik „bolyais” tanártörténet – a Borbély Samuétól szinte mindenben eltérő (Tóth Imre szerint is) – a Balogh Edgáré. Az 1949-ben még rektor, majd a „népi demokratikus” Románia börtöneit megjárt publicista-történész-politikust a Várdy-féle beszélgetőkönyv (azaz T. I.) így látta: „A Balogh Edgár mindig kommunista volt, ugyanakkor elsősor-

ban erősen nemzeti érzelmű. És nem szerette a zsidókat. Ez valamilyen módon mindig kibukott belőle. Persze nem úgy, hogy én antiszemita vagyok, illet ő nem hangoztatott. De ez úgy kiderült, mindenki tudta róla Kolozsváron. Ezenkívül ő soha nem volt besúgó. Ez is biztos. Túl intelligens, hogy úgy mondjam, elasztikus politikát folytatott. Az ő politikája az volt, hogy úgy kollaborál a román hatóságokkal, hogy ez az adott keretek közt a magyar élet maximális kifejtését lehetővé tegye. Meg kell hagyni, hogy van ebben politikai ráció. Én nem vagyok ennek a híve, de nem minősíthetem besúgásként vagy árulásként. Ez egy bizonyos történelmi helyzet reális tudomásulvétele. Választanod kell: vagy azt mondom, hogy »nem közösködöm veletek« vagy azt, hogy »van egy hivatásom: menteni a menthetőt, a magyarság pozícióit valahogyan biztosítani kell«, de akkor ehhez vállalnod kell egy bizonyos együttműködést is. Balogh Edgár soha nem volt besúgó, és képtelen is lett volna rá. A magyarok közt is sokan nem szeretik, pedig biztos, hogy őszinte magyar politikus volt, és nagyon sokat sikerült is mentenie ezzel a fantasztikus cirkuszi mutatvánnyal. Ez a magyarok szemében részint rettenetesen ellenszenves volt, habár meg kell hagyni, hogy ő elsősorban nagyon jó magyar hazafi, és ezért is csinálta több-kevesebb sikerrel. Ezért neki nagy nimbusza is van, mégpedig joggal, mivel ez az, ami számít.”

A harmadik – már nem professzori és csak részben kolozsvári vonatkozású – közéleti példa, amely nem kevésbé alkalmas regényes megjelenítésre (bár hasonló sorsok már az irodalomból is ismereteseek): a Jakab Sándoré. Jakab kommunista pártaktivistaként érte meg a „felszabadulást” (az 1944-es változást), Kolozsvár tartományi titkára, majd a pénzügyminiszter (Luka László, azaz Vasile Luca) helyettese, Bukarestben. (Felesége a kolozsvári Dermata cipőgyár tulajdonosának a lánya volt.) Jakab Sándort 1952-ben, ártatlanul, húsz év börtönre ítélték (Luka perében), tizenkét évet magánzárkában töltött – és már jóval Sztálin halála után is azt emlegette, „Sztálin elvtárs nem tudja, hogy vele, Jakabbal mi történt”. Tóth Imre úgy beszél erről a hajdani elvtársról, mint nagyon tehetséges, de irtózatosan arrogáns emberről. (J. S. amikor már nem volt elkülönítve, összekevert a börtönben saját ügyészével is. „Ez különben elég gyakori eljárás volt: elítélt és ügyésze egy cellába.”)

Sztálini, posztsztálini idők regényei

Kisemberek írójaként alkotott jelentőset Bálint Tibor már a *Zokogó majomban* – „átlagos” megaláztatott és megszorítottak korjellemző regényét írta (tovább) *Zarándoklás a panaszfalhoz* címmel (1978), hogy aztán a *Bábel toronyházában* (1996) ne titkolja társadalombíráló indulatát, célzatosságát. A „panaszfalnál” mindenféle vétségek, bűnök megváltatnak – olyanok is, amelyeket nem követtek el, illetve az elkövetők maguk az ítélethozók, az állam elnyomó szerveinek képviselői. Arra is van példa – legalább egy utalás erejéig –, amire Tóth Imre emlékezik (Jakab Sándort említve), mármint a börtönben hitét őrző kommunistára („Eleinte össze voltunk zárva mindenféle bűnözővel, és sosem felejttem el, hogy Jóskát valami vasgárdisták meg akarták verni, mert marxista szemináriumot tartott egy csoportnak...”); a többség azonban Bálint Tibor világából való, ők az örökké félelemben, kiszolgáltatottságban élők, a jobbra reménytelenül áhítozók. Tulajdonképpen közéjük tartozik a Pénzes László nevet viselő tanárember, aligazgató, akire ráosztják a szocializmus ellensége szerepét, s ennek megfelelően folyik a meghurcoltatása – tökéletes eredménnyel:

„Egy csüggesztő este, amikor megint Bunácsi elvtárstól jött, a Vízimalom utcán át, ahol egy beépítetlen telken körhintát állítottak fel, arra gondolt, hogy a következő beszél-

getéskor mindent bevall, mindent magára vállal, csak legyen már vége a meghurcoltatásnak, amelynél már az is jobb, ha elveszíti az állását, és gazdálkodással foglalkozik. Ettől a gondolattól kissé megnyugodott, de amint megállt, hogy elővegye a zsebkendőjét, átellenben, a malomárok fehérre meszelt korlátjánál Kálót pillantotta meg; a pedagógus öklét a melle magasságába emelve ismét diót ropogtatott, s úgy tűnt föl neki, hogy egy pillanatig sem veszi le róla a szemét.

Most már tudom, mit jelent ez a mozdulat! – ütött ki rajta a rémület. Azt akarja tudtomra adni a gazember, hogy bármit teszek is, ha védekezem, ha nem, ők ketten az igazgatóval előbb-utóbb úgylis összeroppantják a koponyámat!

És hátrálni kezdett, és egyre hátrált a pecsenyefüstben, a trombita rikoltozása mellett, amely a gyér számú közönséget a vurstlihoz csalogatta. Hátrálás közben egyszer csak érezte, hogy beheluppan a körhinta egyik székébe, amely meglódul alatta, s mielőtt föl-ugorhatott volna, a hintáslegény már össze is csatolta az ágyéka fölött a láncot, és ő szállni kezdett a magasba, és már ott forgott az újságosbódé meg a pecsenyés sátor fölött, a malomárok megcsillanó vize és a céllövölde fölött, a csatornák, tetők és kémények fölött, az emberek fölött, a nyugalom fölött, az élet fölött az úrben, a rettenetes úrben... Egy mozdulattal a szívéhez kapott, aztán tátogva elejtette a fejét, és már nem is hallotta, hogy odalenn ordibálni kezdenek, és azt kiáltják, hogy állítsák meg azt az ördögi hintát, mert egy ember rosszul lett... Mikor kioldozva leemelték a székről, már nem volt benne élet... Szívszélhűdésben halt meg, és örök talány maradt a városban, hogy miért ült fel a körhintára ez a komoly, megfontolt és közmegebecsülésnek örvendő ember."

A körhintára felültetés sajátos, a sztálini-poszt sztálini korra ugyancsak jellemző módozatát hasonló írói erővel ábrázolja, párbeszédessé Bálint Tibor egy másik kolozsvári regénytörténetben, pontosabban a *Bábel toronyházának* az egyetemi városhoz kapcsolódó fejezetében; itt – a felületen maradó Hamudius- (Ceașescu-) történettel szemben – lélektani-történelmi remekelésben jeleníti meg a körön és szakmáján kívül rekedt értelmiségi, Rózsa tanár úr végzetes megaláztatását. Ahogy a családi házukba, főléjük költözött szekus őrmester megfélemlítéssel, ravaszsgal, kitartással hatol be Rózsa Kázmér volt egyetemi tanár (az egyetemről politikai okokból eltávolított, tehát eleve kiszolgáltatott ember) lakásába, tör be mindennapjaiba, használja ki a lélektani és politikai pillanatot, veszi birtokába a még korabeli törvény szerint is másét – az nyugodtan minősíthető egy újkori „Metamorphosis Transylvaniae”-leírásnak, a legdrámaibb sűrítésben. A „humanista csodabogár” eleve védtelen az egyenruhába bújtatott erőszakkal szemben, a megjelölt kor eszközei pedig fokozzák, gyorsítják a kívánt hatás elérését.

Részlet a tanár és a szekus őrmester találkozásainak, beszélgetéseinek döbbenetes sorozatából:

„– Én nem vádolom a tanár urat, én csak figyelmeztetem, hogy fontoljon meg minden szót, és kerülje a szabad szájú embereket, akik bajba sodorhatják, noha ön a barátainak nevezi őket...

Rózsnak remegni kezdett a térde, és a gyomrából savanyú íz húzódott fel a torkába. Az őrmester folytatta:

– Van egy román közmondás: *Gura bate curul*. A szádnak köszönheted, amit a seggedre kaptál. Nos, erről van szó, és egy percig se felejtse el, tanár úr, hogy a szekuritáté mindent megtud, amit meg akar tudni, és olyan eszközeink vannak, hogy százötven méterről is kiszűrjük az egyéni hangot, bármilyen zsidobongás is legyen például a sétatéri pad körül, ahol ön a barátaival társalog. Ha óhajtja, tüstént tehetünk egy próbát! Mesélje el a tanár úr, hogy utoljára miről diskuráltak, és én megmondom, stimmel-e a beszámoló...

Rózsa egy ideig gyámoltalan szomorúsággal mosolygott Porkolábra; először azt hitte, csak kérkedik, de aztán belédöbbsent, hogy ő is hallott arról a félelmetes készülékről és elsápadt.

– Ön csapdát állít nekem, és kínos helyzetbe hoz: egyrészt, mert csak a magam szava-
ért vagyok felelős, másrészt, mert nem tudok hazudni; azt azonban nem várhatja tőlem,
hogy a barátaimra árulkodjam, hiszen én beszélgetni jöttem ide, nem kihallgatásra...
Ekkor az őrmester elvesztette a türelmét...”

Szocialista és realista történet

A kelet-közép-európai diktatúrák, a romániai posztsztálinizmus (másfajta nemzeti szocializmus) kiváló epikai megjelenítése idézhető Csiki Lászlótól, aki *A céda nyúl* című kisregényében (*Kortárs*, 1989. december) a félelem, a megfélemlítettség irodalom-, sőt társadalomtörténeti súlyú metaforáját alkotta meg. A nagy király (Mátyás) lovas szobra előtt indítja a „szocialista és realista történetet”, egy novemberi vasárnap reggelen. Itt akad össze az elbeszélő az ismerős szépfíúval, aki zubbonya alatt egy („céda”) nyúllal bekvártélyozza magát hozzá – és innen kezdődnek (folytatódnak) a bajok. A kétes személyiségű, a titkosrendőrség által figyelt (szamizdatban utazó?) szépfíú egy idő után eltűnik, majd újra feltűnik, a lényeg azonban, a félelem, a házban marad – és csak a továbbra is itt lakozó (céda) nyúllal osztható meg, vele társalog egyre többet az állás nélküli, éjszakai tejkihordásból élő tanár. Ez a remekül egyénített, de akár statisztikailag is alátámasztható (erdélyi, romániai magyar) alaphelyzet pontosan leképezi az 1989. december végéig Kolozsvárra igencsak jellemző társadalmi közérzetet. Itt, mondja szeretőjének (akit be akarnak szervezni, a céda nyúl társaságában élő megfigyelésére) a történet elején az író, „vagy humorérzéke, vagy nemzeti tudata legyen az embernek, mert ha nem, megbolondul”. Elbeszélőnknek szerencsére mindkettőből van – ironiája persze húsba, önhúsba vág. Például: „A nyúltartás kezdetén történt még mindez, s éreztem is, hogy egyképpen a nyúl felől fúj a szél, olyan szaga volt. Az én iskolaügyemnek vajmi kevés köze volt az ábécéhez, s azt sem hittem, hogy túlságosan érdekelne valakit, nemhogy a Szabad Európa Rádiót, amelyik azért egy felsorolásban mégiscsak bementa. Három igazolójelentést kellett írnom miatta. Este aztán eljött hozzám három szeppent szülő, és valami köszönőfélet rebegett lerekedve, merthogy csemetéik egyedül tőlem hallottak Arany Jánosról és a népvándorlás harmadik hullámáról, célozhattak rá, hogy nincs sok hátra, de azt nem mondták, miből, na, azt bírjam ki valahogy, úgysem a pénz a fontos, mert úgyszintsem mit venni rajta, s közben ők is ráguvadtak a nyúlra a bőröndben, nekik is facsarta orruk a szaga, és elégedetten szusszantottak, amikor rátettem az írásos párnát a telefonra.” Ami pedig a nemzeti tudatot illeti, abból is kapunk *A céda nyúl*ban – hol tétéles (látszólagos) cáfolat formájában („Azt is megtanultam így, hogy nem lehet jogokat kérni történelmi vagy akár népességi számadatok nevében, s a múlt titkos könyvekben idézett részletei nem nagy érvek a mai létezéshez, hiszen egyetlen ember sorsát elrontani éppen akkora bűn, mintha egy népét térítenék el a természetes útjától”), hol az elbeszélés hangjához, menetéhez jobban illeszkedőn: „A városban, hol ferdén nő a fű, kelet és nyugat felé, nem találtam a helyemet; soha nem is volt talán. Egyedül az utcasarkokon megforduló kis szél hatott ismerősnek az alkonyatban, a megroskadt boltívek alól jött, száraz hűvössége selyemköpenyek tapintására emlékeztetett, a verejték és a vér szaga kikopott már belőle, úgy hozta az illékony, légnemű múltat. Lelkesedéstől és mellbajtól lázas hajdani iskolamesterek bujkáltak a pincehomályban, országuknál nagyobb hatalomra vágyó fejedelmek haja lógott az ereszekben, a borostyán mellett. Két méter mélyen a múlt vas- és csontüledékei buktak ki a munkaárok falából, vesztőhelyek földjén nőtték a tulipánok. Fájdalmasan valóságossá vált az egész egy pillanatra. – Annyi baj szakadt ránk, a történelemre gondolni sem jutott időnk, csak költészetként érzékeltük néha. Bennünk volt,

zsigerileg, akár a szerelem, öntudatlanul és szótlantul, csak alkalom kellett nekünk és minden mai jövevénynek, máris feltört belőlünk, neveket, évszámokat suttogtunk vallo-másként. Ki-ki saját vágyait hordozta múltjaként, és egymásnak mesélték el, ami belőle elmondható különböző nyelveken. Viszonzatlan szerelem volt.”

Pontos diagnózis, 1989-ből. Amihez még hozzá kell idézni: „Nem szégyelltem a rette-gésemet, össze is szoktam vele, mint pórul járt vasutas a falábával. Életfogytiglan tartó, gyógyíthatatlan állapot volt, nem volt hova kilépnem belőle, éppen csak érzésteleníteni lehetett időnként: szerelemmel és alkohollal. De mostanában ez a kettő is hiányzott az éléstárból. Merthogy inni sem mertem, nehogy másnapos reszketésben találjanak.” (A civilben járó kihallgató tiszt természetesen állandó figurája az elbeszélésnek.) Még hiány-zik idézetekkel operáló kommentárunkból a történet lezárása: a korábbi nyúltulajdonos szépfüi megjelenik, kivándorlását biztosító jövődöbelijével együtt, az elbeszélő lakásán, aki – nyúlpraprikásként tálalja fel vendégeinek a céda nyulat.

Trianon gyermekeiről, három kötetben

Kolozsvár egyik külvárosának, a (nevét is elvesztett, azóta teljesen lebontott-átépített) Pata utcának volt eredeti hangú – Bálint Tiborral részben rokonítható – novellistája, ri-portere Szabó Zoltán. Budapestre áttelepvedve írta meg, már Köntös-Szabó Zoltánként, (családi) krónikának nevezett hármaskönyvét, a *Trianon gyermekeit* (1992–1997). A három kötet – *Fehér zászló Erdély felett, Tövissel kerített Éden, Kőd lepte be a Szamost* – közel nyolc évtizedet foglal össze, a XX. századi erdélyi (négy évet kivéve: romániai) magyarság ki-sebségtörténetét meséli családi emlékek (napló, levelek, személyes emlékidézés) és új-sághírek, sajtóközlemények alapján. (Sűrűn idéz a *Keleti Újságból*, a szintén kolozsvári *El-lenzékből*, a *Világosság*ból, de megjelenik, említetik Szabó Zoltán egykori munkahelye, az *Utunk*, valamint a kilencvenes évekből a *Korunk* is.) Az idősíkok gyakran egymásba csúsznak, ami azzal is magyarázható, hogy a szerző számára minden (lezárt?) múltként szól, noha (családi) kapcsolata Erdéllyel továbbra is élőnek mondható. Néhány sor a má-sodik kötet végéről:

„Egy édes öcsémnek Zuglóba,
a Szilágysomlyó utcába, testvéri szeretet!
(Kolozsvár, 1983. április 7.)

Míneketána nemkívánatos személy lettél, nem látjuk egymást egyhamar. Én a közel-jövőben aligha kapok (nem is igénylek) útlevelet, ezért azt ajánlom, hogy számúzzuk a kódolt leveleket. Megalázó. Amúgy is tilalomfák között csörtetünk cseszett életünk va-donjában, ráadásul minden második vagy harmadik fa mögül részvétlen szemek kísérik ziháló csörtetésünket. Áltatjuk magunkat, nem azért kapkodunk levegő után, mert fé-lünk, csak oxigénhiányunk van...”

Mindenhonnan a történelem – és az irodalom szól. „Tegnap Jenőéknél jártam, gyerek-bunda ügyben, náluk akadt kezembe a *Romániai Magyar Szó* [1949?] június 9-i lapszáma: a cikkíró Sztalin tételeitől rugaszkodik el, körülrajongja Gheorghiu-Dej és Vasile Luka osztálybékés útmutatásait, aztán ráveti magát Kós Károly transsylvaniaizmusára, amely az osztálybéke és -ellentét jellegzetes ideológiája vala. Továbbá: az *Erdélyi Helikon* félrevezetős és elzárkózó tevékenységet fejtett ki. Lemagasztalja (kis papném azt mondaná: választékoskodik, Zoltán!) a tiltó listákra tett íróinkat, a fasiszta ideológia megalapozói-nak bélyegzi Venczel Józsefet, Albrecht Dezsőt (kalotaszegi pásztorársam jó ösmerősét). Az eleven magyar egység jelszava – így a kikelős cikk szerzője – tette lehetővé, hogy a Bolyai Egyetemen olyan reakciók léphessenek katedrára, mint Kristóf György, Tavasz

Sándor, György Lajos, Buza László, Rajty Tivadar, Kislégi Nagy Dénes, Bónis György, Benedek István, Balogh Artúr. Az *Utunkat* sem kíméli, melynek hasábjain olyan öncélú formalisták, kozmopoliták fecsegnek, mint: Benedek Marcell, Zolnai Béla, Bánffy Kisbán Miklós, Jékely Zoltán és társaik. –” Vagy: „Bánffy Miklós elhunyt Pesten, holtában is vezet a »tilalmi listát«, s nem akármilyen szappanbuborék opusszal, a hazai (miért ne: az egyetemes magyar) irodalom egyik legkiemelkedőbb alkotásával, az *Erdélyi történettel*. Adjon neki csöndes pihenést a jó Isten. – A bőséges termés és a betakarítás szervezett menete dühvel tölti el az osztályellenséget: a fondorlatos kulákok minden igyekezetükkel gátolni próbálják a dolgozó nép munkáját. A legjámborabb kinézetű emberekről is kiderülhet, hogy a legaljasabb gaztettek véghezvitelétől sem riadnak vissza – figyelmeztet a V. –, fokozni kell a szérűkön az osztályharcos éberséget! – Bánffy Miklóst utoljára a Király utcában láttam: tűzifával rakott kéziszekeret húzott [...] –” És: „Máté elküldte Lajostól a George Sbărcea-könyvet. *Szép város Kolozsvár*. Túlhajtott szeretet sajdul bennem. És büntudat. Link vigasz, hogy az elhagyott Város nem olyan, mint hajdan. Egy ültömben olvastam el. Akárha régi, megelevenedett kép. Nem akar kimerevedni vagy legalább elmosódni. Képzletben olyan helyeken jártam, ahol nagyapánk is megfordult. A Bartha Miklós utcai Florida kerthelyiségben. A New York kávéházban. A főtéri Layda cukrászdában. A Malom utcai Takács cukrászdában. Az állomás restijében. (Na, ott már én is jártam.) A Diana Gőzfürdőben, hol Nyírő, Tamási, Karácsony Benő, Ligeti Ernő áztatta ki magából az éjszakázás fáradalmait. Különben a New Yorkban is jártam. Akkor már Continentalnak nevezték. Főleg lődörögtem benne. Egyik asztaltól a másikig. Ott énekeltem Mátéval a *Székely himnuszt*. A 60-as években. Úgy bizony. Bátyám válófélben volt. Dehogy! Én készültem válni. Mindegy. Nem azért énekeltek a székely fohászt. És nem dafke énekeltek. Életérzésből bőgtük. A 20-as, 30-as években a vendéglő-kávéház-szálló bal oldali szárnyában irodalmi és politikai vitákat folytatott Kós, Agârbiceanu, Janovics, Raoul Șorban, Krenner Miklós. Hangosan osztották a világ sorát. Nagyfiám kérdezte, mit olvasok »egyvégtében«. Atlantiszt, Zolikám, Atlantiszt.”

A két világháború közötti és a személyesen átélt múlt felgöngyölítése közben, azzal párhuzamosan, Köntös-Szabó Zoltán beépíti a könyvbe a Kolozsvárról Budapestre átköltözés bonyodalmait is. És a már kint megélteket. Például:

„»Szakmai« életrajz. Beadvány. Kérvény. Szakmányban. Az áttelepedési procedúra folytán kiadtuk magunkat. Szinte teljesen. Részletes élet- és családrajz. Nagyszülőlkig visszamenőleg. Kérdőívek. Nagyapa. Nagyanya. Szülők. Anyós. Após. Sógorok. Tagjai voltak fasiszta szervezeteknek? Büntetett, büntetlen? Pártállás? »A tények elhallgatása maguk után vonják...« Hótt komolyan vettük a fenyegető kitélt. Securitate? Ez a kérdés miért hiányzik a kérdőívekből?! Felettből lényeges. Ellenőrizhető, hiszen tájékoztatják egymást. Igaza lehet Máténak. Azóta talán már Pesten van az otthoni »doszár«. Magánéletes botrányaim, önvészélyes megnyilvánulásaim, italos szövegeim időrendes gyűjteménye. Egyik épületesebb, mint a másik.”

Az író szűkszavú. Lehet, hogy ezekről a dolgokról így könnyebb vallani. Emlékezni most már. Mint ahogy emlék – valószínűleg nehezen felejthető emlék – a „Kolozsvári pályaudvar” kezdetű részbe iktatott levél, amelyet a régi városból a szerző kisebbik lányának írt az óvó néni:

„Drága Lilla Viola baba!

Óvodás pajtásaid nem értik, ha nem vagy beteg, miért hiányzol 1981. december 9-e óta. Nem értik, miért Budapesten jársz óvodába, amikor ők annyira szerettek téged. Szabó nagymama mondta, hogy nem jársz óvodába, mert az ottani gyerekek »hangosan barátságatlanok« hozzád s román kislánynak neveztek. Elhagyott pajtásaid mindennap emlegetnek, főzőcskézés közben a legfinomabb falatokat, a legszebben díszített tortákat Lil-

la Violának készítik, asztalomra teszik, hogy küldjem el neked. A szabadrajzokból száznál több gyűlt össze, neked ajánlva mindenik. Nem férnek már az itt »felejtett« Borítékban, amit megtartottunk. Hogy miért, erre Angyal óvó néni se tudna elfogadható választ adni...”

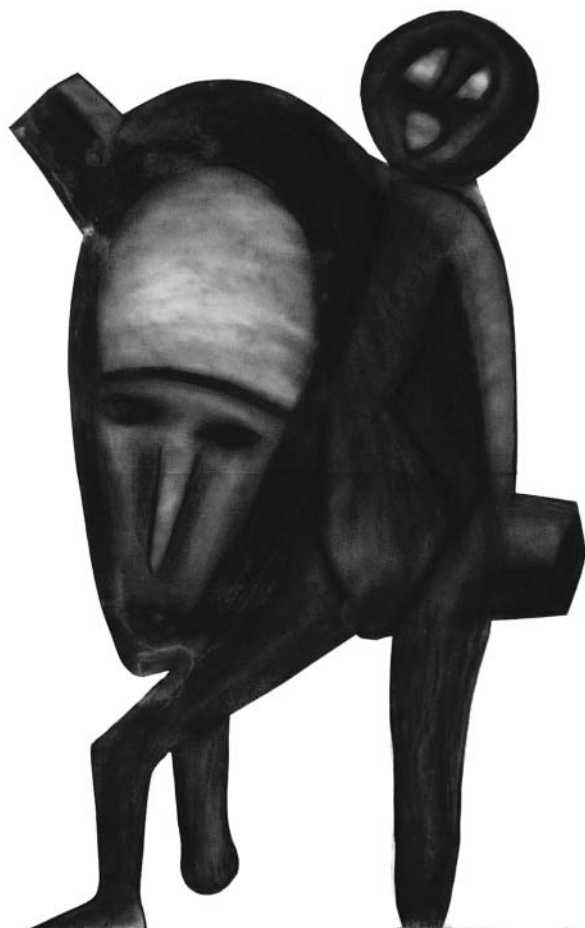
Omló falak

Rossz papíron, rossz nyomtatásban, zsebnotez formátumban jelent meg, 1991 tavaszán – de már a Szabadság (és nem: Igazság) Kiadóvállalatot tüntetve fel kiadóként – Kiss János könyvecskéje, az *Omló falak*. A tanári, majd újságírói tapasztalatait kisregénybe, regénybe foglaló, a lélekrajz felé is nyitó szerzőnek nyilván vannak művesebb prózakötetei is, a Kolozsvár-történetet faggatva mégis érdemes ide lapozni; ez volt az első és mindmáig legközvetlenebb s a maga módján leghitelesebb híradás az 1989 novembere és 1990 májusa közt zajlott politikai eseményekről, ahogy azokat a város közösségi gondokra érzékeny polgára megélte. „Új fűzethez új történelmi események illenek – kezdi naplóját 1989. november 11-én a már több kolozsvári szerkesztőséget megjárt újságíró. – A történelmi események nem itt történnek ugyan, de hogy ide is eljön szelünk, most már egészen biztos. A németek ugyanis bontják a berlini falat. És nem csak szimbolikusan.” Pár héttel később, december 1-jén (egyébként a román nemzeti ünnepen) ezt jegyzi fel: „Meglepetésként fűtenek. Még most, délután 5 órakor is. De a hőmérő mindezt nem akarja tudomásul venni, az istennek sem mozdul el a 14 fokról. [...] A fél fülem közben arról is tudomást szerzett, hogy a németek is alkotmányt változtattak: nekik sem vezetőjük ezután a párt. Valami furcsa logikai bakugrás folytán erről még az jutott eszembe, hogy amikor ma kivettem a kenyérgyget, áttanulmányoztam a haviadag-táblázatot is. Senki se gondolná, hogy 1,6 kg cukor jár nekünk fejenként egy hónapra. Meg liszt meg vaj meg margarin stb. Hát nem bőség? Hát nem a gondoskodás csimborasszója?” Itt a féligkész ételtek boltjában vásárolt prézlis hús, a „zsákbamacska” leírása következik, a Ceaușescu Romániájában pórul járt bevásárló férj kalandja. December 22-én, pénteken viszont a külső lakónegyedbeli kenyérsor kiállása előtt-közben másfajta élményekről is beszámolhat a naplóíró: „Délelőtt háromnegyed tíz, de nem mentem be. Zúgnak a szirénák. A gyárak sztrájkolnak. Ezelőtt néhány perccel hat tank vonult el az úton. Lassan, fenyegetően, égnek meredő géppuskákkal. Az utca és a sorbaállás – hosszú sor volt ugyanis – külön tanulmányt érdemelne. Mindenki, aki elment mellettem, sunyin, alázatosan belepillantott a képembe, de valami különös, »szeretlek, ember« tekintettel: »én rendes, jó ember vagyok!« Valószínűleg ugyanaz volt az én tekintetemben is. És a kenyérsor is hihetetlenül fegyelmezett. Az ajtó szorultában mérhetetlen udvariasság: tessék, csak tessék, ön után!... S közben – illedelmes halkán – megy a szöveg. Vagy már nem is halkán? Minden szó pontosan kivehető. Tagoltan, gondosan hangsúlyozva ejtjük ki a szavakat. Tankokról, katonákról, sztrájkjéről... Csak halottakról nem hallottam semmit! Pedig a rádió szerint Kolozsváron több mint harminc halott volt. A riadt Néda Ágival beszéltem. Azt mondja, hogy tegnap akkor jöttek haza, szerencséjükre a Petőfi utcán, amikor a Főtéren elkezdődött. Hallották az iszonyú lövöldözést. A kolléganője viszont elborzadva mondta el neki: a Főtéren, a tömegben keresztül igyekezett haza. Kíméletlenül belelőtték a járdán ácsorgókba is. És folyt a vér.”

Majd az eufória, a szerveződés izgatott, sűrű napjai, szerkesztőségekben és azokon kívül. Kiss János viszont folyamatosan szkeptikus, gyanakodva nézi a „tülekedést”. Nem alaptalanul. 1990. március 25-i naplóbejegyzés: „A kolozsvári Vatra nagygyűlést tartott, és a párbeszéd mellett tört lándzsát. Csakhogy feltételeik vannak! Amelyeket, ha valaki van

olyan örült, hogy figyelembe vesz, akkor nincs miről beszélni velük, csak legfeljebb az időjárásról. Tökéletes! Se iskola, se konzulátus, se feliratok nem kellene vadidegen nyelven! És a régi nóta: a magyarok fel akarják darabolni az országot! Mögöttük pedig ilyen mondatok: a magyarok lefejeztek Hargita megyében három románt! Természetesen a legbestialisabban. Meg zászlót tűztek ki, meg provokálták a szelíd románságot, meg uszítottak. A fantáziájuk újat nem tud termelni. A csodálatosan tárgyilagos és szabad tévé azonban mindezt a lehető legnagyobb hűséggel végigköveti. Erre van idő, van kamera.”

Aztán még egy sorállásról, az előző napi választások kapcsán. Tehát: 1990. május 21., hétfő. „...Két kerek órát álltunk sorba, hogy leszavazhassunk. Igaz, mindenki állt. Hang nélkül, fegyelmezetten. Egy hang se, egy megfontolatlan gesztus se. Ha jól utánagondolunk, megható a népeknek ez az igyekezete. Ha még az eszüket is használni tudták volna? [...] Azt mondtam Júliának, ekkora sorba, ha kötelező lett volna, semmi pénzért be nem állok. Ha húst vagy valami egyéb csodadolgot osztanak, akkor sem... És most? Győzködöm magamat, másokat is: minden szavazat számít! A mi esetünkben annál inkább, mert ez egyfajta népszámlálás is. Hiszen a hazai statisztikák megbízhatóságát tekintve azt sem tudjuk, hányan vagyunk?”

Sajátikon

Wehner Tibor

„Nem akarok pitbull lenni!”

fe Lugossy László művészetéről

Először arra gondoltam, hogy roppant stílszerű leszek, és ef Zámbó-stílusban nyitom meg ezt a kiállítást, valahogy úgy, ahogy ő ajánlotta a nagyérdemű figyelmébe fe Lugossy László 1984-es budapesti, a Bercsényi Klubban rendezett tárlatát:

„tél jön belőled nem fixa idea, súgta nekem egy lány fe L. L. oldalán 1967-ben, de mint-ha tegnap történt volna. akkor még nem volt »Dojóotthon«, se narkópaplan, csak dadugó varázslekvárral, a küzdőtér a rügyek oldalán nyílt. együtt oldalgott a leheletünk. tudtuk hogy felejteni ismertük meg egymást. lehelet találat vagy megtalált lehelet.

szeptemberről itt maradt tavasz.

egyre odébb lettünk.

lemélyült a szárnyalás, magas magányt horzsolt morzsáira a mélyösztön.

sámánok közlekednek, azt mondják eljön az idő mert annyi nő van a nőben.”

Aztán átolvasva ezt a szöveget arra gondoltam, hogy mégsem sodorhatom a költőiségek ezen intenzív áradásával búskomorságba – és épp egy ilyen ünnepi pillanatban – a tisztelt hallgatóságot, meg egyébként is, ilyen alkalmakkor általában több konkrétumra van szükség. Ezért aztán kerestem egy másik ef Zámbó-szöveget, amely több-kevesebb pontossággal rávilágít az alkotópáros, a később felgyorsuló időben a szentendrei Vajda Lajos Stúdió alappillérvé lényegülő ef Zámbó–fe Lugossy társművészi formáció ösztönművészeti munkásságának korai, kecskeméti periódusára, amelynek a hatvanas évek második felét meghatározó címszavai: Nalaja Klub, Purgatórium, Heroin Együttes, Edwinizmus.

„Hát igen, az írásaink és a képeink, azok magukon viselték az izmusok hatását, és aztán a kubisták, a szürrealisták stílusában, legalábbis én, sok képet festettem. ... A Laca meg inkább expresszionista képeket festett. A képekből elég sok volt, mert a nyomdában nagy mennyiségben jutottunk ún. elkevert festékhez, amelyet már nem tudtak felhasználni, és rengeteg volt belőle. Akkoriban, emlékszem, TV-linzeres dobozt nyomtak a gépmesterek, és volt egy rosszul nyomott széria, bálákban állt a 70x100-as karton. Ezekből a kartonokból elvittünk két kézikocsira valót. Én sokáig azokra dolgoztam. Szóval a Laca is, azt hiszem, ezekre a kartonokra festett. Tehát volt elég festményünk, az egyik cél ezért

Elhangzott a kecskeméti Kortárs Galériában, fe Lugossy László képzőművész kiállításának megnyitóján.

az volt, hogy legyen kiállítás a klubban, aztán én a megnyitón felolvastam az Edwinista Kiáltványt, 13 pontot, mint toborzó művészeti programot. Ez volt az én műsorszámom, illetve ezt nem is én olvastam föl, hanem a Lacát kértem meg rá, és valaki még dobolt talán, a kis Smörci, afrikai dob kíséretére ment ez a szöveg. Végiggondolva, kicsit repes volt a dolog.”

ef Zámbó társművész, a külső-belső szemlélő élménybeszámolója után meg az a gondolat merült fel bennem, hogy hallgattassék meg a visszaemlékezések szintjén a másik fél, fe Lugossy László is, aki a *Gesztus és terápia* című eszmefuttatásában az alábbi művészettörténeti súlyú megállapításokat szögezte le:

„ef Zámbó Istvánt 1967 nyarán ismertem meg. A kecskeméti Aranyhomok Szálló kerthelyiségében muzsikált egy beatzenekarban. Egyik este én is ott szórakoztam, és egy asztalnál ültünk teljesen véletlenül. Meglepetés volt számomra, mert már többször láttam őt a városban, mindig egy fekete könyvvel mászkált. Nem volt tudatos bennem az érzés, egyszerűen rájöttem, hogy szimpatikus. ... 1968-ban sikerült egy tiszavirág-életű klubot létrehozunk, amit Purgatórium Klubnak neveztünk el. A postások klubjában kaptunk helyet, ahol az előtérben egy jó kis kocsmá működött, és lehetett számítani közönségre. Mi a Purgatóriumban elsősorban művészeti, kulturális eseményeket terveztünk. Ez egy kicsit nagyképeűen hangzik, de akkor még nem gondoltunk ilyesmire, mert ösztönösen tevékenykedtünk. Első műsorunk programját ef Zámbó, aki kéziszedő szakmát tanult a nyomdában, ki is nyomtatta. Ezek a számok nagyjából a következők voltak: Nagy Ernő: *A lépcsőház* (egyfelvonásos patetikus játék); ef Zámbó István: *Higgyünk a hitünkben/Edwinista Kiáltvány*; fe Lugossy László: *Vaníliaálmokeksz/varázs-villamos-szék Jimi Hendrix-szel*, Zádor Péter – Szabó József Attila: *Kolbászos Najalák* (hangköltészet). Az előadások után Jimi Hendrix-számokat játszott egy kecskeméti zenekar. Sikerült még egy kiállítást is rendeznünk a Purgatóriumban, ami viszonylag botránymentesen meg is nyílt, később mégis bezárták a kiállítást, és a vezetőség megszüntette a Purgatórium Klubot, mert az öltözködésünk sem volt problémamentes. A kerengő dervisekhez hasonlítottak bennünket, álmunkban pöttyös labdával szórakoztunk.”

E gondolatok kapcsán önkéntelenül is arra gondolok, hogy hát ezek bizony az eredők, a lassan négy évtizedes múltúvá nemesedő kecskeméti gyökerek – legalábbis az első, az impresszionista árnyaltságú, futó benyomások szintjén –, mint mondani szokták, ezek az alapok, amelyekre aztán az életmű épült. Az életmű, amely lényegi összetevőinek, jellegzetes vonásainak megközelítéséhez megint csak a Mestert, fe Lugossy Lászlót hívjuk segítségül, aki a legfrissebb Magyar Műhelyben fogalmazta meg a képeihez is kulcsot adó lát-leletét:

„Mindent médiaeseménnyé kell tenni, valami urak ülnek egy asztalnál, és kitalálják, hogy most itt ezt nagyon botrányossá fogják tenni, kell történni valami szentségtörő dolognak, akár egy képen, amit kiteszünk, amiről majd mindenki beszélni fog. Így médiaeseménnyé válna a dolog, de mi annak ellenére, hogy sok hasonló botrányt csináltunk annak idején, ebben a szituációban tudatosan nem törekszünk egy ilyen figyelemfelkeltésre. Ebben ugyanis az a lényeg, hogy felnyomják az emberek adrenalin szintjét, hogy három napig vagy egy hétig beszéljenek a dologról mint médiaeseményről, aztán vége. Még a háborúkkal is ez történik: legszívesebben már nem is figyelnek oda. Sötét világban élünk, az emberek egyszerűen szeretnek háborúzni, ezt most már tudomásul kell vennünk, én meg nem szeretek háborúzni, én csinálom a képeket, ezzel teszek a békéért.

Ki kell találni valamit, amivel megváltoztathatnánk ezt a fajta mentalitást, szemléletmódot. Mert ez csak arról szól, hogy a pénz még több pénzt szüljön. Ehhez nekünk nincs gyomrunk, és inkább nem vagyok fontos, mint nagymértékben fontos és komolytalan – mert nem érdekel a világnak az a tendenciája, amit rám akar kényszeríteni, hogy legyél az első, legyél mindenben az első, legyél pitbull. Nem akarok pitbull lenni! Én egy barátos kutya vagyok, aki fölugrál a másik emberre és megnyalogatja...”

Az ember azt gondolhatná, hogy ezek bizony kemény szavak, ámbár ars poeticaként éppen megfelelők. A nem akarok pitbull lenni hitvallás – ha most hirtelenül és mintegy véletlenszerűen visszatekintünk, akkor az általánosságok szintjén mozogva megállapíthatjuk –, mint vezérelv, aktívan működött az akciók, a performance-ok, a tárgykollázsok, az objektok, az installációk, a zenekari fellépések, a színházi produkciók, a szövegek, a filmek, a videók és persze a képek mögötteseiben és mélyrétegeiben, ebben a műfajok és művészeti ágazatok, műnemek és művészeti kifejezések, médiumok kategóriáit, határait és szabályait tiszteletben nem tartó, alapvetően szabadságakarással áthatott, eredeti és leleményes művészetteremtési áradásban, amely fe Lugossy László élete és életműve. A nem akarok pitbull lenni deklaráció szellemében a bölcs rezignációval szemlélt, nyers valóságról festett, most itt felvonultatott fe Lugossy-képek azt tanúsítják, hogy a művek alkotója oly sok formabontó gesztus, rendhagyó művészeti kezdeményezés, megdöbbentően újszerű kifejezés tárgyiasult és az emlékezés kódéba vesző megnyilvánulása után csendesen visszafordult a klasszikus keretbe foglalt realitások tükröztetéséhez. Csakhogy festői realizmusa oly erőteljes és talányokat keltő, hogy művei szemlélőit mintegy észrevétlenül a varázslatos fantasztikumok birodalmába, egy valóságon túli valóságba, olyan különös világba emeli, ahonnan viszont csak kissé félve pillanthatunk le magukra az ún. realitásokra.

Arra gondoltam, hogy végül is ezekkel a gondolatokkal ajánlom figyelmükbe az 1983-as bemutatkozása után húsz évvel a szülővárosába, Kecskemétre képekkel visszatérő fe Lugossy László kiállítását.

Sajátlépés (részlet)

Fehér Zoltán

Arra járnak a nagy ezüstgombosok

(A betyárvilág emlékei Bács-Kiskun megye néhány kétnyelvű közösségében)

A társadalomból kiszakadt vagy kivetett, deviáns, maguk törvényei szerint élő alakok talán legjellegzetesebb típusa volt a betyár. Emléke mély nyomot hagyott a kelet-európai népek folklórájában. Míg azonban a görög, bolgár és szerb betyárok mint a török elleni nemzeti ellenállás hősei maradtak meg a népi emlékezetben, a román, a magyar, a szlovák és ruszin sorstársaikat a társadalmi igazságtalanság elleni küzdelem hőseiként tartja számon nemcsak a népköltészet, de a ponyva- és a szépirodalom is. Petőfi versében Büngözsi Bandi a puszták szabad embere, s a költő romantikus életképe (*Fürdik a holdvilág*) nem kerülhette el a folklorizálódást. Móra Ferenc azt tapasztalta, hogy Szeged környékén a leghíresebb magyar betyárt a huszadik század elején csak a Sándorként emlegették. Nem véletlen, hogy később a mély szociális érzékenységu Móricz Zsigmond népi, sőt nemzeti hősként állította be Rózsa Sándort csonkán maradt regénytrilógiájában. A szocialista eszmeiségű Jancsó Miklós meg filmjében tragikus hősnek ugyanőt.

A magyar néprajzi kutatás régtől foglalkozik a betyárokkal. Miként Gönczi Ferenc írja 1944-ben megjelent a *Somogyi betyárvilág* című monográfiájában, levéltári és néprajzi adatokból egyre világosabban látta, *hogy itt egy külön világgal áll szemben*. Bálint Sándor korabeli újságcikkek, tárcák, novellák – főképpen Tömörkény és Békefi Antal írásai alapján – színes képet adott a 19. századi szegedi betyárvilágról. (*Történetek a szegedi betyárvilágból*. Szeged 1961) Tiszántúli szegénylegényeiről Szűcs Sándor több könyvében is írt. (*Pusztai szabadok*, Bp. 1957., *Betyárok, pandúrok és egyéb hírességek*. Bp. 1969.) A Mátra-vidék híres Vidróczkiját is valóságos mondakör övezi. A Kiskunság pásztor- és betyárvilágának összefonódását a kiskunhalasi Nagy Czirok László örökítette meg *Betyárélet a Kiskunságon* című élvezetes könyvében. A bugaci pusztai híres törvénytelenégeiről *A nagy pusztán* címmel (1981) Szappanos Jolán állított össze (hiányosan adatolt) áttekintést. A kelet-európai összehasonlítást az 1959-ben megjelent *Betyárok tüzeinél* című gyűjteményes kötetében Domokos Sámuel végezte el. A teljes magyar balladakincs interetnikus szempontok szerinti számbavételét Vargyas Lajosnak köszönhetjük.

A Németországba kitelepített Rukatukl Ágoston egykori szülőfalujában, az észak-bácskai bunyevác-német-magyar vegyes lakosságú Csávoly községben gyűjtött egy Bogár Imréhez kötődő német nyelvű betyár balladát. A *Sagen, Legenden, Märchen... aus Csávoly* című kéziratában azonban csak magyar fordítását közli.¹ Megértéséhez elmondja, hogy a híres magyar betyárnak volt egy csávolyi szeretője, a nyilvánvalóan bunyevác Vécó. Miatta kímélte meg a falut a betyár bandája. Lássuk a ballada nyersfordítását.

¹ A kézirat a birtokomban.

Nem messze van egy rablóbarlang
Sok híres betyár él ottan,
Odament egyszer Vécó bátran,
Női szeszéllyel és vággyal

Ott meglátta Bogár Imre
Játéknak tekintette a nőt.
Hej, kislány, nem félsz a rablótól
És durva pajtásaitól

Ha nem félsz, boldogítsd lelkemet,
És mutasd meg nagy szerelmedet
Gyere a titkos mély erdőbe,
Annak fekete sötétségébe.

Jól van hát eleget tesztek (kívánságodnak)
De szánd fiatal életemet
Fiatal életedet én hát sajnálom,
De szerelmedet érte kívánom

Adok néked szép nagy gyűrűt,
Hogy mesélje a rabló hírért
Viseld emléknek, amíg élsz
Mert a rabló keze mindenre kész.

Így viselte e gyűrűt éveken át,
Vele mindig az erdőbe járt,
Egyszer egy rabló, ki gyűlölte,
Gyilkos késével Vécót megölte.

A balladához még hozzátették: Egy szép napon megtalálták Vécót meggyilkolva az Ördög-árokban. A továbbiakban. Rukatukl Agoston közöl egy kincssásárról szóló csavolyi német hiedelemmondát. A történet szerint a sikertelen kísérlet után ismételten próbálkozó kincssásók a kincses gödörben késsel szívében megtalálják Vécó holttestét. (A hiedelemmondákban gyakran találkozunk a kincs fölé elásott, azt őrző emberi vagy állati tetemmel.) A holttestet hazavitték, s a kincset is fölszedték. Vécónak nagy temetést rendeztek, s a szertartás idején a környéken rablók lövöldöztek. (A régi magyar temetések alkalmával szokás volt a rosszak távoltartása érdekében lövöldözni. Ma a dízsorsotűz emlékeztet erre.) Vécó sírját éveken virágok borították.

Szókingcsünkben a *betyár* főnév szláv jövevényszó. A bátyai rác nyelvben a *betyár* szónak a 20. században nem az általánosan ismert *rabló*, *útonálló*, *szegénylegény*, *zsvány* magyar jelentése élt, hanem a *mulatozó*, *könnyelmű*, *hetvenkedő*, *kurafit* nevezték így. A jelentésváltozásba belejátszhatott az a tény, hogy a hajdani betyároknak volt egy ilyen arcuk is. Érdekes az is, hogy Bátyán ugyan nem ismerik a *betyárac* műfaj-terminus technicust, de sok olyan mulatónótát tudnak, amelyek ebbe a folklórműfajba sorolhatók, s bennük a *betyár* szó is megtalálható. Ezek szövegei igazolják fenti megállapításaimat:

Ala smose sastali bečari
Pa mi jedan ža zenu ne mari
Ja ću piti ti ćes kurva biti
A kuca ce raztavjena biti

*(De összejötteünk mi betyárok
Egyikünk se törődik a feleségével
Én iszom, te kurva leszel,
A ház meg összedül.)*

Vagy:

*Bečar bit ću al u Pešte neću
Bit ću u Beću gde se frajle seću*

*(Betyár leszek, de nem Pesten,
Bécsben leszek az, ahol a frajlák sétálnak)²*

A közeli, Bátyához hasonlóan rác lakosságú Dusnokon ugyanazt tapasztaltam a betyár szó jelentését illetően. Egy népszerű mulatónótában (betyárcsban) így énekeltek:

*Oj mojjaj mama bečarusaj ću te
Pa i mene bečarem na živoa*

*(Aj, az én anyám betyáros volt
És engem is betyárnak hív)*

*Bečar ni sam, bečarskim se vladam
Što ukradem, dobro spravit znadem*

*(Betyár nem vagyok, betyárosan élek
Ami ellopok, jól el tudom dugni)*

*Oj, rodi mamo još jednog bečara
Kad lumpujem nek ja imam para*

*(Ó, anyám szülj még egy betyárt
Mikor lumpolok, legyen párom)³*

Bátyán zenei kétnyelvűsége és táji helyzete miatt nagyon sok országosan ismert magyar betyárdalt, betyárballadát énekeltek. Ezeket a dalokat elsajátíthatták vásárok alkalmával, nagy aratások, katonáskodás során más vidéki emberektől, az idekerülő béresek, pásztorok és a kalocsai gazdákhöz elszegődött bátyai cselédek egyaránt közvetíthették az akkor divatos dalokat. A 19. század végén, épp a betyárvilág felszámolása idején, és a 20. század elején ugyanis virágzott Magyarországon a betyárromantika. A népszínművek és a filléres ponyva-füzetek népszerűsége ezzel is magyarázható. A folytatásos betyárhistóriákat tartalmazó füzeteket jó néhány bátyai legény vásárolta és olvasta titokban, hogy szülei ne vegyék észre.

Nyilván a ponyva- vagy a korábbi pikareszkegények hatására jöhetett létre, de még inkább ezek miatt válhatott népszerűvé egy betyárokról szóló rémtörténet: benne még az erkölcsnemesítő tanulság is arra utal, hogy forrását nyomtatott füzetekben kell keresnünk. Műfajilag novellamese, amelyet az 1960-as években három⁴ változatban is lejegyeztem. A történet a lányokat gyilkoló betyárokról és leleplezésükről szól.

² FEHÉR Zoltán–FEHÉR Anikó: *Bátya népzeneje*. Kecskemét 1993.

³ FEHÉR Zoltán: *Šumo, šumo visoka si – Erdő, erdő, de magos vagy. Dusnoki népdalok*. 93. Kalocsa 2000.

⁴ FEHÉR Zoltán: *Bátyai népmesék I–II*. 1976. Kézirat. AaTh 955

A Szűcs Péter Pálné által elmondott variánsban a király már-már öregedő hét lányát egymás után hét ismeretlen legény veszi feleségül. A legkisebb lány azonban leleplezi sógorait, akik tulajdonképpen betyárok, s nővéreit megölték. Vérüket, testrészeiket pincéjük hordóiban őrzik. A király ezért kivégezteti őket. A valósághoz közelebb állnak azok a változatok, amelyek közül az elsőt egy általános iskolai tanítványom ilyen címmel jegyezt le nagyapjától: *Háromszáz évvel ezelőtti betyárokról szóló mese*. Ez utóbbi két mesében a főszereplő már nem királylány, hanem egy kocsmáros leánya. Őt akarja feleségül venni egy titokzatos legény, aki tizenkét betyárnak a vezére. A lány kikémeleli erdei tanyájukat, ahol lányokat kínoznak és gyilkolnak meg. Bizonyítéknak kicsempeszi az egyik áldozat levágott kezét. (Ez a motívum mindhárom változatban szerepel.) Szól apjának, aki értesíti a katonaságot. A fegyveresek elfogják a betyárbandát, s bebörtönzik őket. A betyárvezér azonban megszökik vártömlőcéből. Újból elfogják. Egy koldus hatására megjavul, kiszabadul, és végre szabad emberként feleségül veszi a kocsmáros lányát. A mese-szüzsékből nyilvánvaló, hogy azok messze álltak a magyar valóságtól, és idegen gondolkodást tükröztek. Sztereotípiáik ellenére viszont elfogadjuk a valóság égi másaként népballadánk tanúságtételét.

A bátyai magyar nyelvű népdalok közt számos betyár témájú is akad. A virtusból betyárcsínyt végrehajtó legény nótája:

*Az bátyai bírónak,
Jó két lovat mondanak,
Ellopnám az éccaka,
Hogyha rám nem virradna⁵.*

A *Lóra csikós, lóra* kezdetű új stílusú betyárballada helyi szövegváltozata arra enged következtetni, hogy a délvidéki betyárvilág ismert lehetett erre felé.

*Zavaros Maroson
Magam is átmegegyek
Magam is átmegegyek,
Bánáti gulyásnál
Jó vacsorát eszek.⁶*

Ugyanezt erősíti meg a következő szöveg

*Szabadkai szőlők alja homokos:
Arra járnak a nagy ezüstgombosok,
Arra hajtják a sok lopott lovakat
Azon veszik a nagy ezüst gombokat*

*Az Isten is kurafinak teremtett
Az a huncut pap is annak keresztelt,
Szeretem a menyecskéket, lányokat
Hogyha lehet, meg is csalom azokat.*

*Vásárokról vásárookra járok én
Sörrel, borral, sült hússal élék én,
Sör előttem, két karomban a babám
Hátam mögött Jókó bácsi muzsikál*

⁵ FEHÉR Zoltán–FEHÉR Anikó 1993. Zeneileg dudanáta.

⁶ Uo.

*Ha feltűröm a gatyámnak két szarát
Megkerülöm Ráday szép gulyáját
Kiszakítok harminchárom darabot
Netek lányok, tik is boldoguljatok⁷*

A dal tömören tartalmazza a betyár tulajdonságait, szokásos gesztusait. Mintha egy kései lovagot látnánk magunk előtt, aki elegáns (ezüstgombos), jó módú (sok lopott lovak), mulató (sörrel, borral, sült hússal élek én), virtuskodik (épp Ráday gulyáját károsítja meg, aki az alföldi betyárvilágot felszámoló csendbiztos volt), kurafi (szereti a menyecskéket lányokat), és végül gáláns a nők iránt (netek lányok, tik is boldoguljatok).

Bátyán is énekelték a *Pápainé* című ponyvaballadát, a *Nem messze van ide Kismargitta*, az *Amott legel, amott legel hat pej csikó magába*, a *Loptam lovat, lopok rajta százat*, az *A halasi kishatáron (Hol az utazólevelem?)*, a *Cifra csárda két oldalán ajtó* kezdetű Patkó Bandiról szóló meg a Bogár Imrét gyászoló betyárdalokat és balladákat.⁸

Hihetetlennek tetszik, de Bátya népzenejének fölgyűjtése során mindössze egyetlen kétsoros szerkezetű betyár témájú ballada került csak elő. Valószínűnek látszik, hogy ez a dallam szövegével együtt még a balkáni őshazában keletkezett.

*Majka Danku ésjala
I u šumu poslala
Danka ide kroz šumu
Tri bečara na drumu
Nemoj mene braće klat
Otac mi je bolestan
Majka mi je stara hoj
Danku nisu slusali
Nego su ju zaklati*

*(Az anya Dankát fésülte,
És elküldte az erdőbe
Danka megy az erdőn keresztül
Három betyár az úton
Ne ölj meg engem testvér
Édesapám beteg
Édesanyám öreg, hoj
Dankának nem fogadtak szót
Hanem megölték)⁹*

Ennek a betyár-balladának egy versszakos töredéke más dallamon szól:

*Anka ide u šumu
Tri žandara na drumu,
Jedan teškom oštrom sabjom
Čem će Anku zaklati*

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Saját kéziratos gyűjtés. Ak. Vida Istvánné Farkas Margit 76. é 2000.

*(Ánka megy az erdőben
Három csendőr az úton
Az egyik nehéz éles szablyával
Amivel Ánkát megöli)¹⁰*

Bár Dusnokon több rác nyelvű epikus tartalmú dal került elő a gyűjtés folyamán, rác nyelvű betyárballadára itt sem akadtam. Érdekes volt viszont, hogy a Dusnokon nagyon népszerű magyar betyárballada, a *Nem messze van ide Kismargitta* kezdetű pentaton daltam gyakran a betyárballadával rokon rabének műfajába sorolható rác szövegeket kapott.

*Vidiš, draga, kalačke tavnice
Tamo vene moje mlado lice
Pogubijo kome zatvorio
Koj nas dvoje mlado rastavio*

*(Látod kedvesem a kalocsai börtönt
Abban hervad az én ifjú arcom
Vesszen, aki becsukatott
Aki minket, két fiatal, szétválasztott).¹¹*

A 19. század második felében már mint batyus paprikakereskedők újból találkozhatnak a bátyiaiak a balkáni hegyek betyárjaival. Egy történet arról szól, hogy rác tudásuk mentette meg őket a betyárok barlangi fogságából.¹²

Közismert tény – s ez az idézett dalszövegekből is kiviláglik –, hogy a betyárvilág szoros kapcsolatban állott a pásztorvilággal. Bátya a Kalocsai Sárközben természeti adottságainál fogva régi idők óta rákényszerült az állattenyésztésre, hisz kicsiny határának nagyobbik fele az esztendő hat-nyolc hónapjában a Duna áradásai miatt víz alatt állott. Csak a szállások körüli magaslatok, a *hátak* voltak alkalmasak kertészkedésre. Itt alakultak ki a bosztánok, amelyekben káposztát, hagymát, majd fűszerpaprikát termeltek. De maguk a szállások is az állattenyésztés miatt jöttek létre, a legelőről bevett jóságok téli istállóik voltak. A bátyiaiak az Árpád-kor óta szakszerű vízgazdálkodást folytattak, s a belvizeket a számos *fok* segítségével vezették vissza a Dunába. A vizenyős *rétek*, *palék*, *barák* a belső és a külső legelőkön, a *paskumok*on nagy létszámú méneseket, gulyákat őriztek a község pásztorai félnomád körülmények között. A jóság Szent György-naptól András napig éjjel-nappal a legelőn tartózkodott.¹³ 1828-ban megállapítják: *Van elegendő közlegető az egész tehéncsorda táplálására, leszámítva a Duna kiöntésének eseteit*.¹⁴ Fényes Elek szerint 1851-ben a 4740 holdas határból 3000 hold a legelő.¹⁵ Az úrbéri per után a legelő-elkülönítés meg a Duna szabályozása következtében 1931-ben ez a határ területének majdnem egyhuzadára, 218 holdra csökkent.¹⁶ Vályi András a 18. század végén ugyan a bátyiaiakról nem, a hasonló etnikumú dusnokiakról azonban írja, hogy az árvíz miatt pásztorokodnak, de nyilván írhatta volna a bátyiaiakról is.¹⁷ Az 1859. évi pásztorösszeírás pont

¹⁰ Uo.

¹¹ FEHÉR Zoltán: 2000. 97.

¹² FEHÉR Zoltán: *Bátya életrajza*. Bátya 1996.

¹³ Uo.

¹⁴ OL. Regnicol It. Conscriptio. 1827–28. Bátya

¹⁵ FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest 1851.

¹⁶ SZABÓ Géza: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye általános ismertetője és címtára*. Bp. 1931.

¹⁷ VÁLYI András: *Magyarországnak leírása*. Buda 1799.

egy tucat bátyai pásztor nevét őrizte meg, megemlítve, hogy mindegyiküknek van szolgakönyve, egyikük sem volt büntetve, továbbra is lehet őket *szolgálatban* megszenvedni, s viseletük jó¹⁸.

A régi világ pásztorai nem nagyon tisztelték a magántulajdon szentségét. Bárh János írja, hogy a Kalocsai Sárközben a 18. sz. folyamán különösen a pásztorok lopkodták a gyümölcsösök termését. *Valószínűleg pásztor volt az a férfi is, akit 1789-ben fogtak el Bátyán, mert szűrének ujja és tarisznyája tele volt szilvával, amit a bátyai szilvásokban szedett.*¹⁹

A községi jegyzőkönyvekbe a 18. sz. végétől a nótárius bemásolt minden vármegyei utasítást. Innen tudjuk például, hogy az 1800-as évek elején már rendszeresen gondoskodnia kellett a községi előjárásának a közbiztonságot felügyelő vármegyei pusztázó katonák lovai porciójáról. Innen értesülünk arról is, hogy 1829-ben curenálták a brünni börtönből megszökött két rabot, Janosich Ferencet és egy Jeleni nevűt. Ők nevük alapján épp bátyaiak is lehettek. Föltételezhető, hogy az ilyen szökevények korábban, de szökésük után még inkább a betyárellet útját járták.²⁰

1962-ben a falu néphitének gyűjtése közben a hajdani tudós pásztorok leszármazottai véletlenül elmondtak néhány betyártörténetet is.

Az 1849. évi faluégést egy történeti monda a betyárokhoz kapcsolja. *Rózsa Sándor itt tekergett a tanyákon. Egy bátyai ember vitte őket kocsival Miskére. Egyszer hátranéz az ember, hát az egész falu ég. A Rózsa Sándor bandája gyújtotta föl. Csak egy sor ház, ott a Korsósica mellett, nem égett le.*²¹ Szóláshasonlatként máig emlegetik a híres betyárt: *Mentiünk, ahányan vótunk, annyi felé, mint a Rózsa Sándor bandája...*

Az 1848-as szabadságharc idején a híres bátyai baltások uralkodtak a szállások körül meg az ártéri tölgyesekben. A szabadság hírére hazafias felbuzdulásból még egy osztrák hadihajót is megtámadtak. (A bátyai *rácok* tehát már ekkor egynek érezték magukat a magyar néppel, nem fordultak vele szembe, miként a bácskaiak.) Az első erről szóló történet még nem is nevezi meg a virtuskodókat. *Negyvennyócba belelőttek egy hajóba a tötésre. Ahun a csőszház van, ott csárda vót, ott állították föl az ágyút. A hajó megállt, és ők is visszalőttek. Gondolták, hogy a házbul lőttek, pedig a diófáruul lesték. Pontosan keresztüllőttek a boroshordót.*²²

A második történet már megnevezi a bátyai baltásokat, „történeti összefüggésbe ágyazva” némileg másképp alakítja az eseményeket. *A Kákonyi háznál vót egy csárda, és ott vót három ember. Ha valaki odament, vót neki egy forintja, akkor képesek vótak levetköztetni és agyonütni, és beledobni a mészégető kemencébe. Máig is sok csont van ott. Erre vonult át egyszer a német a Dunán. Akkor vót, mikor kért a német az oroszul segítséget a magyarok ellen. Akkor a baltások – úgy hitták őket – kimentek a tötésre, és fenyegették őket. Gyere ide, sváb! Gyere ide! Akkor közelebb gyüött a hajó. Belelőttek éppen a hordóba. A bátyai baltások meg elszöktek.*²³ Talán a kézbeli fokosokat nevezték baltának. Ez az ősi fegyver ugyanis az ólmos bottal együtt az első világháború előtti legénybandák verekedéseiben is gyakran előkeült. A csúfolódó kalocsai szóláshasonlat ezt így emlegeti: *Okos, mint a bátyai fokos.*

¹⁸ BL Bátya V. 309/2 1859

¹⁹ BÁRTH János: *Kalocsa környéki ártéri kertek a XVIII–XIX. században* (Agrártörténeti Szemle 1–2.) 1974. (KÉL I. u. i. 1793)

²⁰ FEHÉR Zoltán: 1996. 86.

²¹ FEHÉR Zoltán: *Bátyai történeti mondák és emlékezések.* (Kézirat) Ak: Tarjányi (Tupcsia) Józsefné 68 é. 1962.

²² Uo. Saját kéziratos gyűjtés. Ak.: Harangozó Ferenc 52 é. 1962.

²³ Saját kéziratos gyűjtés. Jéló Pál 81 é. 1962.

Ráday kemény fellépésével, de különösen a magyar királyi csendőrség megszervezésével (1881) meg lettek számlálva a betyárvilág napjai. A Kalocsai Sárközben azonban mintha éppen ekkor lobbant volna még egy utolsó e daliás idők kétes dicsfénye. Simonyi Jenő legalábbis 1882-ben úgy vélte, hogy korábban nagyobb volt a közbiztonság. *Van egy, a mit a régi jó idők dicséreteiül emlegetnek az öregek, s ez az, hogy a rideg legelő életet élt gulyák- s ménesekben kevés ló- és marhalopás történt. De most már az egyszerű erkölcsű Sárközben is bekövetkezni látszanak az idők, hogy a gazda nem alszik gond nélkül, ha lovai szerszámát – mint ezelőtt Istenben boldogult apja is, maga is – kerítetlen udvarán az istálló falába vert faszegen éjen át lógni, marháját pedig felügyelet nélkül kényre barangolni tudja, mert most itt is már támadnak, kik a marha becsét jól érezvén, felkeresik azt még a keresztvoasas istállóknban is csak úgy, mint a tyúkokat a padláson, hova éjji szállásaikra elvonulnak.*²⁴

A következő elbeszélésekben a táltosság hírében álló tudós pásztor, *Pajika dedó* (Tupcsia Sándor) leszármazottai a betyárokkal kapcsolatos családi emlékeiket mondják el. Figyelemre méltó, hogy a pásztorok és a betyárok jól ismerték egymást. A pásztorok vendégül látták a hozzájuk érkező betyárt. Nem illett őket kérdezgetni. Nem volt szabad elárulni őket a hatalomnak. A betyár a vele barátságban lévő pásztor jószágát nem károsította meg, sőt ellopott jószágait visszaszerezte.

*Öregapámekhoz szoktak járni betyárok. Értették egyik a másikat. Egyszer elveszett Kopri-vanaczeknál két gyönyörű szép csikó, és elgyűttek ezek (a betyárok) látogatóba. Öregapám vót a számadó, panaszkodott nekik. Bátorították: Ne félj semmit. Meglesznek! Harmadnapra megvótak. Idevezették a gazdájához. A vezetéknevit hallottam, hogy Mezeiek vótak Gerjenbül.*²⁵

*Együtték hármán. Jó husángokkal gyűttek, este. Szűrbe. És ez a Sándor állandóan kérdezte, hova valósiak. Öregapám pedig azt mondta: Hallgass! Ne kérdezd! De ő tovább kérdezte. Egyszer az egyik fölkelte és azt mondta neki: De b... meg az apja úristenit! Majd mingyá megmondom. Hát a sarokba ment. Alig tudta öregapám lecsillapítani.*²⁶

Egy betyár szokott járni az ipamhoz. Mikor itatás vót: Jó napot, Sándor bácsi – köszön neki. De semmi nem vót nála, csak egy bot és rongyos kabát a vállán. Mondta neki az ipam: Adjon Isten. De ne ám hogy megkérdézzé valamelyik bujtár, hogy hova mén, kicsoda maga. Azt nem szabad megkérdézni az ulyan embertül. Vége vót az itatásnak. Lenyugodtak a kút körül. És akkor ők is leültek ebédelni a bujtárok és a számadó. Megkínálták azt a valakit is, aki gyűtt. Tessek hát falatozni. Ami van szegényembernek: kenyér, hajma, szalonna. – Jó van, Sándor bácsi, jó lesz az is – mondta szegény hangon. Akkor hát egy kicsit beszélgettek, míg a gulya nyugodtan vót. Kérdezte a Sándor bácsitul, hogy van-e valami baj a gulyába. Vagy a csikókba. Mondta Sándor bácsi: Nincsen hála Istennek, nincsen semmi bajuk se. Ment a gulya szanaszét legelni. És a vendég nem igyekezett tőlük, hogy elment vóna, hanem bevárta az estét is náluk. Akkó a jószág ment haza. Estefelé elengedték őket. Űk megen a Sándor bácsi meg a bujtárok jöttek haza, de ez is jött velük, az a betyár, de nem szótak neki semmit se. Nem szabad vót szóni, hogy ne gyűjjon. Akkor tájba uralkodott a Rózsa Sándor bandája. Begyűttek. A vacsora készen vót. Terítve vót már az asztal, mikor haza gyűttek. Mondta az asszony: Mosakodjanak, kész a vacsora. És hozzáfogtak vacsorázni. Megkínálták a betyárt is. S az vacsorázott velük szép nyugodtan. El is beszélgettek egész este. Hajnal tájba, úgy éjjel után két óra tájba akkor mondta a Sándor bácsinak az a betyár: No, Sándor bácsi, én most elmegyek. Ne féljen, nem lesz magánál semmi baj se. Nem is vót a gulyába semmi baj. Se a csikók közt. Ha jött valaki más erre, talán csendőrok, hogy megkérdézték az öreg gulyástól, nem látott-e erre olyan valakit, akkor hát felelte ne-

²⁴ SIMONYI Jenő 1882.

²⁵ Saját kéziratos gyűjtés. Ak: Tihanyi (Tupcsia) Józsefné 80 é. 1962.

²⁶ Saját kéziratos gyűjtés. Ak. Uő.

ki: *Hát nem láttam. Mer nem szabad vót kivallani neki, mer a többi bandák valami kárt csináltak vóna a gulyába vagy a csikókba.*²⁷

A bátyai állatteleltető téli szállások búvóhelyei voltak azoknak a bátyai legényeknek is, akik a 19. század első felében itt kerestek menedéket a katonafogdosók elől, mint erről ezelőtt ötven esztendővel még meséltek nagykort megélt öregek. Legényvirtusaik elkövetése után is odahúzódtak. *Ha a legények loptak tyúkot a faluban, szálláson megfőzték valamelyik tanyában és ott mulattak.*²⁸ Jártak erre betyárok is még az 1800-as esztendők második felében, a betyárvilág fénykorában. Ha manapság építkezés közben egy szarmata kori csontváz kerül elő, megszenesedett emberi csontokat fordít ki az ásó vízvezeték ása közben, kész a szentencia: biztosan betyárok ütötték agyon szegényeket.

(Szálláson) a *Kukorica csárdába lovastul állítottak be.* Emlékezett erre családi hagyományok alapján feleségem.²⁹ A férfiak ezért is jártak ki éjszakára a szállásokhoz, ahol bezárkóztak az istállóba. Előzőleg szóltak egymásnak a szomszédok, *hogya kiabálok, akkor gyere, mer lopják a lovat.*³⁰ Társaságban persze megnőtt az emberek bátorsága. *Őt, hat, tíz ember is összegyűtt egy-egy istállóba. Vigyáztak, mer loptak nagyon. Nagy lopások vótak. Kívül verték az ajtót, bent meg ezek nyomták. Akkor baltával kezdték verni. Begyűttek. – Maguk akarnak rabolni? – kérdezte valaki (a bentlévők közül.) Összeverték, aki mondta.*³¹ Az efféle esetek, az ilyen közbiztonsági állapot eredményezte, hogy a tehetősebb gazdák kezdtek vasajtót szereltetni istállóikra. Az éjszakára legeltetni kicsapott lovakra pedig nemcsak a szabad ég alatt heverésző legények vigyáztak, de a jószág első két lábára nem kötél nyugót tettek, hanem vasból való *gönci béklyót.*³² Ezt persze nemcsak az a szegénylegény tudta kinyitni, aki megszerezte a varázserejű boszorkányos füvet,³³ hanem bárki, aki vasfűrészt alkalmazott. Amint a népdal is mondja: *Eriggy babám, fordítsd erre a csikót,/ Hadd sződjem le (vagy: reszeljem le) a lábáról a békót.*³⁴ Az úrbéri per (1860-as évek) híres bátyai bírójának szállását állítólag éjszakánként tizenkét puskás ember őrizte.

Ha összevetjük az alig egy-másfél évszázada az Alföld közepén még virágzó betyárhagyományokat huszadik század végi szerény adataimmal, látnunk kell, hogy annak – bár csak töredékei – szinte máig élnek a Duna bal partján néhány nemzetiiségi faluban. A betyárvilág tehát e tájon is virágzott a hasonló történeti, földrajzi és társadalmi feltételek következtében. Az általános vonások mellett azonban felfigyelhetünk néhány olyan sajátosságra is, főképpen a tények magyarázatában, a velük kapcsolatos állásfoglalásban, amelyek a magyartól eltérő kulturális hagyományokból következtek. Errefelé a nagy betyár egyéniségek helyett inkább a névtelen lókötők, kaptabetyárok hagytak maguk után családi örökségként megőrzött emlékeket. Nyoma sincs annak az elmúlt évtizedekben sokat idézett osztályharcos felfogásnak, miszerint *Isten teremtette a betyárokat,/ Azok által veri a gazdagokat.* A történetekben megnyilvánuló rokonszeny pedig sokkal inkább a kárvallottak, a falubeliek iránt fejeződik ki, mint a betyárok iránt.

²⁷ Saját kéziratos gyűjtés. Ak. Uő.

²⁸ Ak. Özv. Sáfrán Józsefné 70 é. 1962.

²⁹ Ak. Fehér Zoltánné Jelencsity Anna 32 é. 1960. Nagyanyja Bencze Márta volt, akinek testvére Bencze Miklós volt a csárda tulajdonosa.

³⁰ Ak: Szűcs Péter Pálné Perity Margit 82 é. 1962.

³¹ Ak. Anisity István 63 é. 1962.

³² Az 1960-as években több béklyót sikerült tárgyi gyűjtésem során megmentenem. Saját tulajdonom.

³³ FEHÉR Zoltán: *Bátya néphite.* Bp. 1975. Folklór Archívum 3. *A szárából a tenyeribe szúrt, akkor bármilyen bilincset zárt ki tudot nyitni.*

³⁴ FEHÉR Zoltán–FEHÉR Anikó: *Bátya népzeneje.* Kecskemét 1993. i. m.

Valastyán Tamás

A kioltódás és elővarázslás dinamikája

Bombitz Attila: Mindenkori utolsó világok című könyvében

„vagy pedig”

Bombitz Attila könyve – ahogy mondani szokták – feladja a leckét olvasójának s kritikusanak egyaránt. A benne tárgyalt művek elolvasása s a szerző által vezetett osztrák regénykurzus „látogatása” során egyre inkább az a kettősség, helyesebben két külön álló gyökérből táplálkozó érzés erősödhet meg az emberben, hogy egyfelől az osztrák prózaírók a híres kierkegaard-i kérdésre, miszerint „vajon nyertese vagy pedig vesztese vagyok-e az életnek”, látszólag egyöntetűen a második alternatívára voksolnak. Másfelől viszont éppen hogy a „vagy pedig” fordulatra helyezik a hangsúlyt, az egzisztenciális latolgatásra, az egzisztencia latolgatására, s ebből alkotják meg nagyszabású és megrázó válaszaikat. Ez a dichotóm befogadói tapasztalat, a kettős elágazás mentén történő olvasás termékeny hermeneutikai szituációt szül: a totális reményvesztettség, a létezésben beálló drámai törés, amit az osztrák próza legjava közvetít felénk, mintegy feloldódik abban a lehetőségben, a világ(ok) lehetőségességének abban az elvi megtörténéseben, amit az írás, alkotói világteremtés reprezentál. S aminek az egyik legfőbb táplálója az a gondolatmunka, amit a fentebbi Kierkegaard-utalással próbáltam illusztrálni. Amikor szerzőnk az egzisztencia radikális kihívására adott regényes válaszkísérleteket veszi sorra öt íróra koncentrálván: Ingeborg Bachmann: *Három út a tóhoz*, Thomas Bernhard: *A mészégető*, Peter Handke: *Az ismétlés*, Robert Menasse: *A regény kora* és Christoph Ransmayr: *A Kitahara-kőr* című műveinek elemzésével, akkor pontosan a világteremtés lehetőség-eslvi reprezentációját állítja önnön kísérlete középpontjába. Ezért is van az, hogy műve második, *Történetek* című fejezetében a *világ* lesz a hívószó, amire a regények megnyílván felelnek.

(Egyébként Kierkegaard megidézése rögtön írásom elején egyáltalán nem véletlen, mondhatni, a dán filozófus gondolkodását a szerző által nem vagy legalábbis kevésbé reflektált reminiscencia-ként érzékelem a könyvben. Tudniillik Bombitz kötetében a világ mellett a másik leggyakoribb hívószó az *ismétlés* – amit élesen-reflektáltan először Kierkegaard tett igazán filozófiai diskurzus tárgyává – részint mint ontológiai-egzisztenciális kategória, azaz a lét értelmének mibenlétét és megismerésének dramaturgiáját megvilágító fogalom, részint pedig mint retorikai-kritikai fordulat, amely az értelmezés-megértés egyik legjellegzetesebb vonását, az ugyanannak mindig másként történő újragondolását, -írását hivatott kifejezni. Kierkegaard ugyanakkor egy másik, bár kétségtelenül távolabbi vonatkozásban is eszembe jutott Bombitz Attila könyvét olvasva. Ez a magyarországi Bernhard-recepcióval van összefüggésben. A kortárs magyar prózairodalomra gyakorolt termékenyítő Bernhard-hatás mellett az osztrák próza, mondhatni, nagyrészt takarásban maradt a magyar írók és olvasók előtt. Ezen a helyzeten változtathat Bombitz Attila könyve, aki széles horizonton, tág perspektívában és minuciózus elemzésekkel tárja olvasói elé az osztrák prózaművészet kortárs törekvéseit. Kierkegaard-ra visszatérve: Bernhard kétségbeesésre és iróniára hangolt világlátásának és nyelvezetének honi fogadtatása és interiorizációja egy termékeny pillanatban találkozott az egzisztencia szorongását és kétségbeesését filozófiai-reflexív szinten megragadó és a végtelen abszolút negatívitást, azaz az iróniát lételvként felmutató Kierkegaard recepciójával, s ez megtette a maga termékenyítő hatását, gondoljunk a hetvenes-nyolcvanas évek akkori fiatal irodalmára, pl. Kukorelly Endre vagy Marno János korai köteteire.)

Azért sem könnyű olvasmány a *Mindenkori utolsó világok* című könyv, mert a benne tárgyalt művekhez társuló, a regényeket szóra bíró, azokat közvetítő elméleti apparátus igen nyomatékosan van jelen. Ami természetesen akceptálható és bizonyos értelemben a szerző részéről kikerülhetetlen volt, hiszen a honi világirodalmi diskurzus bár kétségkívül élenkülönb van ma, és éppen fellendülő szakaszát éli, azért a zavar világirodalmi tájékozottságunkban és legfőképp az elméleti befogadásban, közvetítésben lépten-nyomon megtapasztalható. Mindazonáltal Bombitz Attila kötetének külön kiemelendő erénye a kritikai, értelmezői beszédmód azon közegének megteremtése, melyben az interpretandum, a megértendő mű termékeny dialógusba elegendő az őt megszólítani, életre kelteni hivatott *másik* szöveggel. Ez a dialógus elsősorban hermeneutikai hangoltságú, de recepcióesztétikai, sőt fenomenológiai érdekelttség is motiválja.

A figyelmesség dramaturgiája

Miközben e *másik* szöveg íródik, azaz szerzőnk fokozatosan elővezeti értelmezéseit, nem kerüli el figyelmét leendő olvasójának (aktuálisan-történetesen e sorok írójának) potenciális jelenléte, s ez abban nyilvánul meg, hogy mindig gondosan bevezeti, körülírja értelmező apparátusának éppen használatos fogalmait, kontextusát. Könyvére egészében is jellemző ez a – tömény elméleti szakirodalommal felszerelve dolgozó hermeneuták és recepcióesztéták többségére amúgy nem nagyon jellemző – figyelmesség. Mi több: e figyelmesség egyfajta dramaturgiai rendben érvényesül. *Bevezető*-jében könyve műfaji megragadhatóságát illetően Bombitz palimpszesztről beszél, különböző értelmezői rétegek egymásra íródásáról, amely részben biztosítja az elmondhatóság bonyolultságának átláthatóságát, részben pedig a ráíródások, újabb rétegek születésének mobilitását is biztosítja. Önmagát a kötet szerzője mint „határjáró kritikust” nevezi meg, aki az osztrák irodalom tág szövegtereiben vándorol keresztül-kasul, s aki bár nagyon is érzékenyen reagál a történeti és irodalmi hagyományokra, mégis a fő hangsúlyt a művek poétikai világteremtésére és alakulástörténeteinek problémájára helyezve elemzi választott szerzőit.

E figyelmes dramaturgiát folytatva, a *Diskurzusok* című fejezetben mintegy fokozatosan ráközelítve tárgyára, a XX. század végi osztrák írók törekvéseinek bemutatására, három lépésben jut el kitűzött feladata céljához. Az *Osztrák regény: Rátékintés* című alfejezetben azokat a kereteket jelöli ki, pontosabban azt a pozíciót határozza meg, amelyek között/ahonnan szerinte a legtermékenyebbnek ígérkezik rátékinteni az öt választott író műveire: ez pedig az előző század fordulójának híres négyese (Rilke, Kafka, Musil, Broch) teremtette, „az egzisztenciát és a világot illető tapasztalataik” inspirálta megoldási javaslatok újragondolása. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy noha Rilkeék műveiben tematizálódik s ábrázolódik a szétesettség és az egzisztenciális rettenet, a személyiség integritása a világgal való konfrontáció során megőrződik, mi több, éppen a mű, a művészet lesz ezen integritás végső sikerének záloga. Ellenben az „e századvég szerzői, Bachmann, Bernhard, Handke, Menasse és Ransmayr az ént egyenesen a világból kioltódott állapotában tárgyalják, a világ létének botrányából semmiféle kiutat fel nem mutatva” (15.). Ennek a radikális állapot- és világérzékelésváltásnak megvan a maga formai következménye: a világból történő énkioltódásnak és a világ botrányos ontológiájának eredményeképp a mű, a művészet immár nem lehet az én és a világ közötti közvetítő közeg, legalábbis abban az értelemben nem, ahogy azt Rilkeék még gondolhatták, ti. hogy e közvetítés révén a világ megismerhetősége és ábrázolhatósága végbemenjen, illetve a megismerő és ábrázoló én integritása sérülésmentesen megmaradjon. Éppen ellenkezőleg: a hetvenes-nyolcvanas-kilencvenes évek osztrák prózája az én és a világ közti sérülékenységet, törékenységet reprezentálja, amelynek következményeképp a műalkotás áthasonító, metamorfikus erők reflexív közegévé válik. S ez immár a kritikus-értelmezői alapállást is megváltoztatja, új regényfogalommal érdemes számolni, a születő műveket új fenoménként szükséges érzékelni, értelmezni: „Az osztrák új regény hírnevét a valósággal szemben felülírt elméleti beágyazottság, a klasszikus-realista hagyománnyal való szakítás, a művészetek saját valóságosságának előtörése és a mimézissel szembeni poiesis hangsúlyozása biztosítja...” (28.)

Az *Osztrák szöveg: Befogadás* című alfejezetben Bombitz Attila olyan, az osztrák irodalom XX. századi értelmezéstörténetében kanonikussá, hogy ne mondjam, sematikusá, reflexszerűvé vált kritikai megállapításokat gondol újra, amelyek a „sajátságosan visszafelé olvasó »monarchikus«, illetve »osztrák« jegyeket kereső szimptomatikusságuk” (35.) okán mindenképp megnehezítik az újonnan születő, e sémákat éppen hogy felülírni szándékozó művek termékeny befogadását. Bombitz főképp Claudio Magris, Ulrich Greiner, Walter Weiss, Wendelin Schmidt-Dengler, Robert Menasse és Fried

István vonatkozó elképzeléseinek s vitáiknak rekapitulálásakor arra keresi elsősorban a választ, hogy az irodalmi műalkotás kettős tulajdonságában, azaz önnön autonóm létének, egyszerűsített heteronóm meghatározottságának felfogásában milyen módosulások történnek az osztrák (dis-)kurzus szerzői és alakítói szerint. A tét ti. itt nem kevesebb, mint hogy az irodalom determinatív-dokumentatív formaként határozható-e/határozandó-e meg, amely kitéve a folyton változó ideológiai redukció erejének, világunkról eleve hamis képet nyújt, vagy pedig olyan mobil, az olvasás és értelmezés különböző szempontjainak megfelelő alakzatként írható le, amely az alkotó-teremtő, az olvasó és a világ viszonyrendszerét a pluralitás révén biztosítja létrejönni, és amely „semmiféle mítoszba vagy anti-mítoszba be nem sorolható, önálló, egy-egy alkotóra vonatkoztatható poétikai világ-teremtést” reprezentál (38.). Az természetesen nem kérdés, hogy szerzőnk melyik alternatívával szimpatizál, viszont ahhoz, hogy konkrét műelemzéseiben a metamorfikus-regényes poétikai világ-teremtés újraértését elméletileg megalapozottan és esztétikai, hermeneutikai tapasztalataiban visszaigazolván tudja elvégezni, nem elég pusztán deklarálni e szimpátiát, hanem javaslatokkal kell előállnia a regények poétikai olvasatainak minél tisztább megszületése érdekében. Nos, könyve első részének harmadik alfejezetében Bombitz Attila pontosan így ilyen javaslattal él.

Lehetetlen világok

A „mindenkori utolsó világok” paradoxális, sőt aporetikus szintagmájának viszonyrendje lesz szerzőnk azon javaslatának lényege, mellyel a legközelebb szeretné eljuttatni olvasóját az osztrák regény általa reprezentatívnak tartott vonulatához. A Ransmayr regénycíméből kölcsönzött, és egy igen súlyos jelzővel ellátott – ti. az így létrejött alakzatot paradigmaticusnak feltüntetni szándékozó – legfőbb értelmezői ideát Bombitz megint csak fokozatosan és módszeresen vezeti be és ragadja meg. Először is újra sorra veszi azokat az anomáliákat – a valóságreferenciális olvasatok eluralkodását a kritikai diskurzusban, illetve az önös monarchizáló-osztrákhoz hajlandóságot a kritikusok részéről –, amelyek összességében gátolják egy innovatív értelmezői magatartás szélesebbé válását, majd ezen anomáliák megszüntethetőségét artikulálja. Az *Osztrák modell: értelmezés* című alfejezet tehát kulcsfontosságú Bombitz vállalkozását illetően, hiszen ezután fordul rá voltaképpeni elemzéseinek útjára, s ha itt sikerül olvasóját teljes mértékben megnyernie ideájának, mintegy meggyőzni a „mindenkori utolsó világok” jogossága, applikálhatósága és termékeny mivolta felől, akkor nyert ügye van.

Az osztrák regény és szöveg vonatkozásában rendszeresen fellépő anomáliák kiiktatásának módja Bombitz szerint az, ha mindenekelőtt elvi értelemben különböztetjük meg a két világ, az aktuális (vagy valós) és a poétikai (vagy lehetséges) létét. Helyesebben ha e két világ mindig már meglévő elkülönülődésére ráhangolodunk, és ez a(z) (át)hangoltság hatja át és irányítja kérdésfeltevéseinket. Ha az aktuális és a poétikai világ különbségétől a kritikus eltekint, akkor „az adott világot tekintve elsődlegesnek, annak tapasztalati és reális világából kiindulva keres megfeleltethető nyomokat az irodalmi mű világában, és nem annak önálló törvényszerűségeiben” (60.). Vagyis a műalkotás világának autonómiája sérül. A műalkotás autonómiája megőrzésének, egyszerűsített az értelmezhetősége sokszínűségének biztosítása végett szerzőnk a *lehetségesség* és a *metamorfikusság* fogalmait vezeti be, előbbi mint olyan kritériumot, amely a történeti tények és tapasztalatok sokoldalú interpretálhatóságát segíti elő a műben, a másodikat pedig mint olyan mechanizmust, amely a metaforikuságon túlnőve a virtuális és nyelvi világalkotásra deríthet fényt. A lehetőségesség és a metamorfikusság mint a világ és az ismétlés melletti további hívószavak segítségével szólítja meg Bombitz Attila az öt regényt, s általuk a művekben „a történeti tapasztalat és a szerzői stilizáció alkotta poétikai szerveződés” (72.) mibenlétére keres választ.

A „történeti tapasztalat” és a „szerzői stilizáció” reflektált elválasztása, azaz a megélt valóság és a teremtett fikció problémájának illetően megnevezése jelzi, a regényművészet autonómiája érzékeny pont az irodalomértelmezés területén belül. Tudniillik bizonyos pontokon ha ez az autonómia nem sérül is, de szükségképpen átütnek rajta heteronóm jegyek, azaz a művilágtól látszólag eltérő, azon túlmutató jellegzetességek. A kérdés mármint az, hogyan lehetséges, hogy az interpretáció során az előfeltételezett autonómia sérülése nélkül tudjon a mű mintegy magába felvenni heteronóm meghatározottságokat. Jelesül bizonyos referenciális megfeleltetéseket vagy pl. a borzalom telítettségének mértékét, hovatovább etikai megfontolásokat. Szerzőnk pl. azok után, hogy éppen egy Ransmayr-regény, *Az utolsó világ* alapján választotta el a valós és a lehetséges világokat egymástól, s mutatta be elvi különbségeiket, könyve 201. oldalán szintén Ransmayr egyik regényéről, *A*

Kitahara-kórról szólván írja: „A regény (...) nem egy egyenes vonalú fejlődési irány ábrázolásában fejei ki etikai mondanivalóját, hanem éppen egy visszahajló, magába forduló életvonal tapasztalati, érzelmi és kapcsolatbeli szituálásában.” Itt a referenciális meghatározottságokra (etikai mondanivaló, a magába forduló életút vonal tapasztalatai), azaz a regényvilágon túlmutató jegyekre eső hangsúlyt a magam részéről nem Bombitz Attila következtetlenségének tartom, hanem törekvésnek egy plauzibilis, elasztikus kontúrokkal rendelkező regényfogalom kimunkálására, amely fogalom úgy képes őrizni az autonómiát, hogy közben magába engedi a heteronómiát biztosító tulajdonságokat is. Robert Menasse: *A regény kora* című művének elemzésekor olvashatunk Bombitztól egy ilyen plasztikus regény meghatározást: ha a regény nem „a valóság még felderítetlen tájait térképezi fel epikai nagyságrendjének megfelelően, elveszíti műfaji jelentőségét, és absztrakt jelentéshordozóból pusztán jelentésközvetítővé degradálódik” (162.) E feltérképező írói magatartás természetesen nem a mi-mézis útján bontakozik ki, és nem is valamely tézis vagy eszme mint segédvonal mentén, hanem mindenekelőtt úgy, hogy az író elmeséli a világnak egy lehetséges történetét. A regény eszerint oly módon képes a maga legfőbb műfaji jellegzetességét, a jelentés absztrakt szinten történő, vagyis *nyelvi* megvalósulását produkálni, ha a valóság, a világ még felderítetlen tájainak feltérképezése nem lesz más, mint önnön (ti. a valóság és a világ) lehetséges történetének az elmesélése, az epikai nagyságrendnek megfelelően. E modell alapján a lehetséges finom szálakkal kötődik a valóshoz, nem ignorálja az egyik a másikat, de a kettejük közötti elkülönböződés is reflektált.

A Bombitz által felvázolt „mindenkori utolsó világok” paradigmátikus modelljében tehát a lehetséges a kulcskategória. Ez a modell voltaképpen a lehetséges világok elméletének egy radikalizált és egyben kritizált változata. Szerzőnk abban a szegedi irodalomelméleti iskolában élte tanulóéveit, ahol a legtisztábban és legkonzekvensebben dolgozták ki és alkalmazták kis honunkban a lehetséges világok elméletét. Csúri Károly szerint pl. a lehetséges világ egyfajta „szabályrendszer alapján strukturált szövegvilág” (Csúri Károly: *Lehetséges világok*. Tankönyvkiadó, Bp., 1987. 33.). Eszerint a „mindenkori utolsó világ” inkább tekinthető lehetetlen világnak, hiszen benne éppen a szabályrendszerek alapján végbemenő strukturáltság kérdőjeleződik meg. A lehetőség kioldódik, s különféle alakzatokban előtűnik a lehetetlen. Félreértés ne essék, nem a modell roppan össze, pusztán a struktúrák estek szét, helyükön romok, töredékek, törmelékek halmozódnak. Ezekből a romokból alakítja, e romokon meséli a maga történeteit, a lehetetlen világokat Ingeborg Bachmann, Thomas Bernhard, Peter Handke, Robert Menasse és Christoph Ransmayr.

Kioltódás, elővarázslás

A „lehetetlen” világok mozgatólva a következőképpen jellemezhető: a jól bevált, különböző regénypoétikai és történelmi hagyományok által közvetített erők, energiák, entitások kioltódnak, s ebből a megszűnésekből, ebből a „semmiből” varázsolódnak elő az új regényvilágok – minden szerzőnél természetesen másként, saját epikai nagyságrendjüknek megfelelően. Ingeborg Bachmannál úgy, hogy a teljes individuális szétomlást és a világ megmenthetőségének és megnevezhetőségének végső semmibe foszlását, amit a *Három út a tóhoz* Bombitz által kimerítően elemzett vége, a vérömlés jelenít meg igen nagy megérintő erővel, nos e szétomlást, én-, jelentés- és világvesztést a nyelvben munkáló monoton, önfelszámoló, ám mindújra erőre kapó, a bábeli teremtett zavart is legyőzni képes „izzás” írja felül: „És egyszeriben tudtam: a nyelv kérdése minden, és nemcsak ezé a mi anyanyelvünké, amelyet a többivel együtt Bábelben teremtettek, hogy zűrzavar támadjon. Mert mögötte még ott izzik az a nyelv, amely a mozdulatokig és pillanatokig nyúlik vissza, a gondolatok göngyölítéséig és az érzelmek átéléséig, és abban minden szerencsétlenségünk benne van már.” (Bachmann szavait idézi Bombitz, 79.) A nyelv izzása, ez az elemi reprezentáció segít a túlélésben.

Thomas Bernhard lehetetlen világára Bombitz Attila egy bravúros színtagmával világít rá, ti. egy helyen „teremtett világtalanságnak” (121.) nevezi azt. Itt a kioltás-kioltódás lesz maga az aktív mozzanat: mondhatni, a történő semmi metamorfizálja a világ ellehetetlenülését. Persze mindig máshogy, más alakban: „ami *A mérségető* kijelentéseiben ténylegesen van, az ténylegesen mindig másképp van” (119–120.) – parafrázeálja Bombitz a wittgensteini és a bernhardi nyelvet. Hol a csend őrző és amorf megragadási kísérletének abszurd mivoltában, hol a méz törekenységet, törést (meszesedés) előidéző jellegében, de talán legfőképp a nyelv zaklatott, túlflektált burjánzásában. Az események, folyamatok lehetősége Bernhard világában az önnön méhükben rejlő halálos betegségek kínzó lefolyása. Mindez megfertőzi a szintaxist, a bernhardi mondat irritálja, felpiszkálja az olvasót, aki ebben a totálisan kimerítő szembesülésben a kioltódott világgal együtt foszlik semmivé.

Peter Handke mindenkori utolsó világának lírai tereiben – merthogy *Az ismétlés* olvasható egyetlen hatalmas, a karsztok csintalan patakjaihoz, vizeihez hasonlóan hömpölygő prózai költeményként –, így a vakablak mélyedésében, a marhacsapások üres vonulataiban és a mondabeli kilencedik országban, a szöveg egész geológiai, topográfiai és metaforikus rajzolatában szinte minden arra vár, hogy újra belakják, felfedezzék, végigmenjenek rajta, újraalapítsák. A regény egésze ennek a várakozásnak, e látszólag passzív, valójában nagyon eleven tevékenységnek, az újramegtalálásra való ráhangolódásnak a nagy ívű metaforája. Itt a kioltódás és az elővarázslás poétikai dinamikája e késszenlétkben, az ismétl(őd)és metamorfikus „köztes tereiben” teljeseedik ki. Létezés és nyelv Handkénél olyan finom áttételeket lehetővé tevő vonatkozásrendszerbe kerül, amely révén valóban bátran kezdhet hozzá nagyszabású feladatához: „az önmagában lévő dolgok és az önmagában lévő szubjektum »köztes terének« (...) nyelvét műalkotássá és tanítássá emelni.” (132.)

Robert Menasse a végre, kihamvadásra, fogyatkozásra, nota bene a hiányra hangolt regényvilágának (a főhős, Leo Singer állandó hiábavaló filozófiai lamentálása, a hősnő, Judith Katz életének kudarcmomentumai, a mű végének gyilkossági jelenete, Leo Singer ugyancsak hiábavalóan létrejött könyvének címe: *Az elszellemtelenedés fenomenológiája. A fogyatkozó tudás története* stb. mind-mind jelzik a véget) poétikai szervezőelvez az az eleven intertextualitás, amely nemcsak az inspiráló szövegkorpuszokkal létesít kapcsolatot (Lukács György korai esztétikai műveivel és Hegel alapmunkájával, *A szellem fenomenológiájával*), hanem a kortárs osztrák próza darabjaival is. Bombitz Attila elemzésének külön erénye, hogy ezeket a szövegkapcsolódásokat gazdagon mutatja be. E poétikai szerveződés legfőbb mozgatóját a mű főhősnője, Judith Katz fogalmazza meg: „minden emberi élet lényege elbeszélhetőségének függvénye.” (169.) Az elbeszélhetőséghez használja fel, úgymond, újra és újra a természetes és a teremtet világokat Menasse.

Christoph Ransmayrnak szintén a vég, de már valóban az effektív kioltódás által születő világaiiban a fantáziának, a képzelőerőnek, a kitalációnak azért jut főszerep, mert a természetet és a valóságot működtető mechanizmusok oly módon váltak kiüresedetté, hogy a helyükön majdhogynem semmilyen erő nem képes új élet fakasztására. *Az utolsó világ* Tomija és *A Kitahara-kör* pusztulni hagyott Moorja magának a teljes téridő- és létveszejtésnek valóban egyedülálló képe. Mi több, *képtelensége*, mint arra Bombitz felhívja a figyelmet. Tudniillik a sötétülés, a vakság, a vakfoltok zavaró jelenléte, a látás ellehetetlenülése pontosan mutatja Ransmayr világának (el)tűnését: „A vakság szórt motívumrendszere: Bering apjának háborús sebesülésként szerzett »vaksága« (Blindheit), Moor tavának »vakpartja« (das Blinde Ufer), a koncentrációs tábor retteneteire ítélteket szállító »vakvonat« (Blinder Zug) mind a világ állapotának vakságát hangsúlyozza.” (211.) A vakság, a vakfoltok legyőzésére varázsolódik elő mindújra a fikció és fantázia teremtő képzelőereje segítségével a mindenkori utolsó világ Ransmayrnál, s az csak zsenialitását mutatja, hogy meghökkentő ötletei révén mindig más és más alakban tűnik elő a lehetetlen.

Bombitz Attila szép kiállítású könyvének borítója finoman utal (a referencialitás és a képi értelmezhetőség erőit mozgósítva) Bachmann regényének elérhetetlen távára, Bernhard művében a mérségető melletti hegyi patakok táplálta tóra, *Az ismétlés* karsztvizeinek soha nem nyugvó felszínére, Menasse óceánjára és Ransmayr Moorjának elárvult tengerszemére, amelyeket mind-mind *felül-írnak* a mindenkori utolsó világok. Ebben a szövegen-kívüliséget is látni engedő *rátűródás*ban látom Bombitz Attila monografikus igényű munkájának meritumát: hogy a hold vizeken játszó sejtelmes fényének és a szövegnek az együttes láttatásával biztosítja a világnak az ember életében elemi szükségletként jelen lévő olvashatóságát.

Kabdebó Tamás

Morus Tamás ünneplése

Thomas Morus: Erősítő párbeszéd balsors idején

Ez a szép kiállítás, kora újkori metszetek és festmények másolatával készült könyv Fáj Attila, volt genovai egyetemi tanár és Szócs Géza író, a *Dunánál* főszerkesztője összefogásával készült. Alig hihető, hogy az angol nyelvű eredetinek magyar fordításával négyszázhetven esztendőtt kellett várni, bár fejezetek, próbafordítások előtte is láttak napvilágot. És ha már így van, csodálatos, hogy a fordítás egy kora húszasaiban lévő lány, Gergely Zsuzsa keze által látott napvilágot. Megoldásai csaknem maradéktalanul jók, szó és kifejezési formái olykor optimálisak. Apróságként említem, hogy a Maud név Magda-ként fordítása azért kétes, mert ismert Magdánk már van, mint a Magdalen-Magdeline-Magdarena magyar változata.

Ami a lényeg, ha nincs Fáj, nincs magyar *Erősítő Párbeszéd* sem, mert az ő kutatásai, kolozsvári előadása ösztönözték ennek a Magyar Morus hungaricának létrejöttét. Egyelőre találgatásokra vagyunk hagyatkozva, miért viselte Morus különösen szívén Magyarország sorsát, voltak-e magyar kapcsolatai, és vajon másik híres könyvét, az *Utópiát* is Magyarországról mintázta-e. A kísérről szöveg említi Morton püspök környezetét, valamint János király emberének angliai követjárását. Hogy az utóbbi találkozott Morusszal és beszámolt neki Mohácsról, az adatok hiányában is biztosnak tűnik. Az előbbieket nyomai túl koraiak. Viszont van egy harmadik kapcsolati lehetőség, melyet a Morus-kutatók nem, a Mohács-kutatók viszont ismertek. VIII. Henrik tizenkét angol fiaszt küldött Lajos királynak, akik részt vettek a Mohácsi csatában aztán nyomuk veszett. Elképzelhetetlen, hogy Morus, aki a tisztségénél fogva minden katonai kiadást is ellenőrzött, e veszteség súlyát ne érezte volna, mely ugyan mérsékelt volt Angliára nézve, Magyarországot viszont, hol a katonák fele, a főurak háromnegyed része, az ország kétharmada elveszett, letaglózta. A Mohács utáni hangulat lengi át az *Erősítő párbeszéd* minden szavát, ha nem is azzal a közvetlenséggel, mint Istvánffy krónikája vagy a fél évszázaddal később szerzett áhítatos Balassi-versek.

A Morus-könyv két főszerzője Vince és Antal, két magyar nemes, rokonok, beszélgetésük színtere három könyvön át Buda, Antal lakhelye. Noha név szerint nincs megemlítve, a két magyar nemes párbeszédéből kiviláglik Zápolya János utalata és a török szultán gyűlölete. Morus, meggyőződéses katolikus, még azoktól a keresztényektől is irtózott, akik valamilyen módon lepaktáltak a „pogánnyal”. A tizenhatodik század egészére és Morus kiállítására ugyancsak jellemző, hogy a sok világi bűn között a legszörnyűbbnek a hitehagyást vélte. Luther fellépte után VIII. Henrik kis könyvet, mai szóval röpiratot írt a hitehagyás ellen, a pápa mellett, az eretnokség ellen. Nyílt titok volt, hogy a könyvét, mely urának a hit védelmezője titulust szerezte, Morus Tamás írta.

És itt meg kell említenünk royalista lojalistának sajátos megnyilvánulását. Morus jóváhagyta angol „eretnekek” kivégzését, pecsétjét, aláírását is adta hozzá. Nem kétséges, hogy életének utolsó éveiben a Tower börtönében erre is emlékezik bűnbánattal. S ez a bánat ugyancsak tükröződik az *Erősítő párbeszéd*ben.

A könyv alaphangja lehetne a következő idézet: „Isten mindenütt és mindenkor ott áll mindenki mellett, nem hagyja el, sőt fia feláldozta magát értünk.” Ergo: mindennekefelett Istenhez kell lojálisnak lennünk. Morus ezt a maga életében úgy értelmezte, hogy a királyi követelés fölött áll a római katolikus követelés. A pápa az egyház feje, a válás tiltva van. VIII. Henrik tehát félreállíthatta első nejét, Aragóniai Katalint, elválhatott tőle, Boleyn Annát elvehette feleségül, de mindez a pápa és Morus nevében az isteni törvény ellen volt.

Érdekes, hogy erre egyetlen közvetlen királyellenes utalást sem találunk Morus utolsó könyvében, hacsak nem az, hogy amikor a török szultánt szapulja, azzal allegorikusan saját királya ke-

gyetlenkedése ellen szól. Morus, hogy magát védje, könyvét egy fordítás fordításának nevezte, mondván, hogy az eredeti magyar szöveg franciába tétetett át, onnan, általa, angolba. Ebből egy szó sem igaz, Morus eredeti művet írt, habár nem korábbi példák nélkül. Kezdjük a bibliai példákkal, Jób és Jeremiás könyveivel. Biztosra vehető, hogy Morus, aki papírt és írószerszámot kapott, birtokában volt a latin nyelvű szentírásnak, a Vulgátának, és nagy valószínűséggel Boetius: *De consolazione philosophie* című könyvének. A latin klasszikus a 6. században íródott hasonló körülmények között, és a 16. század egyik legnépszerűbb írása lett. Birtokomban van egy 1507-es kiadás, egy példányát (példának) használhatta Morus a börtönben.

Ha a bukott kancellár visszagondolt az angol történelem véres századaira, akkor óhatatlanul fel kellett idéznie a másik Tamás, a Canterbury érsek alakját, ki ugyanúgy betöltötte volt a legmagasabb tisztséget, ugyancsak egy Henrik király mellett és ugyanúgy végezte, mint ő, Morus Tamás. A király emberei megölték. Morus számára életközélemből itt van a másik példa: a sikertelen, épp ezért bukott Wolsey érseké.

Érdekes, jól érzékelhető, hogy a vesztőhely árnyékában körmölő szerző könyve elején csak a „temetésesdi” gyerekjátékkal utal a halálra, mintha ez a sors a két magyar nemest – vagy őt magát, a szerzőt – nem fenyegetné. Az *Utópia* szerzője nem képzei el részletesen a mennyországot, egyelőre itt mint a legfőbb vigasztalást adja. Aztán példabeszédek ír a félelemről, helyesebben az ellen. Fáj találoán írja le, hogy Morus Isten igazának bizonyítására Isten hatalmas pajsztát ígéri. Persze, ezért óhatatlan előkerül vajmi számvetés a halállal, ekképpen: balsorsban szerencsétlenek azok, akik csak akkor fordulnak Istenhez, mikor már halálukat érzik.

Nem titok, a kortársaknak a More család is tanúságot tesz erről, hogy a király volt barátja kegyelmet remélt, de ha ezt a királytól nem kapja meg, elnyeri Istentől, a másvilágon, hová bűneinek bocsánata révén bebocsáttathatik. Ám de ezt a gondolatmenetet nem adhatja Antal és Vince párbeszéde tárgyául, már azért sem, mivel „kilógna belőle a lóláb”. Annyi azonban valószínűnek látszik, hogy rémségek s félelem elutasítása nem más, mint a halálfélelem ideje korábbi elhárítása. Morus erre int, okkal.

A törökök, a szultán, a nemesek szimbolikus, allegorikus figurák, ám valóságosak is. Morus felismeri, hogy a muzulmánok világhatalomra törnek. És ennek érdekében nemcsak vadállatiasan kegyetlenek, de szőszegők is. Mindazonáltal képesek arra, hogy néhány keresztényt maguk oldalára fordítsanak. Morus tudja, hogy a szultán Magyarország után Európa meghódítására tör, mely úton csak első, vérző állomás Magyarország. Morus még megéri a lepantói győzelmet, de saccodi Romát is, mikor a császár zsoldosai kirabolják Rómát. Látja és a két nemes szájával kimondja, hogy a Nyugatnak se ereje, se kedve a törököt kiűzni, mely immáron rabigába hajtja Hungariát, Transzszilvániát.

Bús és bút elhárító alaptónusa ellenére ez a könyv sok vidámságot is tartalmaz. Talán kedvvidítés okáért is Morus jó családi életének morzsáira lelünk itt, amott pedig állatmesék szerepelnek sorjázva. Magyarország olykor úgy szerepel, mint aminek leírása szuggerálja a hallgatóságot.

VIII. Henrik második házasságát megtagadó John Fisher érseket kivégezték, Thomas More sem várhatott mást. Könyvének hat utolsó fejezete a halálról szól, Vince és Antal annak előzményét és következményét vitatja. A *szégyenletes és kínkeserves haláltól való rettegés* az első vitapont. A halál ténye a második; a halál a hit üldözésének viszonylatában a harmadik, ennek folytatása a negyedik idevágó fejezet. Ami a következményeket illeti: bűnbánat a pokolbeli kínok elkerülését eredményezi. Ez nincs távol az ókorban gyökerező ars moriendi gondolatától, mint ahogy a kereszténység sincs távol a sztoikus gondolkodástól. Ha a szép halált követő üdvözülésben Morus sziklaszilárdan nem hitt volna, valószínűleg beadta volna a derekát. Ám hitt, és könyvét így fejezte be: „Kérem az Urat, hogy lehelje Szentlelkét az olvasó szívébe, mely belülről taníthatja, és mely nélkül igen keveset ér bármi, amit embernek mondhat a világ még olyan eszes embere is.”

Morus Tamás mártírhálált halt, részben egy ügyért, amelyet nem kevésbé értékelne a szekularizált világ; részben egy zsarnok kényének visszautasításáért, melyért ma is kalapot emelhetne előtte minden tisztességes ember. Thomas More férfi volt, aki állta a sarat: minden időben.

(*Szent István Társulat, 2004.*)

Papp Róbert

Írás és mondanivaló

Borisz Akunyin: Azazel, Török csel

Mi sem könnyebb egy írást, amely szándékolatlan kerülni igyekszik a magaskultúra elvonatkoztatási igényének feltétlenségét, felcserélve, pontosabban eltévesztve tüntetni fel egy klasszikus, esetleg klasszikus érvényű művel szemben. Borisz Akunyin könyvei félfő, hogy Magyarországon éppen erre a sorsra fognak majd jutni, legalábbis azok szemében mindenképp, akik úgy vélik, a mai orosz irodalom, minthogy egykori fénykorát legfeljebb bajosan közelítheti meg, kizárólag ismételtetésekbe, anekdotázásba, s alapos körültekintéssel, avagy szilárd művészi alapvetéssel nem rendelkező alkotók komolytalan és összességében jelentéktelen szárnypróbáiba torkollva ütheti fel újra a fejét. Hogy beszédtemává lehet-e valaha is, vagy ha mégis, vajon miféle értékszempontok felől nézve a mai orosz irodalom, egyszerre megejtő és megkapó kérdés. Nyugodtan bevallhatjuk ugyanis, hogy az orosz „könnyűirodalomról” igen nehezen mondhatnánk bármilyen tekintetben is érdemlegeset. Ez elsősorban az orosz kultúra általában vett ismeretlenségével magyarázható hazánkban. Mindazonáltal Borisz Akunyin oroszországi helyzete sem egyértelmű teljesen, hiszen irodalmi vállalkozását, mint valamiféle csontot, többen is megrágottak vélték, vagyis elintézett „ügy”-nek, miközben maga az író korántsem olyan egyszerű eset, ahogyan arra a sztárrá válásából következtethetni lehetne. Ha Akunyint egy hagyományhoz hasonlítanánk, mondjuk a wittgensteini gondolat mentén haladva az ötlet apropójából kifolyólag, könnyen belátható, hogy a legmélyebb rétegek egyelőre érintetlenek, sőt már-már érintetetlenek hatnak.

Akunyint, ahogyan vállalkozását is, kritikusai előszeretettel mutatják be mint egy inautentikus gyakorlatot folytató személyt, minthogy bevallottan a tizenkilencedik századi orosz irodalom klasszikusainak művészetét adaptálja, valamint a korabeli angolszász krimikből is merít. Csakhogy Akunyinnak nem pusztán ennyi írható a számlájára, hanem ennél jóval több is. Egy magyarul is megjelent nyilatkozatában kerülni igyekezte az ellentmondásosságot írói tevékenységével kapcsolatosan, s munkáját, mint egy túlságosan komolyan nem veendő kísérletnek nevezte, persze nagyon is megfontolt irodalmárként járva el mindeközben. Irodalmi játéka épphogy a tudatosulás szerepét célozza meg a műértelmezés és a műélvezet mondhatni képlékeny viszonyában. E kulturális mozgás tétje abban is megadható, hogy a klasszikus orosz irodalmi hagyományok (pl. Dosztojevszkij, Tolsztoj, s e sorok írójának véleménye szerint a legtöbb esetben szinte a legapróbb részletekig visszaigazolható, behelyettesíthető és megfeleltethető módon Csehov írásai) élővé lehetnek-e egyáltalán a hétköznapjaink során. Akunyin válasza igenlő, és stílusát, a már említett utánérzések miatt sokan ellentmondást nem tűrően utasították el, noha provokációja olyan vonás, amely a hagyományteremtők humanizmusával is párhuzamba állítható. Mindemellett azonban Akunyin a mai kor emberének megszólítója is. Mind internacionális, mind pedig interdiszciplináris értelemben. Ez a törekvés, feltehetőleg az Orosz Eszme aktuális újrafogalmazása, illetve újrafogalmazódása.

Az orosz irodalom klasszikus érvényének erejéről máskülönbent nagyon is határozott nézeteket valló Akunyin különben két lábbal a földön járó alakja napjainknak, akinek nacionalizmusa is egy olyan stílusban nyer megfogalmazást, amitől talán még írói szándékainak félreértése is előnyös mozzanatként könyvelhető el. Talán nem is véletlen, hogy Borisz Akunyin nevéhez több krimisorozat is kötődik, amelyek értékéről épp a Fandorin-sorozat fényében érdemes összehasonlításokba bonyolítani (ti. Akunyin a maga által meghatározott besorolással élve „irodalmi”, „félirodalmi” és „nem irodalmi” kategóriáiból az Eraszt Petrovics-féle történetek a „félirodalmi”-t képviselik, amelyben keverednek a másik kettőre jellemző sajátosságok). Az Európa Kiadónál megjelent kötetek fordítását

egy olyan személy, Bagi Ilona vállalta el, aki egyúttal alapos háttérismeretekkel rendelkezik a művek alapjául szolgáló korszakról, valamint gondos filológiai következetességgel adta vissza az akunyini opuszok hangulat- és érzelmevilágát is.

Borisz Akunyin műveiben többféle stílusjegy keveredik, ami azt a célt szolgálja, hogy azok kiegyensúlyozottak, egyszerre könnyedek és világosak, valamint feszültek és érdekesek is legyenek. Fellelhető bennük az orosz romantika és realizmus legfinomabb árnyalataitól kezdve a banalitás giccses lektúrelemeiig valamennyi nélkülözhetetlen részlet, ami többszöri olvasást követően is megtevéstető, legalábbis fenntartásokkal kezelendő benyomásokat kelthet a művekkel ismerkedőben. Különösen és kiemelten igaz ez a sorozat második darabjára, a *Török cselre*. A történet felépítése olyanra jó, hogy számos ötletnek helyet biztosíthat, az elvont gondolatoktól a kommerciális dialógusok betéteinek és a populáris, vulgarizáltan elnagyolt leírásoknak egyaránt. Mindez szándékolt, mintegy a komolyabb, szakmába vágó kérdésekre is fogékony Akunyin pimasz rafináltsága, amelyvel olyasféle játékba vonja bele a kevésbé felkészülteket is, ami miatt a humanizáló és civilizáló hatás szándéka akadálytalanul juthat érvényre. Erőszakosság (is) ez persze, kétségtelenül.

A *Török csel*, ahogyan már az *Azazel* is, történelmi igényű krimi, ahol a szálak nem fiktív szálakon futnak, hanem kapcsolódnak a valósághoz, noha itt-ott mögé is lépnek, el is szakadnak attól. Csak-hogy míg az *Azazel*ben Eraszt Fandorin szemével láttatva bontakozik a történet, addig a *Török csel* voltaképpen főhőse egy elkényeztetett-butácska ifjú hölgy, akinek „monológjai” (itt: ’belső’-nek álcázott gondolatmenete) mentén bontakozik ki a történet. Akunyin technikája, amellyel Fandorint rejtegeti, már az *Azazel*ben is megjelent. Igaz, az *Azazel* története egyfajta bevezetése a sorozatnak, amely így Eraszt Fandorin születésének történeteként is értelmezhető. Fandorin ekkor még nem azonos önmagával. A vele történtek révén lesz főhőssé; elég, ha csak a későbbi védjeggyé lett ősz halántékra gondolunk. Botladozásának töredékes bemutatása, függetlenül a *Török csel*ből sem hiányzó, nemegyszer csodával határos eseményektől, vagy éppen véletlennek ható történésektől, ami szintén annak az írói technikának a sajátja, amellyel Akunyin mindvégig fenntartja az olvasó érdeklődését. Az „igazság”, a „legfontosabbnak” érzett összefüggések elhallgatása a klasszikus receptek előtti tiszteletadésként is felfogható, ahogyan az ártatlan szerelem kibontakozása, majd annak megkérdőjelezése, elbizonytalanítása és elszakítása is. A gondolat, amely minduntalan megfogalmazódni látszik, ám sohasem hangozhat el, szintén egy folyamatot rögzít, amelyben, ha akarjuk, a legutolsó pillanatnak is felfedezhetjük a pontos, még ha nem is előre meghatározható helyét, s amelytől mint szélsőségtől, könnyedén el is fordulhatunk.

Akunyin történeteinek fegyelmezett szerkesztése méltán képviseli írói célkitűzését s állhatatosságát. Lépten-nyomon belébújik a szereplőinek személyiségébe, hogy azután rajtuk keresztül hangot adhasson mindenféle észrevételének, legyen az fennkölt vagy misztikus, avagy alantas és egyoldalú. Néhol egyértelmű ez az eljárás, néhol összetettebb, ám sohasem teljesen öncélú. És azzal a dekonstrukcióval, amelyet mindezek által a klasszikusokon (is) végre hajt, a saját átalakulásait is bemutathatja. A „török csel” végrehajtója, Charles d’Hevrais és Varvara Szuvorova, azaz Anvar efendi és mademoiselle Barbara között lezajló párbeszéd nem más, mint egy sajátos feltárulkozás és számadás Akunyin részéről, megannyi kitérő és izgalmat fokozó epizódot követően, s azokat le is záróan. Noha a történet legmélyebb pillanatát kiragadni sohasem szerencsés dolog, hiszen abban rendszerint az egész folyamat összesűrűsödése is megtörténik, mégiscsak kijelenthető, hogy Akunyin pontos fogalmazása az Orosz Eszmével, annak történetiségével függ össze. Ritka az efféle őszinteség és szenvedélyes kulturáltság, ahogyan az ehhez való ragaszkodás kifejezése is. Akunyin sorai között egy olyan igény húzódik meg, amely az előttünk álló évszázadra nézve jó előjelként nyugtázható. Borisz Akunyin a tömegirodalom pozícióját kívánja megerősítve megváltoztatni, s elérni, hogy a kultúra ezen területe végre ne csak az elhamarkodott előítéletek mentén kaphasson elismerést. A régmúlt és napjaink hasonlóságai és azok összemérhetősége mellett pedig érdemes elidőznünk. E egyszerű vállalkozás úgy hatol a mindennapjainkba, mint egy régóta várt friss fuvallat. És hogy miféle kihívás elé néznek azok, akik már régóta megszokták, hogy a stílusjegyeiktől és egyéb „tartozékoktól” megszabadítva kezdjék meg az elemzéseiket? Nos, azoknak az lesz a legjobb, ha kezükbe sem veszik ezeket a könyveket. (*Európa Kiadó*)

Gömöri György

Puskás és Márai

Márai-konferencia Cambridge-ben

Márai-konferenciát tartottunk az angliai Magyar Kulturális év félidejében 2004 áprilisában, ebben a patinás egyetemi kisvárosban, amelyik évente egyszer felkerül a világsajtó hírlistájára, persze csak a sportrovatban, az Oxforddal vívott hagyományos evezőverseny kapcsán. Itt vannak a magyar televíziótól, forgatnak, és a fiatal riporter megkérdezi tőlem: miért éppen itt rendezték meg ezt a konferenciát? Igaz is, miért éppen itt. Talán csak azért, mert harmincöt éve élek Cambridge-ben és most megragadtam egy lehetőséget, amit (a kissé giccses) „Magyar Magic” néven népszerűsített egyéves magyar kulturális program nyújtott. Az angliai rendezvénysorozatot eleve úgy tervezték, hogy London kívül még számos angliai és skóciai városban is megismerkedhessen a közönség a magyar kultúrával, no meg a magyar ízekkel. Az ízeket inkább a mesterszakácsokra hagyom, de irodalmi menüt azért még össze tudok állítani, angolul és magyarul is – különleges ajánlatként, a londoni Magyar Kulturális Intézet anyagi támogatásával egy angol nyelvű konferenciát tálaltam „Márai és kortársai” címmel a Darwin College régi könyvtárában.

Márai Sándor világhíréről ma már a legtöbb magyar napilapolvasó is értesült, s az, aki egy sort sem olvasott az *Egy polgár vallomásai* szerzőjétől, kicsit tanácstalanul áll vele szemben. Pedig a „Márai-jelenség” már hatodik éve tart, és a Márai-láz nem látszik csillapodni. A *gyertyák csonkig égnek* című Márai-regény a legtöbb európai országban több százezres példányszámban fogyott, és még az általában csak angol nyelvű irodalmat olvasó brit átlagolvasót is meglegyintette a Márai-vihar szele, más szóval a magyar író már két éve felkerült (igaz, csak pár hétre) a legnépszerűbb angliai szépirodalmi olvasmányok listájára, de a kritikusok többsége is a legnagyobb elismerés hangján szólt róla. Újabb Márai-műveket fordítanak angolra, a *Vendégjáték Bolzanóban* idén ősszel lát napvilágot a Knopf Kiadónál *Casanova in Bolzano* címen. Megpróbáltam tehát Márai újabb ismertségére „építeni”, s valamiképpen magyar és európai szövegkörnyezetbe helyezni a kassai születésű, de Kaliforniában elhunyt író. Ez azt jelentette, hogy konferenciánkon az összehasonlító jellegű előadások uralták a terepet az egyes irodalmi művek „mélyelemzésének” rovására.

Bár még ez sem teljesen igaz, hiszen több előadás foglalkozott az angolra *Embers* (*Parázs*) címen fordított *A gyertyák csonkig égnek* angol-amerikai sikerével, illetve a regény szerkezetével és stílusával. A londoni egyetemen tanító Peter Sherwood például összevetette a német és az angol fordítás egyes megoldásait, míg a könyv kítúnó német fordítója, a Rómában élő, soknyelvű Christina Viragh arról beszélt, milyen életidegen térben mozognak a regény főszereplői. George Szirtes, aki nemrégén fejezte be a *Vendégjáték Bolzanóban* angol fordítását, megjegyezte, hogy Márai narratív technikája meglehetősen színpadias, és hogy szerinte Márainak inkább virtuóz szólamai és áriái vannak, mintsem teljes regényei. (Ehhez képest Márai Sándort eddig huszonhárom idegen nyelvre fordították – a hírnév nem mindig adekvát az egyes műfajokon belül nyújtott teljesítménnyel.)

Azt viszont a konferencia minden résztvevője elismerte és hangsúlyozta, hogy a *Kassai polgárok* írója nagyon tudott írni. És érdekes megvizsgálni, a németeken kívül kiktől tanult legtöbbet? A magyarok közül Krúdy Gyulától és Kosztolányi Dezsőtől. Ezt a Krúdy–Kosztolányi fonalat több előadó (így e sorok írója is) bogozgatta-bontogatta. Egyfelől kétségtelen, hogy Krúdy Gyula huszadik századi kultuszát igazából Márai *Szindbád hazamegy* című regénye alapozta meg; másfelől viszont Máraitól távol állt a Krúdy-legendában megtestesült „bohém” életmód. Kosztolányi pszichologizálása és pontos, tiszta stílusa vonzották Márait, de érdekes ellentétet képez a „világpolgár” Kosztolányi Dezső az 1948-tól emigráns Máraival. Utóbbi Amerikában is megmaradt magyar írónak, csak a magyar nyelvhez és kultúrához, nem a mindenkori politikusokhoz érzett kötődést, és megalkuvás nélkül kiállt az írói függetlenség, szellemi szabadság és tolerancia mellett. Ugyanakkor Márai Sándor volt az első emigráns magyar író, akiről (ha csak egyetlen verse, a megrendítő *Halotti beszéd* kapcsán) már az ötvenes évek közepén is szabadon lehetett beszélni Budapesten.

A konferencia második napján érdekes összevetések hangzottak el Márai Sándor és más nyelvű írók közt. Włodzimierz Bolecki professzor Varsóból más, lengyel emigráns naplói-írók (Herling-Grudziński, Wat, Gombrowicz) műveit elemezte Márai viszonylatában, míg a cambridge-i Rod Mengham rendkívül érdekes módon, a „rend és a szétszórtág” aspektusában vetette össze Márai és Bruno Schulz műveit. A záróelőadást Takács Ferenc, az ELTE népszerű tanára tartotta, méghozzá eléggé meglepő témát választva – Márai és Joyce kapcsolatát. A fiatal Márai Párizsban találkozott Joyce-szal, többször nekivágott az *Ulysses*nek, míg végre el tudta olvasni és meg is értette, s bár a két író irodalmi felfogása és esztétikája meglehetősen eltért egymástól, vannak köztük bizonyos tematikai átfedések.

Tizenegy előadással, öt országból érkezett előadókkal (az egyik napon Kosztolányi–Márai irodalmi esttel) ez volt az első angol nyelvű Márai-konferencia, és a Darwin College-ból távozó résztvevők érzése szerint jól sikerült. Közben szerte a világon dúl a Márai-kultusz, májusban San Diegóban emléktáblát lepleztek le, Kassán pedig hamarosan szobrot kap Márai Sándor. Meglátjuk, műveinek további angol fordításai is olyan sikert fognak-e kiváltani, mint *A gyertyák...*, amit melleleg nem is magyarból, hanem németből fordított egy jól ismert amerikai fordítóasszony. Mi mindenesetre megpróbáltunk „hírt verni” nemcsak Márainak, hanem a modern magyar irodalomnak. És bár szeretem a focit, büszke vagyok a hajdani aranycapatra, mégis elégtétellel tölt el a tény, hogy ma már a műveltebb angolok nemcsak Puskást és Hidegkútit, hanem már Kosztolányit és Márait is kezdik kicsit számon tartani.

Cambridge, 2004 szeptemberében

Folyóiratunk megjelentetését a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.